

Fajvédelemtől a nemzeti demokráciáig
Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai tervei a trianoni Magyarország
megújulására (1918-1932)

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a történelem tudományágban

Írta: **Kiss József**
történelem-földrajz szakos okleveles középiskolai tanár

Készült a Debreceni Egyetem multidiszciplináris bölcsészettudományok doktori iskolája
(történelemtudományok programja) keretében

Témavezető: Dr. habil. Püski Levente
egyetemi docens

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: .....

tagok:

1.....

2.....

A doktori szigorlat időpontja: .....

Az értekezés bírálói:

1.....

2.....

A bírálóbizottság:

elnök: .....

tagok:

1.....

2.....

3.....

4.....

A nyilvános vita időpontja: .....

Én, Kiss József teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült."

Debrecen, 2007. augusztus.....

.....

Tartalom

Tartalom	3
Bevezetés. Célkitűzések és források	5
I. „Kortársak és az utókor”. - Bajcsy-Zsilinszky Endre közéleti, politikai pályafutása a magyar politikai és történeti irodalomban	17
Bajcsy-Zsilinszky és a kortársak	17
Bajcsy-Zsilinszky és az utókor	26
II. Bajcsy-Zsilinszky politika, közéleti pályafutásának kezdetei	43
Békéscsaba és Kolozsvár - Bajcsy-Zsilinszky személyiségfejlődése	43
Bajcsy-Zsilinszky gondolkodásrendszerének sajátosságai	48
Zsilinszky és a <i>Budapest Hírlap</i>	52
A frontideológia - Zsilinszky és a forradalmak	65
Zsilinszky és az ellenforradalom	71
III. „Felépíteni újból Magyarországot!” - Bajcsy-Zsilinszky elképzelései a trianoni magyar állam berendezkedés kialakítására az 1920-as években	80
<i>Nemzeti újjászületés és sajtó</i>	82
Széchenyi Istvánhoz méri korát	87
Politikusok, magyarok, zsidók felelőssége	93
Közgondolkodás – (sajtó)propaganda	99
Zsidókérdés (numerus clausus)	103
Zsilinszky és a sajtó	107
Zsilinszky és a Nemzeti Hadsereg	111
Szociális- és földreform	118
A fajvédők kilépése az Egységes Pártból	130

IV. Nemzeti demokrácia - Bajcsy-Zsilinszky harmadikutas programja	139
A MOVE élén	139
Bajcsy-Zsilinszky német- és svábellessége	149
Bajcsy-Zsilinszky és a népi mozgalom kapcsolata a húszas-harmincas évek fordulóján	156
Nemzeti társadalom, nemzeti állam, nemzeti demokrácia - a népi gondolat politikai programba foglalása	168
Földreform – magyarságvédelem	183
Jegyzetek	194
Bevezetés	194
I. „Kortársak és az utókor”	196
II. Bajcsy-Zsilinszky közéleti, politikai pályafutásának kezdetei	205
III. „Felépíteni újból Magyarországot!”	213
IV. Nemzeti demokrácia	225

Bevezetés

A XX. századi magyar történelem bővelkedik sorsfordító eseményekben, bővelkedik az események során az ismeretlenség homályából kiemelkedő, majd egy hosszabb-rövidebb felfelé ívelő pályafutás után a feledés mélyére visszahulló politikusokban és közéleti emberekben. Lényegesen kevesebben vannak azok a történelmi személyiségek, akiknek a politikai-közéleti munkássága maradandó nyomokat hagyott a magyar történelem arculatán.

Ezen kevesek közé tartozik Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886-1944), akinek ellentmondásos (rendhagyó) és példaértékű politikai pályafutása az 1910-es évek végén kezdődik, s 1944 karácsonyáig tart. Bajcsy-Zsilinszky Endre halála jelképesnek tekinthető. 1944. december 24-én a kora reggeli órákban a sopronkőhidai fegyház udvarán felállított akasztófán egy *erkölcsileg feddhetetlen, becsületes, lelkiismeretes, hazaszeretetéről híres*, a magyarságért semmilyen áldozattól sem visszariadó ember földi pályafutása ért véget.

Bajcsy-Zsilinszky Endre a trianoni Magyarország élhetővé tételéért, megújulásáért, ahogy írja, a rendszerváltozásért küzdött. Mindez önmagában is elegendő ok arra, hogy az őt körülvevő társadalmi, politika és szellemi környezetben vizsgáljuk Bajcsy-Zsilinszky Endre életpályáját és bemutassuk a korabeli magyar világról és magyar jövőről való gondolatait.

Bajcsy-Zsilinszky életútjának indulása – az Áchim-gyilkosság, a jogi végzettség megszerzése, a korabeli közigazgatásban vállalt hivatalnoki állás - egy tipikus dzsentrí karrier - lehetőségét villantják fel. Bajcsy-Zsilinszky pályája azonban nem a századelő tipikus karrier életutat követi. Az első világháború, a Monarchia összeomlása és a forradalmi kísérletek Bajcsy-Zsilinszkyt a közélet, a politika, a politikusi pálya, a politikai újságírás felé terelték. Abban a táborban kötött ki, amely a nemzet védelméért, a magyarság szociális és keresztény-nemzeti szellemű erkölcsi megújulásáért lépett fel, egy jobboldali modernizációs programot kínálva.

A jobboldali radikálisokhoz történő csatlakozásában szerepet játszottak: családi származása, eszmei-politikai útkeresése, egyetemi tanulmányai, németországi tapasztalatai és azoknak a személyes kapcsolatok, amelyek meggyőzték a dualista Magyarország kiüresedő liberális politizálásának, a negyvennyolcasság és hatvanhetesség politikai küzdelmének kilátástalanságáról. Személyes kapcsolatai révén megismerkedett az agrárius és újkonzervatív eszmével, az ebből kinövő jobboldali radikális törekvésekkel, mely a tőkés modernizációnak a tradicionális értékrend átmentésére alapozott egyik lehetséges útját képviselte.

Bajcsy-Zsilinszky közéleti-politikai pályafutását, életében is és a halála óta eltelt több mint félévszázadban is, viták kísérték. Bajcsy-Zsilinszky történeti értékelésében politikai befolyások is szerepet kaptak. 1945 előtt a polgári liberális és az urbánus, majd a harmincas évek közepétől a szélsőjobboldali közvélemény, hol a fajvédő nézeteiért ítélte el, hol pedig a jobboldali értékrend feladásával, árulással vádolta. 1945-től – újjátemetésétől - a rendszerváltásig a marxizmus, illetve a szocializmus építésében érvényesülő ideológiai és politikai megfontolások gyakoroltak hatást azon társadalomtudományokra, amelyek valamilyen módon érintették, értékelték Bajcsy-Zsilinszky munkásságát.

A politika és a tudomány kapcsolata a Bajcsy-Zsilinszky kutatásokban az idealizáló felfogás kialakulásához vezetett. Az idealizáló felfogást képviselő történészek Bajcsy-Zsilinszky életének utolsó évtizedét állítják a kutatások középpontjába. Bajcsy-Zsilinszky életútját rövidebb szakaszokra bontják. Értékelésük szerint életútja szinte egyenes vonalúan vezetett a baloldallal való összefogásig.

A rendszerváltás után, a többpártrendszerrel együtt megjelenő ideológiai pluralizmus, valamint a Horthy-korszak vizsgálatában szerepet játszó, és különös jelentőséggel bíró kérdések - így például zsidókérdés és antiszemitizmus, valamint az újjáéledő népi-urbánus vita – motiválják a Bajcsy-Zsilinszky kutatásokat.

A frontról 1918 őszén hazatérő Bajcsy-Zsilinszky a Károlyi-kormányt nemzeti oldalról támadó jobboldali erőkhöz csatlakozott. A húszas években Bajcsy-Zsilinszky fajvédő politikus, a fajvédelem közismert vezetője, a jobboldali radikalizmus ideológia megalapozója és nagyformátumú propagandistája. Pályája indulásakor úgy tűnt, hogy nagy politikai-közéleti karrier előtt áll. Nyílt és őszinte politizálása, merev doktriner magatartása következtében élete azonban más fordulatot vett.

A Horthy-rendszer, a Bethlen István nevével összefonódó konszolidáció sikerei gyorsan véget vetnek a fajvédők és az Egységes Párt konzervatív szárnya között évekig tartó együttélésnek. A fajvédők a kölcsönfelvételi tárgyalások, az ország szanálásában képviselt sajátos álláspontjuk miatt 1923 nyarán kilépnek a kormánypártból. Egy évvel később saját pártot alakítanak, de marginalizálódásuk így is megállíthatatlan.

A konszolidáció sikerei a jobboldal visszaszorulásához vezettek. A szerény politikai jelentőséggel és parlamenti súllyal rendelkező Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt az 1926 választások után feladta intrazigens jobboldali programját. Bajcsy-Zsilinszky válaszut elé kerül: szakít a Fajvédő Párttal és kiegészít a hatalommal, vagy új szövetségeket toborozva maga köré, a nép felemeléséért vívott következetes küzdelmet vállalja: ez utóbbi mellett döntött, és további pályafutása alatt mindvégig a nemzeti megújulásért küzdött.

Széleskörű történelmi, jogi és politikai ismeretekkel rendelkezett. Elsősorban az alkotmánytannal, a magyar és egyetemes jogtörténettel, valamint a nemzetközi joggal és a politikai doktrínákkal foglalkozott behatóan. Elmélyülten tanulmányozta a magyar történelmet, hogy a leszűrt tapasztalatok, tanulságok alapján vázolja fel a trianoni csonka magyar állam modernizációs programját. A program a dualista korszakot lezáró katasztrófa után anyagi gyarapodást, belső lelki-szellemi megújulást ígért a magyarság széles tömegei, elsősorban az általa gyakran kiségzisztenciáknak nevezett parasztság, valamint kisiparos, kiskereskedői csoportok számára.

Arra kereste a választ, hogy *milyen reformok keretében alapozható meg az ország újabb felívelő pályára állítása.*

Bajcsy-Zsilinszky vizsgálódása a magyarságot körülvevő nemzetközi környezetre is kiterjedt. Az ország megújulási esélyeit egy szűkebb közép-európai és egy tágabb európai kapcsolatrendszer keretei között vizsgálta.

A kibontakozás megvalósításának politikai lehetőségeit és feltételeit, valamint az átalakulási folyamat realizálását felvállaló és előremozdító társadalmi és politikai vezetőerőt illetően eltérő módon gondolkodott pályájának egyes időszakában. A hozzájuk fűződő kapcsolatai is mások a húszas évek elején, mint a későbbiekben. A pályakezdő Bajcsy-Zsilinszky a keresztény és nemzeti érzelmű középosztályban találta meg azt a társadalmi és politikai erőt, amely a magyar kibontakozás élére állhat. A húszas-harmincas évek fordulójától, Szabó Dezsőhöz hasonlóan, ugyanazt jelenti számára a magyar és a paraszt. Ebben a magyar őserőben és a néppel azonosulni tudó, illetve részben a népből származó középrétegekben jelöli meg az ország vezető erejét.

Elképzeléseiben mindvégig a *nemzeti* és az *agrár-parashti* (nemzetgazdasági) kérdést állítja a középpontba.

Bajcsy-Zsilinszky Endre megoldási javaslatok történelmi jelentőségűek, s egyúttal távlatosak, tehát nem választási kortesprogramok. Legalább egy nemzedéknek feladatokat biztosító célokat ölelnek fel.

Bajcsy-Zsilinszky – a népi mozgalom egyes képviselőihez hasonlóan - úgy látta, hogy 1848-1849 után a magyar társadalmi fejlődés felemás módon haladt előre. Az ipar és a kereskedelem, valamint a belőlük élő társadalmi rétegek fejlődése előtt szabaddá vált az út. Amíg azonban a „városi Magyarország” lendületesen haladt előre a tőkés fejlődés útján, addig a paraszti népesség zsákutcába jutott. Az 1848-as események egyik legnagyobb sikerének tartott jobbágyszabadítás nem párosult földrendezéssel. Így a feudális eredetű nagybirtok fennmaradása súlyos, áthidalhatatlan akadályként tornyosult a parasztság, a „vidéki Magyarország” polgárosodása előtt.

Az agrárkérdés másik központ eleme a középbirtok tönkremenetele, Bajcsy-Zsilinszky számára – személyes élményei alapján is - a nemzetfenntartó jelentőséggel bíró történelmi középosztály anyagi erejének elvesztését, közéleti, politikai szerepének csökkenését jelentette.

Az 1890-es évekre a dualizmus válságba jutott. A századelőn súlyos, sürgős megoldást igénylő gazdasági, társadalmi és politikai problémák halmozódtak fel. A gondok egyfelől a nemzeti függetlenség részlegességéből, illetve 1918 őszétől a függetlenség elnyeréséből, másrészt a súlyos, akkor már egy emberöltő óta megoldásra váró társadalmi problémákból fakadtak, harmadrészt abból a politikai dilemmából adódtak, hogy milyen politikai rendszer, milyen államberendezkedés keretei között orvosolhatók leginkább a magyarság előtt álló feladatok. A rendszer reform-érzékenysége, innovációs képessége természetesen attól függött, milyen politikai-hatalmi csoportosulás ragadja magához az államhatalmat.

A politikai életben a dualista rendszer újragondolása, a nemzeti függetlenség, az Ausztriával fennálló kapcsolatok új alapokra helyezése körül csomósodtak össze a problémák. A társadalom életében az agrár-paraszti kérdés megoldatlansága jelentette a legnagyobb kihívást, más vonatkozásban a történelmi középosztály pusztulása – a dzsentrikérdés –, a zsidóság újabb keletű bevándorlása, valamint a magyarság és a hazai nemzetiségek viszonyának megoldatlansága jelentettek súlyos feszültségforrást.

A nemzet előtt álló feladatok a századelő ismert problémái. Az irodalomban Ady Endre /1/, a társadalomtudományi kutatásban Jászi Oszkár /2/, a politikai irodalomban pedig többek között Bartha Miklós /3/ mutatta be a legmegrázóbban a gondokat.

Hogy milyen irányt vesz a magyar fejlődés, az szoros összefüggést mutatott az európai helyzet alakulásával. A XIX-XX. század fordulójára, a második ipari forradalom és a gyorsan kibontakozó imperialista fejlődés, kiélezte a nemzetközi ellentétek. A világ gazdasági felosztásáért - az új piacokért - és a gyarmatokért folyó nagyhatalmi versengés hamarosan háborúba torkollott.

Az első nagy világégés elodázta a magyar sorskérdések megoldását. A rendezés kitolódott a bizonytalan jövőbe, ami fokozta a belső társadalmi feszültségeket. 1914 őszén az uralkodó körök részéről ígérek hangzottak el, hogy a háború végén megoldják a parasztság szociális gondjait, orvosolják a földbirtokviszonyokban tapasztalható aránytalanságokat, kiszélesítik a politikai jogokat. A politikai ígérek fokozott társadalmi várakozást váltottak ki a tömegekben. A háború végén a nemzeti sorsproblémák rendezése elől kitérni nem lehetett.

A hadi helyzet alakulása (katonai vereség, dualizmus összeomlása) következtében nemzeti katasztrófhelyzetben kellett elkezdni a rendezést. Bajcsy-Zsilinszky számára a legfőbb gondot Magyarország integritásának megőrzése s az ezzel összefüggésben napirenden

lévő belső megújulási folyamat lelki-erkölcsi és szellemi megalapozása jelentette. Egy olyan, nemzedékeken átívelő modernizációs program felvázolására törekedett, amely alkalmas a társadalmi ellentmondások, az elavult földbirtokstruktúra, az igazságtalan birtokviszonyok felszámolására, az agrármodernizáció végrehajtására, radikális javulást hoz a szociális és életkörülményekben, emellett lehetőséget teremt a hatékony társadalmi s ezen belül paraszti érdekképviselőt kiépülésére, következetes politikai reformokkal a paraszti osztály helyzetének rendezésére, a középrétegek politikai szerepének megerősítésére.

A megújulás elsősorban a parasztság életében ígért nagy változást. Kiemelte volna a társadalmi lét alá kényszerített helyzetéből, s biztosította volna számára az elemi emberi és politikai jogokat – s mindenekelőtt az akaratérvényesítésre alkalmas választójogot. Az ország javuló gazdasági teljesítőképessége nagyobb lehetőséget, nagyobb mozgásteret biztosíthatott a trianoni békeszerződésben elszakított magyar milliók hatékonyabb érdekképviselőt, s alkalom adtán a Trianonban elszenvedett területi veszteségek korrekciójára is.

Bajcsy-Zsilinszky Endrének nemzeti megújulási programja sokat változott a pályája során. Először 1920-ban, a *Nemzeti újjászületés és sajtó* című sajtópolitikai tanulmányában vázolta fel az elképzeléseit. /4/

Tíz évvel később, a *Nemzeti radikalizmusban* harmadikutas megoldási javaslatot dolgozott ki. Nemzeti demokrata elképzelésében sajátosan keverednek az olasz korporatista rendszer elemei a magyar történelmi alkotmányosságra és önkormányzatiságra alapozott gondolatokkal. Program központi elemei a nemzeti társadalom, nemzeti állam és nemzeti demokrácia problematikája. /5/

1938-ban az agrár-paraszti kérdés bemutatása mellett, a birtokreform elképzelések összehasonlító elemzésére vállalkozott. Meggyőzően érvelt amellett, hogy a jövő Magyarország építésének vezető ereje a parasztság. /6/

A harmincas évek második felében és a második világháború alatt több – részben kéziratban fennmaradt - történelempolitikai tanulmányban igyekezett meggyőzni a magyar közvéleményt a jövőépítés fontosságáról /7/

Bajcsy-Zsilinszky Endre különböző időpontokban született elképzeléseit több közös elem köti össze.

1. Bajcsy-Zsilinszky Endre pályája során mindvégig nagy ívű, nemzedékekben gondolkodó, kellő határozottságot és optimizmust sugárzó nemzeti programot képviselt.
2. Nemzetpolitikai elképzeléseinek keletkezése a magyar történelem válságos időszakaihoz - első világháború és forradalmak, 1929-1933-as gazdasági válság, második világháború – köthetők.

3. Bajcsy-Zsilinszky nagyobb terjedelmű írásai historizáló, történelempolitikai jellegű munkák. Alkalmasak voltak a nemzeti önazonosságtudat ébrentartására és elmélyítésére, valamint a múlt erényeiből és hibáiból okulni tudó nemzeti haladás megalapozására, valamint sajátos nemzetkarakterológiai vizsgálódásokra is.

***

Az értekezés Bajcsy-Zsilinszky Endre életének a fajvédelemtől a nemzeti demokrácia gondolatának felvetéséig tartó időszakát, tehát a trianoni Magyarország politikai megújulásért 1918 őszétől 1932-ig folytatott politikai küzdelmeit és elképzeléseit mutatja be.

Előjárójában a magyar politikai és történeti irodalomban kialakult Bajcsy-Zsilinszky értékelés áttekintésére kerül sor.

Ezt követően Bajcsy-Zsilinszky közéleti-politikai pályafutásának kezdeteit vizsgálja az értekezés. Röviden vázolja származását, családi neveltetését, a személyiségfejlődését befolyásoló társadalmi és szellemi hatásokat, gondolkodásrendszerének konstans elemeit és sajátosságait. Új szempontok és források bevonásával bemutatja azt az utat, ahogyan a frontról hazatérve bekapcsolódik a jobboldali radikális szervezkedésbe. Bajcsy-Zsilinszky 1917 nyarán csatlakozott a *Budapesti Hírlap* körül tömörülő jobboldali radikális csoporthoz. Írásaival közreműködött az un. frontideológiának nevezetű nemzeti program kimunkálásában. Később újságcikkeivel, tehát „toll” fegyverével harcolt a Károlyi-kormány, az ország további balratolódása és a tanácskormány ellen. Részt vesz a Területvédő Liga és a Magyar Országos Véderő Egylet ellenforradalmi akcióiban.

1919 nyarán elvbarátaival együtt Szegeden találjuk. A *Szegedi Új Nemzedék*ben megkezdte a jobboldali radikális fajvédő program kifejtését, népszerűsítését.

A tanácshatalom bukása után Bajcsy-Zsilinszky a jobboldali radikális tábor egyik vezetője lett, s neve a *fajvédő gondolat megfogalmazójaként, terjesztőjeként* és nagyformátumú *képviselőjeként* vált ismertté. Bekapcsolódott és irányító szerepet játszott a különféle nyílt, titkos és féltitkos jobboldali szervezkedésekben is.

A *Nemzeti újjászületés és sajtó* című sajtópolitikai tanulmányában felvázolta a magyar „újjászületés” tervezetét, mint a jobboldali radikális követelések sajátos összefoglalását (fajvédő gondolat). Ez egy militáns, etatista, hadseregközpontú államberendezkedés terve. Egyúttal olyan modernizációs program, amely az állami beavatkozás eszközeivel a magyar tőkés fejlődés jellegét megváltoztató – agrárius Magyarország – törekvést képvisel. A mezőgazdaság szolgálatába kívánja állítani bank-, a kereskedelmi és az ipari tőkét, s az idegen, elsősorban zsidó tőke korlátozására törekszik.

A fajvédő gondolat összegzését és propagálását összekapcsolta a sajtó átalakításáért, a fajvédő mozgalom politikai térnyeréséért, a hatalomból történő lehető legnagyobb részesedés megszerzéséért folytatott küzdelemmel. Gyorsan kiderül azonban, hogy Bajcsy-Zsilinszky az agrárkérdésben a húszas évek elején is külön úton járt. Részéről a földreform követelése nem demagógia, hanem a rendszer szociális érzéketlenségének felismeréséből fakadó, a parasztság felemelését hirdető őszinte követelés és távlatos cél.

Az értekezés Bajcsy-Zsilinszkynek a Horthy-rendszer születésében játszott szerepét - a jobboldal legszínvonalasabb és legtekintélyesebb lapjának számító - *Szózatban* megjelenő írásain keresztül mutatja be.

1923 nyara jelentős csomópont volt a Horthy-rendszer életében. A Bethlen-kormány konszolidációs politikája első nagy sikerét aratta. A népszövetségi támogatással érkező nemzetközi pénzkölcsönnel elindulhatott az ország zilált pénzügyeinek rendezése, a pengő bevezetése, a gazdasági szerkezetváltás. A fajvédők gazdasági és a politikai konszolidációra vonatkozó elképzelései gyökeresen különböztek Bethlenétől. A gazdaság talpra állítását belső forrásokra alapozó és „erős kéz” politikájának bevezetését képviselő programjuk szakadást idézett elő az Egységes Pártban. Augusztus elején Gömbös és társai kiléptek a pártból.

Az Egységes Pártból történő kiválása után Bajcsy-Zsilinszkynek nincsenek illúzió, sem a Fajvédő Párt jövőjét, sem a személyes életútját illetően. A bethleni konszolidáció nem tartott igényt, sem a fajvédők, sem Bajcsy-Zsilinszky szolgálatára. Így a húszas évek második felében politikai pályafutásában jelentős változásra került sor. Néhány évig a MOVE elnöke, cikkíró a *Magyarságban*, majd saját lapjának az *Előőrsnek* a szerkesztője. Az 1927-es Ady-vita körüli időktől kapcsolatokat keres és épít a különféle ifjúsági szerveződésekkel és a bontakozó népi mozgalommal.

E kapcsolatkeresés és szemléletváltás tükröződik nemzeti radikális programjában. A *nemzeti társadalom, nemzeti állam, nemzeti demokrácia* hármas koncepciójára alapozott elképzelés *harmadikutas politikai program*. Paraszti felemelkedést, politikai reformokat és az új Közép-Európa politikát hirdet. Egyrészt magán viseli a fajvédő gondolat jellegzetességeit, másrészt támaszkodik a népiek körében fokozatosan érlelődő elképzelésekre.

Ami sajátos benne, hogy az integrális revízió és dunai konföderáció egyidejű megvalósulását tervezi.

***

A fajvédelemtől a nemzeti demokrácia gondolatának felvetéséig tartó időszak bemutatásában a dolgozat Bajcsy-Zsilinszky publicisztikájára támaszkodik. Bajcsy-Zsilinszky rendkívül termékeny újságíró volt. Publicisztikájának feldolgozásában az első lépéseket tette

meg - részben nem közvetlenül a Bajcsy-Zsilinszky személyére vonatkozó kutatások során – a történetírás. Könyvei a nagyközönség számára is hozzáférhetők, míg gazdag kéziratos hagyatékát, melyet a kutatás - levelezésének kisebb részétől eltekintve – közzétett, az Országos Széchényi könyvtár őrzi.

A Bajcsy-Zsilinszky életmű megismerésének *elsődleges forrásai* az újságírói működése során keletkezett hírlapi cikkei, politikai és történelempolitikai témájú könyvei /8/, továbbá a kéziratban fennmaradt írásai, melyeket a Széchényi Könyvtár őríz. /9/

A *források másik csoportját* az „elvbarátok”, a korabeli közélet szereplőinek a visszaemlékezései és egyéb olyan publicisztikai írások jelentik, amelyek főleg abból a szempontból forrásértékűek, hogy segítséget nyújtanak a Bajcsy-Zsilinszky gondolkodásában bekövetkező változások megértéséhez, egyben tükrözik azon politikai, szellemi csoportoknak a felfogását és vitáit, amelyekhez Bajcsy-Zsilinszky pályája során kötődés mutatott, vagy azok egyszerűen csak hatással voltak világlátásának az alakulására. /10/

A dolgozat elsősorban Bajcsy-Zsilinszky Endrének a hírlapokban megjelent írásai, politikai témájú könyvei, kéziratos hagyatéka és a gazdag memoáriródalom alapján mutatja törekvéseit és elképzeléseit.

Bajcsy-Zsilinszky több mint tíz országos napi- és hetilapban, emellett számos rangos folyóiratokban publikált. /11/ Első - országos érdeklődésre igényt tartó - írásait Rákosi Jenő lapja, a *Budapesti Hírlap* közölte 1912-1919 között.

A Tanácsköztársaság kikiáltása után, követve elvbarátait, Szegedre távozott, ahol, mint írja: „Publicisztikai működésével... nagy szolgálatot tett a keresztény és nemzeti gondolatnak” /12/ A *Szegedi Új Nemzedék*ben megjelent írásaiban az ellenforradalom mellett mozgósított, illetve elkezdte írni a fajvédő gondolat történeti megalapozására és tételes kifejtésére szolgáló sajtópolitikai tanulmányát.

A proletárdiktatúra bukása után a *Szózat* főmunkatársa, majd főszerkesztője lesz. /13/

Az első királypuccs után Bethlen István kapott kormányalakítási megbízást. Bethlen a dualista politikai hagyomány, a parlamenti többséggel rendelkező kormánypárt, valamint a nagybirtokokkal és a nagytőkével való együttműködésre alapozott államhatalom koncepciója idegenkedett mindenféle radikalizmustól, legyen az baloldali vagy jobboldali. Így kinevezésétől kezdve szeretett volna megszabadulni a fajvédőktől. A gazdasági és a hatalmi struktúrában a lehető legkisebb változásra törekedett, s ezért a Nagyatádi-féle kiscgazdától szintén igyekezett megszabadulni.

A Horthyval Szeged óta szorosan együttműködő fajvédők 1921 tavaszáig a magyar politikai életnek azt az irányzatát jelentették, amely nélkül, illetve ellenére az ország jövőjére vonatkozó döntést nem lehetett hozni. A királypuccs kiváltotta nemzetközi és belpolitikai

hangulatot, a trianoni békeelőírásokat felhasználva, a rend és a nyugalom (konszolidáció) jelentőségre hivatkozva, ezt a fajvédő 'monopóliumot' támadta meg a miniszterelnök. A konszolidációs program meghirdetésével fokozatosan elmérgesedett a viszonya a fajvédőkkel.

Bajcsy-Zsilinszky is egyre jobban belebonyolódott a vitába. Bethlen és a fajvédők közötti a kenyértörésre a kölcsönfelvételi tárgyalások időszakában került sor.

A fajvédők belső erőforrásokra (vagyonadó, háborús és zsidó jövedelmek fokozott adóztatása) alapozták a gazdaság helyreállítását, egyúttal felléptek a földkérdés megnyugtató rendezéséért. Bethlen viszont úgy ítélte meg, hogy a népszövetségi támogatással érkező államkölcsönből rendezhetővé válnak az ország zilált pénzügyei, bevezethetik a pengőt és végrehajtható a gazdasági helyreállítást.

Zsilinszky, aki tartott a fajvédők, illetve a jobboldali radikális tábor marginalizálódásától és látta, hogy az egységes párti kiscsorda csoport kiszolgáltatott helyzetét, keresztény-nemzeti, kiscsorda, fajvédő összefogásra szólított fel. Az összefogás középpontjába a parasztság gazdasági, szociális, kulturális felemelése állt, háttérben viszont a kormány helyzetének gyöngítése, a kormány átalakításának kikényszerítése húzódott meg.

A kísérlet megbukott, a fajvédők 1923 augusztusában kiléptek az Egységes Pártból. Pártalakítási elképzeléseik azonban nem váltották be a hozzá fűzött reményeket. A fajvédő tábor hamarosan bomlásnak indult, 1926-ban megszűnt a párt számára országos nyilvánosságot biztosító *Szózat*.

1926 ősztől Zsilinszky számára – egészen 1928 tavaszáig – a *Magyarság* biztosított megjelenési lehetőséget. Bajcsy-Zsilinszky az 1920-as években a *Magyarság* mellett más jobboldali lapokban, így a *Nemzeti Életben* is publikált az 1920-as évek végén. /14/

Bajcsy-Zsilinszky gondolkodásrendszerének vizsgálata szempontjából nagy jelentőségűek ezek a lapok. Világlátásában a húszas években jelentek meg azok a szilárd elemek - *nemzeti gondolat, agrárgondolat, szociális gondolat* -, amelyeket pályája során alapértékeknek tekintett. A Horthy-korszak első éveiben - a hazai és a nemzetközi politikai helyzet változásával párhuzamosan –elképzelésein belül a nemzeti gondolat kapott nagyobb hangsúlyt, a húszas évek végétől, a belső válsághelyzet éleződésével az agrár- és a szociális gondolatra helyeződött át a súlypont.

A *Magyarságban* megjelenő vezércikkei előrevetítették, hogy a keresztény-nemzeti értékekben gondolkodó, de a szociálisan és politikailag elnyomott – általa nemzetfenntartó erőnek tekintett - parasztsággal azonosuló Bajcsy-Zsilinszky a továbbiakban nem menetel együtt elvbarátaival. A Fajvédő Párttal történt szakításra olyan körülmények között került sor, amikor a népiek körében megindult a tömörülés, megkezdődött a mozgalommá szerveződés „keserves” folyamata.

A népi mozgalom megjelenése a magyar szellemi életben új reményekkel töltötte el Bajcsy-Zsilinszkyt. Úgy ítélte meg, hogy szövetsége a népiekkel erős politikai tábort jelenthet a magyar sorskérdések megoldására. Bajcsy-Zsilinszky gondolkodásának fejlődésében bekövetkező változások nyomon követhetők az *Előőrsben* és a *Szabadságban* megjelenő írásaiban. /15/

A nemzeti radikalizmus harmadikutas politikai program, amely magán viseli a militáns nemzeti oldalról, a jobboldali radikalizmus táborából induló Bajcsy-Zsilinszky politikai gondolkodásának sajátosságait, de azt a szociális érzékenységet is, ami nélkül társadalmi felemelkedés, nemzeti megújulás és demokratizálás elképzelhetetlen volt a korabeli Magyarországon. A népiekkel való – lazább-szorosabb - együttműködés a harmincas évek elejétől végigkísérte Bajcsy-Zsilinszky politikai pályáját.

A húszas-harmincas évek fordulójától Bajcsy-Zsilinszky-nél a nemzeti gondolat fokozatosan veszített „faji” jellegéből. A közép-európai népek közötti szembenállás gondolatát fokozatosan felváltotta a népek közti közeledés, az együttműködés lehetősége. Bajcsy-Zsilinszky Duna-konföderációs tervének születésében és formálódásában - a politikai tapasztalatok mellett – komoly szerepe volt a népiek – többek között a Bartha Miklós Társaság, Szász Béla /16/, Féja, Géza, Németh László, Szabó Pál, Sinka István - szellemi hatásainak. A fiatalkori heves, indulatos magatartásának változása, megfontoltabbá, bölcsebbé válása jótékonyan hatott újságírói munkásságára. A nemzetközi és hazai események tanulmányozása kapcsán higgadtabb, a realitásokkal sokkal inkább számot vető elképzeléseket vázolt fel.

Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi mozgalom kapcsolatának alakulása, valamint a harmadikutas nemzeti radikális program az *Előőrsben* megjelenő vezércikkei, illetve a Nemzeti Radikális Párt programjává vált *Nemzeti radikalizmus* c könyve alapján követhető nyomon.

E téren Bajcsy-Zsilinszkynek a németiséghez fűződő magatartásában és felfogásában bekövetkezett fordulat időpontjának behatárolása, okainak bemutatása érdemel különös figyelmet. A probléma megértéséhez egyebek között a *Magyarságban* megjelent írásai használhatók. Az itt közölt vezércikkei árnyaltabbá teszik a Bajcsy-Zsilinszky sváb- és németellenességéről ismert képet. Nem érdektelen rámutatni arra is, hogy Bajcsy-Zsilinszky nem kizárólag Szabó Dezső hatására lett németbarátból németgyűlölő, hanem a fajvédők külpolitikai gondolkodásában jelenlevő pángermán-ellenesség, a nemzetközi helyzet, a németországi változások, a hazai németiség körében tapasztalható mozgolódások, valamint a hazai németek államirányításban betöltött szerepének megítélése – tehát ezek együttesen – fordították szembe a németiséggel.

Az sem elhanyagolható szempont, hogy a történetírás Bajcsy-Zsilinszkynek a porosz fejlődésről, a poroszokról és Bismarck kancellárról kialakított véleményét azonosnak tekinti németbarátságával, pedig itt két külön dologról volt szó. Bajcsy-Zsilinszky mindig elismerően írt és követendő példaként állította a magyarság elé Bismarck-i állam gazdasági, politikai sikereit, a fegyelemre és kötelességtudatra nevelő porosz militarista szellemet, amely szerinte nemcsak hatékony társadalmi szervező erőt, hanem a közgondolkodást átható szellemi erőt jelentett.

A Vilmosi Németországhoz a szövetségesi hűség kötötte: elismerte a német haderő felkészültségét, magas fokú harci értékét.

***

Bajcsy-Zsilinszky Endre életében a harmincas évek második fele és a második világháború nagy változást hozott. Az ország újabb katasztrofális helyzetéből való kiútkeresés során elmélyítette kapcsolatait a baloldali polgári erőkkel és a szociáldemokratákkal, közelebb került a kommunistákhoz is. Az ország sorsának rendezése ekkor már a közép-európai kérdés megoldásának szerves részét képezi gondolkodásában. A negyvenes évekre a szomszéd népekkel szembeni előítéletei fokozatosan háttérbe szorultak. A hangsúly a közeledésre, megértésre és a közös sors elvetette problémák konszenzusos megoldására helyeződött.

A második világháborús időszak új kihívásokat, új problémákat, s új megoldási lehetőségek keresését követelte meg. Bajcsy-Zsilinszky alkotó módon vett részt ezekben a folyamatokban. A háborús helyzet változásából, a magyar belpolitika alakulásából levont következtetései arra utalnak, hogy egy újabb korszak kezdődött politikai gondolkodásában, amikor a béketárgyalásokra készülve, demokratikus megoldási javaslatokat kezdett felvázolni. Elképzeléseit azonban nem tudta összegezni, mert a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadítási Bizottság létrehozásában és irányításában játszott szerepéért a nyilas érában halálra ítélték és kivégezték.

Bajcsy-Zsilinszky pályafutásának második szakasza nem tárgya az értekezésnek, ezért az erre az időszakra akkor történnek utalások, ha az a probléma jobb megértése szempontjából a szükséges és elkerülhetetlen.

***

Az európai helyzetről, a nemzetközi viszonyokról vallott nézeteiben kezdettől fogva ott kísért a dualizmustól örökölt, szélesre nyitott külpolitikai látásmód hiánya, s azokkal a

Duna-völgy történelmét formáló politikusokkal, így például az Eduard Benešsel szembeni, s egyes esetekben a népükre is kivetített előítélet, amely megnehezítette külpolitikai tisztánlátását.

Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai nézetei viszonylag jól ismertek. Ezen a területen az elmúlt három évtizedben Vigh Károly széleskörű kutatásokat végzett /17/. Azért az értekezés azokban az esetekben utal Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai nézeteinek alakulására, ha az a probléma jobb megértése szempontjából a szükséges és elkerülhetetlen.

I.

„Kortársak és az utókor.”

Bajcsy-Zsilinszky Endre közéleti, politikai pályafutása a magyar politikai és történeti irodalomban

Bajcsy-Zsilinszky és a kortársak

Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai-politikusi pályája a XX. századi magyar történelem egyik bonyolult, ellentmondásos, ugyanakkor példaértékűen tanulságos pályafutása. 1918 őszétől ott találjuk a forradalmakkal szembeforduló, az ellenforradalmi rendszer születésénél „bábáskodó”, a Horthy-rendszer megszilárdításában aktívan közreműködő militáns szellemű katonatiszti csoportosulás tagjai között. A korszak történetét átlósan (jobbról-balra) metsző pályája végén, pedig azok között, akik világnézeti hovatartozásuktól függetlenül a szuverén és demokratikus Magyarország megteremtésére tették fel az életüket. A magyar történelmet átívelő negyedszázadban Bajcsy-Zsilinszky bonyolult fejlődésen ment keresztül. Belső lelki vívódások és a kortársakkal folytatott heves politikai polémiák közepette jutott el a fajvédelem (magyarságvédelem) gondolatától a nemzeti demokrácia (nemzeti radikalizmus) gondolatáig, majd „másik Magyarországért” küzdő erőkkkel való összefogásig és a szinte már tudatosan vállalt mártírhaláláig.

Rendhagyó pályafutás az övé. Etikailag tiszta politizálása, heves, lobbanékony természete meghatározta a hivatalos Magyarországhoz, a magyar politikai vezető körök különböző rétegeihez való viszonyát, mint ahogy a Horthy-korszak polgári ellenzékével, a népi mozgalommal és a harmincas évek utolsó éveitől a szociáldemokráciával kialakított kapcsolataiban is szerepet játszott.

Pályafutása abból a szempontból azonban nem volt rendhagyó és egyedi, hogy csak ő járta be a radikális jobboldaltól a „másik” Magyarországig vezető utat. A harmincas években megindult nemzetközi és hazai politikai változások hatására Szabó Dezső, Eckhardt Tibor, Lendvai István, illetve a fiatalabb korosztályhoz tartozó, reformjobboldali Makkai János is erre az útra lépett. A történetírásnak és a politikatörténeti kutatásoknak azonban még választ kell adni arra a kérdésre, mi volt az oka annak, hogy az ellenforradalom alatt, a Horthy-rendszer születésében szerepet vállaló radikális jobboldali nemzedék mértékadó közéleti

szereplői közül többen fokozatosan eltávolodtak, majd a második világháború alatt szembefordultak a rendszerrel. /1/

***

Bajcsy-Zsilinszky Endre életében és halálában egyaránt a viták kereszttüzében állt. Közéleti-politikusi pályafutása során ellenfelei és a politikai gondolkodásában bekövetkező változások következtében, volt elvbarátai támadásainak volt kitéve. Mártírhála után először a marxista történetírás, majd a rendszerváltozás után, különösen a kilencvenes évek első felében, a különböző eszmei-politikai irányzatok képviselői körében a XX. század első felére vonatkozóan új kutatások indultak el. Ennek keretében Bajcsy-Zsilinszky pályafutása, politikai nézetei, gondolkodásrendszere más megvilágításba került. A második világháború utáni nyugat-európai és a tengerentúli szélsőjobboldali emigráció is gyakran nyilvánított véleményt Bajcsy-Zsilinszkyról.

Így napjainkban is aktuális Illyés Gyulának a róla szóló megállapítása: „benne van nemzeti történelmünkben, de – mindnyájan érezzük – még nem a helyén. Így valósággal föl-alá járkál benne, csoporttól csoporthoz lépkedve. A nagy politikusok közt fog megállapodni vajon vagy a publicistáknál? Vagy azoknál, akikre egyszerűen, mint hőseire emlékeznek egy nép? Történelmünkben nem ritka a halhatatlanságra rendeltéknek ez a helykeresése, talajtapogatása.” /2/

Vajon mi idézte elő ezt a helyzetet? Miért és milyen okok következtében támadták egykor a kortársai Bajcsy-Zsilinszky Endrét? Miért lángolnak fel mártírhála óta - egy-egy újabb tanulmány, könyv, illetve újságcikk megjelenése kapcsán - a viták a személye körül?

A kérdésekre adandó válaszokból kirajzolódik a mindenkori hivatalos magyar politika Bajcsy-Zsilinszkyról kialakított képe, mint ahogy a liberális-polgári erők és a népi progresszió Bajcsy-Zsilinszkyról alkotott véleménye is. Jól nyomon követhetők a hatalom mindenkori birtokosainak, illetve ellenzékének megítélésében bekövetkezett változások is.

Évtizedeken keresztül az volt jellemző, hogy a tudományos kutatások összhangban álltak, pontosabban igyekeztek megfelelni a hivatalos politika Bajcsy-Zsilinszkyval szemben támasztott elvárásainak. Ahhoz azonban, hogy a Bajcsy-Zsilinszky körül folyó vitákról képet alkothassunk, először is számba kell vennünk annak okait, motívumait.

A két világháború között Magyarországon sokszínű szellemi élet bontakozott ki. A különböző eszmei-politikai áramlatok, különösen a társadalmi progresszió – ezen belül és a népiek és a liberális polgári erők, az urbánusok – egyik éltető eleme a vita volt.

A vitázó felek a nyilvánosság előtt saját politikai meggyőződésük helyességét, terveik megvalósíthatóságát hirdették, s olykor egyoldalú, az érzelmi motívumokat sem nélkülöző logikai érveléssel igyekeztek lehetetlenné tenni azokat az eszmei ellenfeleiket, akiket a saját törekvéseik szempontjából különösen károsnak vagy veszélyesnek ítélték meg.

A viták elsősorban a magyar társadalom állapotában bekövetkezett változásokról és a harmadára zsugorodott országról, a gazdaság, a politika, valamint a kultúra (szellemi élet, közgondolkodás) fejlődését alapjaiban meghatározó kérdésekről – tehát a jövő Magyarország megteremtésének lehetséges módzatairól - szóltak. A magyar sorskérdések megoldása, jelentősége és sürgőssége körüli polémiában nemzedéki ellentéteket is kifejezésre jutottak. A viták gyakran személyeskedő hangnemben folytatódtak. /3/

Bajcsy-Zsilinszky személyisége és mentalitása, elveihez való makacs ragaszkodása önmagában véve is sok vitára adott okot és lehetőséget. Bajcsy-Zsilinszky a magyar radikális jobboldal, ezen belül a hazai fajvédő mozgalom egyik vezéregyénisége volt, amennyiben a fajvédelem fő ideológusi szerepköre vezéregyéniséggé tehet valakit. A kortársak szerint ebben a minőségében a „legkérlelhetetlenebb, legjegesebben egyoldalú” politikus volt. A „stílusa és doktrínái félelmesen merevek voltak, hideg fanatizmust árasztottak s állandóan azt éreztették, hogy aki ezeket a cikkeket írja és vallja, személyesen is hajlandó értük helytállni, ha kell akár fegyverrel a kezében is.” /4/

Bajcsy-Zsilinszky először fajvédőként alakította ki elképzelését az ország jövőjéről. Álláspontjának megvédése során gyakran keveredett hírlapi vitába a liberálisok és a szociáldemokrácia képviselőivel, vagy pedig a kormánypárti oldallal. Ezek a viták gyakorta sajtóperrel /5/, egyes esetekben fegyveres elégtétellel (párbaj) zárultak. /6/

Bajcsy-Zsilinszky Endrét mindenekelőtt politikai nézetei és politikai magatartása miatt támadták a kortársai. A húszas-harmincas években a liberális polgári erők, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták fajvédő felfogása és magatartása miatt bírálták. A liberális sajtó és a polgári közvélemény szemében „merev és engesztelhetetlen” elveket valló fajvédő és antiszemita volt. A polgári radikális Zsolt Béla a harmincas évek elején – jelezve a politikai fejlődésében meginduló változásokat, a polgári baloldal álláspontjában történt elmozdulást -, azt írta róla: Bajcsy-Zsilinszky „Victor Hugo-hős a Balzac figurák idején”. /7/

Zsolt Béla összehasonlítva Bajcsy-Zsilinszkyt a „fajvédő triumvirátus” másik két tagjával - Gömbös Gyulával és Eckhardt Tiborral -, úgy ítéli meg, hogy az 1920-as évek végére „Gömbös... revideálta álláspontját, Eckhardt Tibor megtanult a réalpolitika útján járni. Zsilinszky nem revideált semmit és nem tanult meg semmit, Zsilinszky lelkileg és szellemileg fejlődött.” /8/

Nagy Vince, a korszak jelentős liberális politikusa egyfelől jellemének sajátos vonásait emeli ki. Bajcsy-Zsilinszky „heves vérű, rapszodikus gondolkodású egyéniség” - írja. Az októbrista politikus Bajcsy-Zsilinszky szangvinikus és kiszámíthatatlan természetével magyarázza az Áchim L. András gyilkosságban való részvételét. Másrészt arról beszél, hogy Bajcsy-Zsilinszky politikai pályafutása vezeklés, az Áchim-gyilkosságot „igyekezett egész életén át politikájával, minden tétével, akciójával jóvátenni.” Mintegy erkölcsi jóvátételként dolgozza ki a parasztság gazdasági, szociális, kulturális és politikai felemelésére irányuló elképzeléseit. Bajcsy-Zsilinszky azonban parasztimádatában elvesztette valóságérzékét – hangsúlyozza Nagy Vince -, idealizálta és valósággal rajongott a parasztokért. „A magyar parasztot hibátlannak, a világ összes népeinek parasztsága közt a legkülönbnek mondta.” Nagy Vince szerint Bajcsy-Zsilinszky rapszodikus jelleme kiegyensúlyozatlanná tette a külpolitikai felfogását is. /9/

Nagy Vince leegyszerűsíti Bajcsy-Zsilinszky negyedszázados politikai fejlődését. Bajcsy-Zsilinszky parasztorientált politikájának végső okát az Áchim ügyben véli megtalálni. Magyarázata nem számol azzal, hogy a világháború utolsó éveitől a magyarországi pártok politikai követeléseit között központi helyen szerepelt az agrárkérdés megoldása, s ennek keretében valamilyen szerényebb vagy radikálisabb mértékű földreform. Azt sem veszi figyelembe, hogy a fajvédő jobboldali radikalizmus többek között újkonzervatív és agrárius eszméken alapult. A kapitalizmus keretei között, a tradicionális értékekre alapozott alternatívát vázolt fel, amely a paraszti kérdést is érintette. Nagy Vince azt sem vizsgálja, hogy a fajvédők, legalábbis a csoport egyes képviselői – így Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor, Lendvai István és bizonyos értelemben Kozma Miklós is - őszintén hittek abban, hogy a földreform, a parasztság egzisztenciális gondjainak megoldása, kulturális és szellemi felemelése, része a magyar felemelkedésnek.

Ugyanakkor tény, hogy a fiatalkori becsületbeli affér nagy árnyékot vetett Bajcsy-Zsilinszkyre. Az Áchim-gyilkosságban való bűnrészességét pályája során gyakran felhasználták ellene. Végső érvként nem csak a szélsőjobboldal vetette be ellene a második világháború alatt, az 1922-es derecskei választásokon Áchim András özvegye is ezzel támadta. A Független Kisgazdapárt alakulása körüli vitákban Tildyék sem akadályozták meg, hogy a Bajcsy-Zsilinszky ellehetetlenítését szolgáló híresztelés szárnyra kapjon a tiszántúli parasztság körében.

Az Áchim L. András meggyilkolása miatt felvállalt parasztpártiság gondolatával egyébként Nagy Vince nem állt egyedül a kortársak között. Bajcsy-Zsilinszkynek még a személyéhez közelálló munkatársai közt is voltak olyanok, akik osztották ezt a véleményt. A legismertebb Féja Géza, akit a Bajcsy-Zsilinszkyt egyoldalúan támadó Áchim tanulmánya

miatt a harmincas években is sokan bíráltak, később is gyakran kényszerült e tekintetben magyarázkodásra. /10/

***

1929 nyarán a tarpai (beregzsászi) választókerületben tartott időközi országgyűlési választás során Bajcsy-Zsilinszky megtapasztalta azokat a „krudélis eszközöket”, azt a „csendőr-eszkört”, mellyel a Bethlen-kormány kíméletlenül elfojtott minden ellenzéki akciót, még akkor is, ha olyan, a rendszer megszilárdításában érdemeket szerzett és valaha a kormányhoz közel álló személyről volt szó, mint Bajcsy-Zsilinszky. /11/

Bajcsy-Zsilinszkyt emberi méltóságában is megalázták az 1926-os derecskei és az 1929-es tarpai események. A két eset nemcsak a választási rendszer súlyos politikai torzulásaira világít rá, hanem azt is jelzi, hogy a bethleni konszolidációs politika nem volt tekintettel a vele valaha együttmenetelő, a rendszer megteremtésében közreműködő fajvédőkre. A fajvédők 1922 végétől, 1923 elejétől egyre súlyosabb politikai tehertételt jelentettek a rendszer számára, s ezért igyekezett a környezetéből eltávolítani őket.

A „megtapasztalás” élménye volt a döntő láncszem abban a folyamatban, amely során elhatárolódott a Bethlen-kormánytól. A kormánypolitikától történt eltávolodása, majd a Fajvédő Párttal bekövetkezett szakítása nem jelentette korábbi fajvédő elveinek a teljes feladását. Továbbra is a magyarság – a magyar faj - védelméért, a nemzeti felemelkedéséért, régi dicsőségének, történelmi határainak és Duna-völgyi hegemoniájának visszaállításáért küzdött. A húszas-harmincas évek fordulójától a magyar faj, akkor már az azzal teljes mértékben azonosított magyar parasztság felemeléséért vívott harca erős szociális tartalommal telítődött és demokratikus jelleget öltött. Bajcsy-Zsilinszky elindult a nemzeti demokrácia felé vezető úton, de frazeológiájában megmaradt fajvédőnek. A fajvédelem azonban a magyar nép védelmét jelentette számára.

A szellemi fejlődésében bekövetkező változások hamarosan oda vezettek, hogy gondolkodásrendszerén belül felerősödtek azok haladó politikai reformkövetelések (általános és titkos választójog, radikális földreform, szabadságjogok kiszélesítése, közigazgatás átalakítása, stb.), amelyek a progresszió számára is elfogadhatóvá tették a programját. A népi mozgalom – többek között Németh, László, Szabó Pál, Kovács Imre, Tamási Áron – éppen ezek miatt a változások miatt tekintette rendkívül pozitív fejleménynek a Bajcsy-Zsilinszky politikai gondolkodásában bekövetkezett fejlődést. /12/

A népiek etikailag tiszta politizálását és a parasztság politikai és szociális felemelése melletti nyílt és őszinte kiállását hangsúlyozták. Szerintük a politikai fejlődésében történő

változás azért jelentős, mert Bajcsy-Zsilinszky a Horthy-rendszer egymást követő kormányai részéről és jobboldalról érkező legkeményebb támadások idején sem adta fel az elveit, a parasztságra alapozott elképzeléseit. Kiállt az „elesettek, a kisemmizettek, a megtagadottak” mellett – írja róla Szabó Pál - és a „legsötétebb reménytelenségben mutatott példát egyéni életére, az elkövetkező generációnak, hogy íme tisztán, szenny nélkül kell élni mindenkinek, kicsinek-nagynak, ha egyáltalán élni akar még az ország”. /13/

A népiek abban is egyetértettek, hogy Bajcsy-Zsilinszky fellépése emberi, erkölcsi tisztességet, következetes, önmagával szemben is rendkívül szigorú, szilárd és gerinces jellemre utaló emberi tartást és méltóságot takar. Kivételes és megalkuvást nem ismerő politikusnak tartották, akinek nacionalizmusa a harmincas évek második felére fokozatosan hazafisággá nemesült.

Bajcsy-Zsilinszky a húszas-harmincas évek fordulójától – a paraszti érdekképviselő mellett - a hazai németellenes politikai erők egyik vezéralakja lett. Határozottan szembeszállt minden olyan politikai-közéleti jelenséggel, amely német érdeket szolgált, veszélyeztetette az ország nemzetközi megítélését, vagy olyan kötelezettségvállalással fenyegetett, amely katasztrófába sodorhatja az országot. A jövő érdekében, a második világháború alatt fellépett azok ellen a túlkapások ellen, amelyek kimerítették az ember(iség)ellenes büntett fogalmát. Tiltakozott minden olyan atrocitás ellen, amely a béketárgyalásokon rossz színben tüntethették fel a magyarságot, vagy veszélybe sodorhatták a magyarok és a szomszéd népek tartós együttélését. Elítélte és akciót kezdeményezett a Délvidék visszakerülésével egyidőben történt újvidéki magyar katonai atrocitásokkal szemben. A felelősség megállapítását követelve, élesen támadta a szigorúan vett hadászati célokon túlmenő diszkriminatív, az ártatlan polgári lakosság megfélemlítésére irányuló önkényes, erőszakos akciókat. Megszólalásaiban arra figyelmeztet, hogy a „hideg napok”-ra válasz lehet egy hasonló szerb akció, ami, mint ismeretes, 1944 őszi „dermesztő hónapok”-ban be is következett a délvidéki magyarok ellen.

Az újvidéki erőszakos cselekmények ügyében tanúsított magatartása és ténykedése révén, az embertelenség körülményei között emelkedett a genocídiumot elítélő politikusok sorába. A világháború elhúzódása miatt először politikai eszközökkel harcolt azért, hogy Magyarország lépjen ki a háborúból. A német megszállás és a nyilas hatalomátvétel után az aktív ellenállást választotta.

***

A válság alatt megjelentek Magyarországon a német mintára szerveződő szélsőjobboldali pártok. Részükről és különösen a nyilasok részéről, olykor emberileg is megalázó formában, egyre hevesebb támadások érték a személyét és a politikáját.

A világháborús időkben a nyilasok számon kérték rajta, hogy miért tagadta meg jobboldali múltját, miért nem maradt a jobboldali úton, s miért nem vállalt velük közösséget. A vádak alapján mind a korabeli, mind az 1945 utáni emigráns szélsőjobboldal hazaárulónak, a magyar nemzeti érdek árulójának tartotta, illetve tartja mind a mai napig. /14/

A szélsőjobboldal véleményét Fiala Ferenc foglalta össze, aki Bajcsy-Zsilinszkyt a huszadik századi magyar politikai élet „Ocskay brigadérosá”-nak nevezi. Elárulta a jobboldali eszmét és mozgalmat, amely elindította őt a politikai karrier útján. Az 1920-as évekbeli parlamenti és publicisztikai működésében „messze túlhaladta a zsidókérdés higgadt szemléletét” – állapítja meg Fiala. Gömbös Gyulának a kormánypártba történő visszalépése után, mint „a magyar politikai mezők szabad farkasa”, rövid időre eltűnt a közéletből. Ekkoriban politikai mentalitásában nagy változás történt.

Fiala szerint Bajcsy-Zsilinszky a harmincas évek közepére feladta szélsőséges antiszemitizmusát és kiegyezett a budapesti zsidóság prominens képviselőivel. A közéletbe történő visszatérése után „vezércikkírója lett a pesti zsidóság három napilapjának, *Az Estnek*, a *Pestnek* és a *Magyarországnak* s múltbeli hitvallásából csak az ellenzékiiséget tartotta meg”.

Politikájához hozzátartozott a „legnagyobb fokú” németgyűlölet. „Zászló lett és a budapesti Lipótváros nemcsak lobogtatta és kihasználta, de vissza is élt ezzel a zászlóval” – írja Fiala. Származása „jó eszköz volt arra, hogy bizonyos németellenes körök ősmagyar származású lengyellel kevert alibije legyen.” Bajcsy-Zsilinszkyvel eljátszották a „faltörő kos” szerepét. Az ő „nacionalista vezérszólamaival takaróztak azok, akiknek... a magyarországi nagytőke egyeduralmának a megtartása volt a céljuk.”

Fiala Ferencnek a tárgyilagosság legapróbb jelét is nélkülöző jellemzése külön kiemeli, hogy Bajcsy-Zsilinszky nem volt szocialista és a nacionalizmusa bizonyos pontokon a sovinizmus határát súrolta. /15/

Emellett Fiala úgy állítja be Bajcsy-Zsilinszkyt, mint akinek Gömbös miniszterelnöki kinevezése és Eckhardt Egyesült Államokba szóló megbízatása olyan „sérelemet jelentett... amelyből nem volt más kivezető út, csak a politikai öngyilkosság.”/16/

Támadta azért is, amiért a zsidóellenességet sváb- és németellenességgel cserélte fel. Ugyanígy helytelenítette Bajcsy-Zsilinszkynek az alkotmányvédők, a fontolva haladó nagybirtokosok és nagytőkések csoportjához, a polgári baloldali ellenzékhez és a Szociáldemokrata Párthoz történő közeledését.

A másik oldal természetesen üdvözölte és kedvezően fogadta a Bajcsy-Zsilinszky gondolkodásában és politikai magatartásában bekövetkező változásokat. A politikai élet szélső pólusainak értékelése alapján arra következtethetünk, hogy *Bajcsy-Zsilinszky politikai pályáján az igazi fordulat a harmincas évek második felében következett be s e mögött a németellenesség és háborús veszély fokozódása áll.*

A romló nemzetközi viszonyok, a hazai németiség szervezkedésének megélénkülése, a nyilasok előretörése és a hivatalos magyar politika revíziós beállítottsága miatt azzal a veszéllyel kellett számolnia, hogy Magyarország egyoldalúan elkötelezi magát a hitleri Németország mellett. Ezt a magatartást Bajcsy-Zsilinszky egy alapjában elhibázott politikai álláspontnak tekintette. Ő a szabadabb mozgásteret biztosító magyar külpolitika híve volt. A nagyobb nemzetközi mozgásszabadság azonban, mint mondta, demokratikus gazdasági és politikai reformok, a szomszéd népekkel kialakított sokoldalú együttműködés révén képzelhető el. Hogy ennek a hitleri Németország Közép-Európa politikájának árnyékában milyen realitása volt, azt nem kell különösebben ecsetelni.

A háború alatt Bajcsy-Zsilinszky számára természetessé vált a közeledés azok felé a társadalmi csoportok és politikai erők felé, amelyekkel valaha szembeállt, mivel a velük való együttműködés vihetné előre az országot az általa elképzelt irányban.

Fiala Ferencnek az alaptalan és tendenciózus vádjai mögött valóságos mozzanat is felfedezhető. Bajcsy-Zsilinszky a harmincas évek elejétől kapcsolatot tartott olyan liberális polgári lapokkal, amelyeket a húszas évek elején a legszívesebben betiltatott volna. Így kapcsolatban állt Lázár Miklós ellenzéki lapjával, *A Reggellel*, de nem az *Esttel* és a *Pesttel*. Lázár baráti és tanácsadói körével rendszeresen megvitatta a lap kül- és belpolitikai vonalvezetését. A társaságban helyet kaptak politikusok, közírók, többek között Pethő Sándor, Grieger Miklós, Sigray Antal gróf és Bajcsy-Zsilinszky Endre is. A szélsőjobboldal szerint a Független Kisgazdapárthoz közel álló „sokszínű kört egyetlen alapvető közös célkitűzés tartotta össze: szembeszegülni a mindinkább közelgő nemzeti irányzattal”, a nyilasokkal. /17/

A magyarság számára beláthatatlan következményekkel járó újabb világégés és a német nemzetiszocialista veszély felismerése Bajcsy-Zsilinszkyt korábbi álláspontjának felülvizsgálatára készítette. Gondolkodásának revíziójára két területen is sor került. Változóban volt a szociáldemokratákhoz és a párt egyes vezetőihez, így a Peyer Károlyhoz való viszonya. Másrészt módosult a zsidó gazdasági, társadalmi és kulturális szervezetek megítélését illetően kialakult korábbi álláspontja. Felismerte, hogy a zsidó tőke kész olyan célokra is áldozni, melyekkel a német fasizmus magyarországi befolyása korlátozható. Azt is pozitív fejleménynek tekintette, hogy a zsidó nagytőke anyagi támogatást nyújt olyan hazafias célokra, amelyek az ő politikai elképzeléseiben szerepelnek. A zsidó tőke ezáltal – kimondva-

kimondatlanul – a Bajcsy-Zsilinszky által képviselt elképzeléseket is támogatta. Ezzel volt összefüggésben az is, hogy a zsidó tulajdonban lévő – a fajvédő Bajcsy-Zsilinszkyt korábban élesen támadó – lapok most teret engedtek a németellenes és a zsidóellenességét a harmincas évek végétől nyíltan nem hangoztató Bajcsy-Zsilinszky Endrének. /18/

***

Zsilinszky ellentmondásos egyéniségéből adódóan, a fajvédő tábor egyes képviselői különböző módon viszonyultak hozzá, és eltérő a róla kialakított értékelésük is. Igazán mértékadó, s egyben mértéktartó vélemény Kozma Miklós részéről figyelhető meg. Kozma és Bajcsy-Zsilinszky közéleti-politikai pályája együtt indult. 1918 végén mindketten ismert és aktív részesei voltak a radikális jobboldal szervezkedésének, a MOVE alapítói.

Pályájuk lényegében Szegedig haladt együtt, a Budapestre történő visszatérés után útjaik hamarosan elváltak. Bajcsy-Zsilinszky az újságírást és az aktív politizálást választotta. Kozma a Fővezérség nemzetvédelmi osztályának vezetője lett, majd néhány hónapig Horthy közvetlen környezetében teljesített szolgálatot (katonapolitikai referens), ezt követően kivált a hadsereg kötelékéből. 1920 nyarától a Magyar Távirati Iroda vezetője, s ettől fogva nem politizál nyilvánosan. Informális kapcsolatai azonban nem szakadtak meg a fajvédőkkel, így Bajcsy-Zsilinszky Endrével sem.

Kozmának határozott elképzelései voltak a nemzet előtt álló feladatok megoldásáról. Nézetei sok tekintetben hasonlítottak Bajcsy-Zsilinszky politikai felfogásához. Közel azonos módon ítélték meg a zsidókérdést, hasonló módon vélekedtek a zsidó sajtó elleni rendszabályokról. /19/ A magyarországi szociális viszonyok megoldását, az agrárkérdés rendezését és földreformot továbbá a pénz- és az ipari tőke korlátozását, az állam gazdasági életben játszott szerepét illetően is hasonló volt az álláspontjuk. Emellett mindkettőjükre nagy hatással volt a Mussolini-féle olasz korporatív állammodell. /20/

A fajvédők és Bethlen István 1922 ősztől elmérgesedő vitájában Kozma nyíltan a miniszterelnök mellé állt, de ekkor is és a fajvédők kormánypártból történt kiválása, a Fajvédő Párt megalakulása után is figyelemmel kísérte Bajcsy-Zsilinszky pályájának alakulását. A lehetőséghez mérten anyagilag támogatta az *Előőrs* fenntartását.

Kozmára jellemző volt, hogy elvbarátaival szemben mindig korrektül viselkedett. Nyílt és őszinte magatartásából fakadt, hogy soha nem rejtette véka alá a véleményét, s ha kellett rendkívül kemény kritikával élt. Ez a kritikus hangvétel Bajcsy-Zsilinszkyval szemben is érvényesült. Kozma elismerte Bajcsy-Zsilinszky politikai felkészültségét, következetes politikai gondolkodását, de abban a pillanatban azt írta Bajcsy-Zsilinszkynek, hogy „Szegény

egy Don Quihote, de Sancho Panza nélkül”, amint lobbanékony természete 1930 őszén a képességeit és erejét meghaladó terv megvalósítására – önálló pártalakításra – sarkalta. A pártalakítást Kozma több vonatkozásban időszerűtlennek tartotta, és kifejezetten ellenezte. /21/ Az ország válságos helyzetében kilátástalannak és károsnak tartott minden olyan pártalakítást, amely szavazókat vesz el a kormánypárttól. Legalább ilyen súlyos érv volt a részéről, hogy Bajcsy-Zsilinszkyt rossz szervezőnek tartotta. Hiányoztak belőle azok a vezetői ismeretek és vezetői képességek, ami alapján „egy nagy pártalakulás megindítója” és mozgatója lehetett volna. /22/

Bajcsy-Zsilinszky és az utókor

A második világháború óta eltelt évtizedekben a Bajcsy-Zsilinszky életút feltárása terén komoly eredmények születtek: hírlapi cikkek, tanulmányok egész sora, több nagyszabású történelmi munka (monográfia, biográfia) készült Bajcsy-Zsilinszkyról. /23/

A XX század második felében a hazai marxista történetírás elsősorban az 1918-1919-es forradalmak és az ellenforradalom, valamint az „ellenforradalmi rendszer születésének osztály és osztályharcos szempontú bemutatására helyezte a fő hangsúlyt. A két háború közötti magyar társadalom életének kutatásában komoly sikerek születtek. A Horthy-korszakról az első nagyobb jelentőségű összegzés az 1970-es években készült.

A marxista történetírás tíz kötetben kívánta bemutatni a magyar múlt eseményeit. A *Magyarország története* című szintézis befejezésére, a múltunkat bemutató valamennyi kötet megjelenésére azonban nem került sor.

A téma szempontjából a magyar történelmet bemutató sorozat hetedik és nyolcadik kötete jelentős. A kötetek szerzői a századelő válságjelenségeiből bontják ki a Horthy-korszak geneziséét. /24/ Részletesen bemutatják az első világháborút és az 1918-1919-es eseményeket megelőző „boldog békeidők”-et, valamint a két világháború közötti negyedszázad magyar valóságát. Körültekintően elemzik azokat a gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokat, amelyek mindkét világháború után gyökeres változásokat indítottak el Magyarországon. Természetesen kiemelten és nagy terjedelemben foglalkoznak a munkák a legális és illegális munkásmozgalomnak a korszak történetében játszott szerepével, a dolgozó osztályok – a munkásosztály és a parasztság - helyzetének a bemutatásával. Az osztályharc, a társadalmi mozgalmak középpontba állítása nem teremtett kedvező feltételeket az egyéni életpályák

kutatásának. A korszak politikai főszereplőinek portréját egy-egy kormány tevékenységét bemutató mű kapcsán rajzolták meg a szerzők.

A rendszerváltozással Magyarországon megdőlt a marxista történetírás monopóliuma. 1990 óta több kísérlet történt a két világháború közötti magyar történeti fejlődés bemutatására, s az elmúlt másfél évtizedben keletkezett a munkák árnyaltabbá tették a korszak megítélését. Más (újabb) megvilágításba helyezték, új szempontokkal gazdagították a korszak értékelését, nagyobb teret szenteltek az olyan, korábban elhanyagolt kérdések bemutatásának, mint a kultúra, szellemi élet, politikai gondolkodás. Hangsúlyt fektettek azon társadalmi csoportok, politikai-szellemi áramlatok, események és folyamatok ábrázolására, amelyek kutatását a megelőző korszak mellőzte. /25/ A Horthy-korszak politikai gondolkodása /26/, valamint a korabeli életmód /27/ kutatásában szintén jelentős eredmények születtek. Nagy jelentőségűek a Horthy-korszak főbb történeti csomópontjaihoz köthető tematikus feldolgozások és forrásgyűjtemények, amelyek a rendszer születésének kül- és belpolitikai előzményeinek és okainak, az 1920-ban létrejött független 'kis-Magyarország' keletkezésének és a rendszer működési sajátosságainak tanulmányozásához igen hasznos segítséget nyújtanak. /28/

Az elért eredményekkel ellenére további tennivalók várnak a történelemkutatásra. Különösen a politikai gondolkodás, az eszme- és/vagy ideológiatörténet, továbbá a korabeli közvélemény formálásában hatékony szerepet betöltő sajtó történetének bemutatását illetően vannak adósságok, az első figyelemre méltó kutatási eredmények ellenére is. /29/

Az is látható, hogy a történelmi munkák szellemisége tükrözi a napjaink közgondolkodásában végbemenő változásokat, azt a szellemi sokszínűségét, amely termékenyítően hat a történelmi gondolkodásra. Azt is érzékelni ugyanakkor, hogy bizonyos kérdésekben ismét kialakulnak és megmerevednek az álláspontok, ami megnehezíti az eltérő nézetek közelítését és az érdemi vitát. Ezzel összefüggésben két – a témánk szempontjából jelentős, és egyes vélemények szerint egymással szoros kapcsolatban álló – jelenségre kell rámutatni. Egyik a *hazai jobboldal kérdése* /30/, a másik a *népi mozgalom* - vagy leszűkítő fogalmi megközelítésben - a *népi írók* /31/ útja.

A lényegi összefüggések mindkét szellemi áramlat esetében ismertek. A kutatásokat azonban megnehezíti napjaink új, ideológiai köntösbe burkolózó népi-urbánus vitája. A két irányzat ellentéte ma, mint a liberalizmus (globalizáció) és populizmus összeütközése van jelen a közgondolkodásban. E mögött pedig, ha kimondatlanul is, de a zsidókérdés húzódik meg.

Az értekezés nem tekinti céljának a népi-urbánus ellentétek okainak feltárását, a vita történetének dokumentálását. Lényeges azonban megjegyezni, hogy a kérdés jelentőségét egyrészt nem szabad, pontosabban nem lenne szabad eltúlozni, másrészt helytelen merev,

túlzottan leegyszerűsítő, a különböző értékkel és súllyal bíró jelenségeket összemosni. Helytelen dolog a tárgyilagosság helyett a személyes mozzanatokra, a túlzott érzékenységre hangsúlyt fektetni, mint ahogy az aktuálpolitikai elemek hangoztatása is kárára van a tudományos megítélésnek. Inkább arra lenne szükség, hogy – a két világháború közti urbánus-népi vita tanulságait leszűrve - mindkét oldal árnyaltabban, a társadalmon és a közgondolkodáson belüli súlyának megfelelően ítélje meg az eseményeket, ne tegye feloldhatatlanná az ellentéteket, s ezzel ne legyen akadályozója az álláspontok közeledésének.

Ezt a sajátos „patthelyzet”-et többek között az idézte elő, hogy a két nagy szellemi áramlat kezdeteinek és az előzményeinek a feltárásában komoly adósságok vannak. Ezért találkozni olyan „summás” és leegyszerűsítő megállapításokkal, melyek nem érzékeltetik kellő mértékben ezeknek a mozgalmaknak, szellemi áramlatoknak a kor közgondolkodásában elfoglalt helyét és szerepét, s így nem teszik eléggé árnyalttá a fejlődésükben bekövetkezett változások bemutatását sem.

A különféle jobboldali mozgalmak értékelése, szerepük és helyük kijelölése, politikai programjaik részletes elemzése, eszmei-politikai arculatuk bemutatása megoldásra váró feladat. Ugyanígy a jövő Magyarország a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejlődését felvázoló korabeli reformelképzelések tárgyilagos vizsgálata sem halogatható.

A késedelem okai között szerepel a történelmi múlt közelsége, a forrásanyag gazdagsága és az objektív értékelést nehezítő módszertani-elvi ellentmondások és a politikának a kutatásokra gyakorolt befolyása is.

Mindezek egyik lehetséges magyarázatát adják annak is, hogy Bajcsy-Zsilinszky életművének értékelésében szintén komoly feladatok várnak a kutatásra.

A másik probléma, amire itt is rá kell mutatni, hogy a Bajcsy-Zsilinszkyhez kapcsolódó kutatásokat sajátos egyoldalúság jellemzi. A megértéséhez elkerülhetetlen a Bajcsy-Zsilinszky kutatások helyzetének vizsgálata.

***

A Bajcsy-Zsilinszky életmű kutatásában több szakasz különíthető el.

A kutatások első szakasza a második világháború befejezésétől az 1960-as évek közepéig tartó időszakot öleli fel. Ebben a korszakban több kisebb terjedelmű életrajz, néhány ismeretterjesztő munka, egy jelentős tudományos értéket képviselő forrástanulmány, valamint számos visszaemlékezés, forrásközlés és hírlapi cikk jelent meg Bajcsy-Zsilinszkyről. /32/

Az első szakaszban a politika jelentős befolyást gyakorolt a Bajcsy-Zsilinszky kutatásokra. Az első ilyen közvetlen politikai befolyásolásnak tekinthető Bajcsy-Zsilinszky

újrateremtése, 1945. május 27-én. A kutatások első szakaszában keletkezett munkákhoz a kiindulási és az értékelési alapot a Bajcsy-Zsilinszky újrateremtésén elhangzott hivatalos méltatások és hivatalos politikai állásfoglalások szolgáltatták.

Az elhangzott gyászbeszédnek a születő magyar népi demokrácia hivatalos politikai állásfoglalását, a szovjet Közép-Európa-politika és a Magyarországon állomásozó szovjet haderő álláspontját, illetve a korabeli hazai népfrontpolitika szellemiségét tükrözték.

Dálnoki Miklós Béla, az Ideiglenes Kormány elnöke, Bajcsy-Zsilinszky Endrét, mint meg nem alkuvó és bátor férfit, ország *függetlenségéért életét áldozó magyart és hazafit* mutatta be.

Tildy Zoltán a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt nevében búcsúzott Bajcsy-Zsilinszkytól. Gyászbeszédében azt emelte ki, hogy Bajcsy-Zsilinszky élete „egyetlen nagy tiszta szenvedély volt: hazájának és a magyarságnak önfeladta szolgálata”. Bajcsy-Zsilinszky Endre tisztán látta, s „minden idegében élte és szenvedte” a magyar sorsot, ezért állt hozzá közel a parasztság, a „dolgozó magyarság”. Hozzátette: Bajcsy-Zsilinszky „Hitt a magyar népben, a nemzet jövőjében, a legutolsó órában sem volt pesszimista.” /33/

Puskin szovjet követ és Kállai Gyula, aki a Magyar Kommunista Párt részéről mondott búcsúbeszédet, személyében a háborúellenes hőst, a fasiszmus és a Németországgal szövetséges Horthy-reakció ellen fellépő és a haza megmentésének útjára lépett *antifasiszta* politikust méltatták. E gyászbeszédnek aktuális politikai üzenete volt. A Szovjetunió és a Magyar Kommunista Párt - átmenetileg és legitimációját erősítendő - nélkülözhetetlennek tartotta a haladó polgári értékek felvállalását.

A hivatalos gyászbeszédekben és az újrateremtéssel összefüggésben megjelenő hírlapi cikkekben egy szó sem esett Bajcsy-Zsilinszky rendhagyó életútjáról. Mindenki pályájának utolsó éveire, a második világháború alatt folytatott tevékenységére összpontosított. Bajcsy-Zsilinszky háborúellenessége, németellenes, antifasiszta magatartása ezért a későbbi történeti értékelések egyik sarkalatos pontja lesz.

A magyarországi népi demokratikus fejlődés felszámolását követően, az ún. „ötvenes évek”-ben a Bajcsy-Zsilinszky kutatásokban apály következett be. Évekig hallgatás vette körül Bajcsy-Zsilinszky Endrét és már az is színfoltot jelentett, ha valamelyik hírlapban rövid méltatás jelent meg róla. /34/

A megítélésében - és a magyar történelem marxista indíttatású megítélésében bekövetkező - változás első jele volt, hogy a magyar történelem kiemelkedő alakjait bemutató kötetben Bajcsy-Zsilinszky Endre is helyet kapott. A *Hazádnak rendületlenül* című kiadvány a Hazafias Népfront megbízásából készült, 1955-ben. Szabó Pál a kötethez írt előszóban úgy mutatja be, mint „akit senki sem ismer, vagy alig” és azt is érzékelteti, hogy Bajcsy-

Zsilinszky a magyar történelem „kitagadott, elsikkasztott büszkeségei” közé tartozik. Az egy oldalnyi terjedelmű, lexikonszerű méltatás egyébként nem szakadt el az ismert sémától. Makacsul tovább élt az a megítélés, amely szerint Bajcsy-Zsilinszkyt a második világháborús ellenállás kiemelkedő alakja /35/

A Bajcsy-Zsilinszky kutatások megindulására az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követő időszakban került sor. 1958 tavaszán elkészült a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása a népi írókról /36/. A párt állásfoglalását követően élénk vita bontakozott ki. A vitába a tudományos élet képviselői, az irodalmárok és a történészek mellett az írók és a közélet más szereplői is bekapcsolódtak. A vita a korabeli folyóiratok – így pl. a *Kortárs* és a *Századok* – hasábjain zajlott. A népi írókról folytatott vitához kapcsolódóan közölte a *Valóság* Tilkovszky Lorántnak a Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szekfű Gyula történetpolitikai vitájáról írt kisebb tanulmányát. /37/

A vitát tényszerűen ismertető, tehát tárgyilagos hangnemben íródott dolgozat több szempontból is nagy jelentőséggel bírt a korabeli Magyarországon. Egyrészt felhívta a figyelmet arra, hogy a Bajcsy-Zsilinszky jelenség és életmű bemutatása csak akkor lehet valós, amennyiben hangsúlyt fektet a közéleti-politikai pályafutás komplex vizsgálatára, s ezen belül az addig teljesen elhanyagolt pályakezdet bemutatására. Másrészt a tanulmány nagy terjedelemben közölt részleteket Bajcsy-Zsilinszky Endrének Szekfű Gyulához írott több mint száz oldal terjedelmű leveléből, jelezve, hogy az életút csak hiteles forrásoknak a kutatásokba történő bevonásával ismerhető meg.

Tilkovszky tanulmányának megjelenésétől a hatvanas évek közepéig, a születésének és halálának évfordulójához kapcsolódó kisebb írások és forrásközlemények, néhány tanulmány és visszaemlékezés alkotta a Bajcsy-Zsilinszky irodalmat. /38/ Így a hatvanas évek első felében a legújabb kori magyar történeti kutatások és a Bajcsy-Zsilinszky kutatások között az űr tovább mélyült pedig társadalmi igény volt pályafutásának megismerésére.

A hatvanas években a közvélemény azt várta, hogy a tudomány a Horthy-korszak bemutatása mellett, a kor történelemformáló személyiségeinek életét és munkásságát feltáró kutatásokba kezd, s ezzel választ ad a korszak történetében játszott helyükre és szerepükre vonatkozó kérdéseikre. A szellemi élet és politikai gondolkodás megismerése iránti igény összekapcsolódott az ezen eszméket megfogalmazó és megjelenítő politikai és kulturális-szellemi mozgalmak és irányzatok, illetve politikai pártok megismerésének az igényével.

A történeti kutatás azonban késlekedett. Az így keletkezett hiányt a Horthy-korszakot feldolgozó irodalmi és filmművészeti alkotások /39/, és visszaemlékezések „töltötték ki”. A

hetvenes évek közepére-végére az a furcsa helyzet alakult ki, hogy a „Bajcsy-Zsilinszky irodalom” nagyobb részét a kortársak és a volt munkatársak *visszaemlékezései* jelentették. /40/

Az eseményeket a tanú és résztvevő nézőpontjából felelevenítő memoár egy életút bemutatásának nem a legmegfelelőbb formája. A visszaemlékezés a maga sajátos eszközeivel, egyoldalúságával, szubjektivitásával és öngazolási szándékaival ugyanis torzítja a valóságot. A tudományos vizsgálatok szempontjából, mint az adott kor jobb megismerését szolgáló forrásnak van jelentősége. Természetesen ez nem zárja ki, hogy adott összefüggésben a memoárok ne gyakorolnának komoly hatást arra a korra, amelyben keletkeztek.

Ezeket a memoárirókat – építve az 1945-ös értékelésre - összekapcsolja az az igyekezet, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre tevékenységének elsősorban azokat az etikai-politikai magatartásából fakadó vonásait ragadják meg, amellyel megteremthető egy *idealizáló felfogás* alapja. És ebből következően az a szituáció is, amely alkalmas a memoáriró korabeli tevékenységének igazolására.

A visszaemlékezés, mint történeti forrás, nemcsak abból a szempontból képvisel értéket, hogy mi található benne. Egy memoár esetében azt is vizsgálni kell: mi hiányzik belőle, kiről vagy kikről nem tesz említést. Az elhallgatás éppen olyan jellemző, mint a magának a múltnak az elbeszélése. Ebből a szempontból tanulságosak az egykori elvbarátok visszaemlékezései. Kozma Miklós, akit köztudottan baráti szálak fűztek Bajcsy-Zsilinszkyhez és pályakezdésük is összekapcsolódott, egy alkalommal tesz említést róla, amikor Milotay és Ulain mellett a radikális jobboldali sajtó tehetséges ifjú képviselőjeként mutatja be. /41/ Antal István, Gömbös sajtófőnöke, akinek szintén Szegedről indult a pályafutása és a MOVE, a *Szózat* kapcsán sokszor a Bajcsy-Zsilinszkyvel, emlékiratában érdemben nem tesz róla említést. /42/

Bajcsy-Zsilinszkyt aktuális politikai szempontokból mellőzte Kozma és Antal. 1928 őszén Bajcsy-Zsilinszky nyilvánosan is bejelentette, hogy kilép a Fajvédő Pártból. A fajvédőkkel történő szakításra és a fennálló politikai rendszer gyökeres reformjára mozgósító ellenzéki párt alakításra akkoriban került sor, amikor Gömbös Gyula honvédelmi miniszteri, majd miniszterelnöki megbízást kapott. Antal István és Kozma Miklós számára Gömbös hatalomra kerülése politikai karriert ígért, amire a Bajcsy-Zsilinszkyhez fűződő kapcsolatuk árnyalt és részletes bemutatása vagy alakjának felidézése árnyékot vethetett volna, s hogy ezt elkerüljék, inkább nem beszéltek róla.

A fajvédők nézeteihez közel álló Hory András viszont részletesen beszámol kettőjük kapcsolatáról, a történelmi, a világpolitikai és a hazai politikai élet megítélésében kialakult hasonló és eltérő nézeteikről és vitáikról. /43/ Horynak a Bajcsy-Zsilinszkyhez fűződő baráti érzéseit több dolog is magyarázza. Kapcsolatuk az egyetemi évekre nyúlt vissza, s így

természetes volt számukra, hogy húszas évektől is ápolják a barátságot. Hory közel állt a fajvédőkhöz. Politikai gondolkodása is sok hasonlóságot mutat a magyar kérdés megítélésében. A fajvédők külpolitikai elképzeléseinek alakulására Hory nagy hatással volt.

Hory András felkészültségét Bajcsy-Zsilinszky többek között az *Előőrs*ben méltatta. 1928 őszén a Bethlen-kormány külpolitikáját és a diplomáciai testület munkáját értékelve, „a ballhausplatzi beidegzettségű, régimódi, nehézkes, akcióképtelen és gondolatszegény” diplomatáknak tartott Walkóval és Khuen-Héderváryval szemben Bethlen figyelmébe ajánlja a „magyar vágású, forró magyar szívű, egészséges magyar észjárású Hory Andrást. /44/

Azok a kortársak, mint például Kádár Gyula és Újpétery Elemér, akik nem tartoztak Bajcsy-Zsilinszky szűkebb környezetéhez és a pályafutásának egy meghatározott időszakában kerültek vele kapcsolatba, igyekeztek reális képet festeni Bajcsy-Zsilinszkyról. Részletes beszámolnak a vele való találkozásairól, a megvitatott politikai problémákról, sőt tágabb környezetük Bajcsy-Zsilinszkyhez való viszonyát is ismertetik. /45/

Az idealizáló felfogást képviselő memoárok mellett Lázár Vilmos tárgyilagos visszaemlékezése sajátos színfolt a hetvenes évek elején. /46/ Lázár Vilmost azonnal heves támadások érték Vigh Károly, Kertész Dániel, ifj. Kodolányi János részéről. /47/

Az idealizáló visszaemlékezések nagy hatással voltak a népszerűsítő politikai irodalomra, valamint a tudományos feldolgozások szemléletére is.

Az idealizáló felfogást képviselő művek között található Dernői Kocsis László *Bajcsy-Zsilinszky* /48/ című könyve is. A könyv 1966-ban, Bajcsy-Zsilinszky születésének a 80. évfordulójára jelent meg. A szerző összhangban a hivatalos politikai állásponttal, felszínesen érinti, elnagyolt vonásokkal mutatja be, Szokoly Endre: ... és gömbös gyula a kapitány (Gondolat, Bp. 1960.) című regényes korrajzára támaszkodva, Bajcsy-Zsilinszky életének az Áchim-gyilkosságtól a harmincas évek közepéig terjedő időszakát. Ezután annál részletesebben szól Bajcsy-Zsilinszky második világháborús tevékenységéről. A bemutatás tudatosan épít azokra a mozzanatokra, melyek a haladó polgári erőkkal és a munkáspártokkal való kapcsolatkeresésre utaltak.

Dernői Kocsis – mint írja - Bajcsy-Zsilinszkynek a „haza szabadságáért és függetlenségéért vívott harcára és vértanúságára...” koncentrál. /49/ Nem törekszik politikai pályafutásának, eszmei-politikai és erkölcsi fejlődésének átfogó és árnyalt bemutatására. Dernői Kocsis – a korabeli kutatási eredményekre, kortársi visszaemlékezésekre és saját emlékeire támaszkodva – publicisztikai szintű ismeretterjesztő munkát írt Bajcsy-Zsilinszky Endréről.

Dernői Kocsis László könyvének megjelenése paradox módon – tudományos elmélyültség híján is - különleges állomás a Bajcsy-Zsilinszky kutatások történetében. A mű

megjelenésétől számítható a *Bajcsy-Zsilinszky kutatások második időszaka*, amely a hatvanas évek közepétől, egészen a hazai marxista történetírás monopóliumának felszámolásáig - a rendszerváltozásig - tartott.

Ezt az időszakot szintén az átpolitizáltság jellemzi. Ami ezen a téren új, hogy a hivatalos pártpolitika közvetlenül nem avatkozik be a kutatásokra. A hatvanas évek végétől a párt közvetve, az irányítása alatt álló szervezeteken keresztül érvényesítette befolyását. A Bajcsy-Zsilinszky életmű feltárására irányuló kutatásokban a politikai befolyás többek között a népfrontpolitikán keresztül jutott érvényre. A Hazafias Népfront Bajcsy-Zsilinszky életpályáját a Horthy-korszak értékelésével, a munkáspártokhoz, a társadalmi progresszióhoz való viszonyának alakulásával összefüggésben kívánta bemutatni. A Hazafias Népfront eszmei-politikai nézeteinek és erkölcsi magatartásának, valamint az életpályájában bekövetkezett változásoknak a komplex bemutatását javasolta a történetíróknak.

A népfrontpolitikai elképzelést Kállai Gyula összegezte: „Egy ilyen bonyolult, ellentmondásokkal teli életút pontos felmérése vagy akárcsak felidézése, a főszereplő belső eszmei, politikai és erkölcsi vívódása, szembefordulása egykori barátaival, harcostársaival és önmagával is, kézfogása és közös mártíromsága azokkal, akik ellen korábban maga is küzdött – mindezt hitelesen ábrázolni nagy feladat és nagy felelősség. (...) Arról nem is beszélve, hogy Zsilinszkyról akár egy politikai esszé megírása az ellenforradalmi korszak és a második világháború háttérablójának felvázolása nélkül aligha képzelhető el.” Kállai az interjú további részében Bajcsy-Zsilinszky állásfoglalásában bekövetkező változást hangsúlyozta. Azt a felismerését emelte, amely arra utal, hogy a munkásosztály társadalmi és politikai jelentőségének megítélésében, hogyan változott a véleménye. /50/

A tudományos kutatók közül többen igazodtak a népfrontpolitika elvárásaihoz. Kutatásaikban Bajcsy-Zsilinszky életútjának második szakaszára fordítottak nagyobb figyelmet. E szerint a megközelítés szerint Bajcsy-Zsilinszky Endre ellentmondásokkal terhelt életpályája egyenes vonalúan – szinte természetszerűen (ab ovo) - vezetett a hazai baloldali politikai erőkkel való szövetség felismeréséhez.

Pándi Ilona a haladó magyar értelmiségről írt politikai esszégyűjteményében úgy fogalmaz, hogy „*elkülönülnek a fasizmus táborától azok, akik népünk jövőjét szívükön viselik.* Ezek között számon kell tartanunk olyan kimagasló értelmiségiek fordulatát, mint amilyen Bajcsy-Zsilinszky Endréé vagy Szekfű Gyuláé.” Bajcsy-Zsilinszky a „fajvédő jobboldalról indult, s a magyar parasztban látta az »ősi psziché védő- és alkotóerejét«.” A bethleni rendszert még jobbról támadta. A Szekfű szerkesztette *Magyar Szemlét* pedig antimilitarista és ifjúságellenes folyóiratnak minősítette. A német terjeszkedés veszélye azonban rádöbbsentette, hogy a Duna menti népek összefogása nélkül a magyarság menthetetlenül

idegen hatalom uralma alá kerül. A Gömbössel történt szakítás és a Nemzeti Radikális párt megalapítása után „ez az út vezetett” oda, hogy elítéli a Szovjetunió elleni hadba lépést, majd csatlakozik a Magyar Történelmi Emlékbizottság 1942-es felhívásához, kommunistákat pártfogol, s végül fegyveres ellenállás szervezését vállalja a „Független, szabad, demokratikus Magyarországért”. /51/

Az idealizáló felfogást a történetírásban Vigh Károly alapozta meg.

Vigh Károly a hatvanas évek közepe óta foglalkozik Bajcsy-Zsilinszky kutatásokkal. Munkássága többek között arra irányul, hogy a magyar történelem kiemelkedő egyéniségei között – a magyar hősök Panteonjában – Bajcsy-Zsilinszky is elfoglalhassa az őt megillető helyét, és méltó elismerésben részesüljön a nemzet részéről. Vigh Károly sokat tett annak érdekében, hogy a közvélemény jobban megismerhesse Bajcsy-Zsilinszky Endrét. Kutatási eredményeit számos tanulmányban, az első nagyobb terjedelmű, nagy felkészültségről és a tények alapos ismeretéről tanúskodó Bajcsy-Zsilinszky biográfiában, valamint a külpolitikai nézeteinek alakulását vizsgáló értekezéseiben foglalta össze. /52/

Vigh Károly kutatásait értékelve, külön ki kell emelni a nyolcvanas évek elején keletkezett két tanulmányát, melyekben lefektette az idealizáló felfogás alapját. A *Zsilinszky helye nemzeti történelmünkben* című dolgozatában azt a tudománypolitikai magatartást bírálja, amely akadályt gördített az elé, hogy Bajcsy-Zsilinszky nemzeti történelmünkben elfoglalt helyének kijelölésében termékeny vita bontakozhasson ki, akadályozva ezzel egy tudományos színvonalú Bajcsy-Zsilinszky biográfia megszületését is. /53/

A Bajcsy-Zsilinszky politikai pályájának baloldali fordulatát vizsgáló másik tanulmánya azt a pályáivet vázolja fel és azokat a csomópontokat ragadja meg, amelyek – megítélése szerint – főhőse baloldali fordulatának főbb állomásait jelentették. /54/

Vigh Károly néhány évet felölelő kisebb korszakokra tagolja Bajcsy-Zsilinszky pályafutását. Minden korszak a baloldali fordulat egy-egy újabb állomása. Az életút szakaszolásával azt érzékelteti, hogy Bajcsy-Zsilinszky bonyolult szellemi és lelki fejlődésen ment keresztül. Fokozatosan jutott el annak felismeréséig, hogy milyen módon orvosolhatók a magyarság problémái. A nemzeti problémák megoldásának keresése során egyre közelebb került a polgári ellenzékhez, a munkáspártokhoz, a szociáldemokratákhoz, kommunistákhoz. A harmincas évek végén és a második világháború alatt bennük véli megtalálni azt a társadalmi és politikai erőt, amely képes az országot egy új fejlődési pályára állítani.

Bajcsy-Zsilinszky pályafutásának ez a fajta megközelítése szükségképpen idealizál, s a főhős életének második szakaszára – a nemzeti függetlenség megvédéséért vívott küzdelem időszakára – fókuszál.

Bajcsy-Zsilinszky pályafutásának kezdeteit – az 1919-1926 közötti éveket – „*Szózat-korszak*”-nak nevezi. Ebben az időszakban Bajcsy-Zsilinszky a magyarság védelmét hirdette, fajvédő, területvédő nacionalista, zsidóellenes (antiszemita) – hangsúlyozza -, aki a fajvédelem gondolatát erős szociális tartalommal ötvözte és elszántan küzdött a parasztság helyzetének javításért. Állításának igazolására Móricz Zsigmondnak a *Nemzeti újjászületés és sajtó*-ról a Nyugatban megjelent írását hozza fel. /55/ Vigh Károly úgy ítéli meg, hogy Zsilinszkynek ekkoriban még nem volt kiforrott elképzelése az ország problémáinak a megoldására. Bajcsy-Zsilinszky életkora és a világháború végéig folytatott tevékenysége alapján kevés élettapasztalattal és szerény államigazgatási gyakorlattal rendelkezett. Politikai tapasztalattal egyáltalán nem rendelkezett.

A kérdést erről az oldalról megközelítve Vigh Károly álláspontja védhető. Amennyiben Vigh Károly gondolatmenetét követve, arra a kérdésre akarunk választ kapni: van-e Bajcsy-Zsilinszkynek programja az ország előtt álló feladatok megoldására, akkor azzal találjuk szembe magunkat, hogy a húszas években Bajcsy-Zsilinszky jobboldali radikális (fajvédő) nézőpontból vizsgálja a nemzeti problematikát, s megoldási javaslatai is ebbe az irányba mutatnak. Bajcsy-Zsilinszkynek a „*Szózat-korszak*”-ból származó tanulmányaiból és hírlapi cikkeiből az tűnik ki, hogy 1919-1920-tól *zárt, koherens magyarságvédő, a jobboldal radikalizmus mellett elkötelezett programmal rendelkezett.*

Vigh Károly korszakolása szerint az 1920-as évek első felét – az 1926 őszi derecskei választásoktól egészen 1928. március 15-ig - az „*átmenet évei*” követték, amit aztán Bajcsy-Zsilinszky pályafutásának másik jelentős szakasza, az ún. „*Előőrs-korszak*” követett. Vigh Károly szerint az „*Előőrs*” indulása, a nemzeti radikális program kidolgozása, a Nemzeti Radikális Párt zászlóbontása, a népi írakkal kialakított kapcsolatai „lépés volt balfelé”. A pángermán veszély a polgári és a szociáldemokrata baloldallal való együttműködés, a baloldali politizálás irányába vitte Bajcsy-Zsilinszkyt.

Vigh Károly megítélése szerint az 1935-ös budapesti helyhatósági választásokon, ahol az októbristákat tömörítő Kossuth Párt és a Nemzeti Radikális Párt közös listát indított, Bajcsy-Zsilinszky „egy antifasiszta szövetségi politikának” vetette meg az alapját. Az értékelést azzal egészíti ki, hogy a harmincas évek politikai jobbratolódásával párhuzamosan változott Bajcsy-Zsilinszkynek a szociáldemokráciáról vallott felfogása. Elismeri a munkásmozgalom „autentitását”, s így néhány év múlva méltán lesz a társadalmi haladásért és a nemzeti függetlenségért küzdő hazai antifasiszta front vezető egyénisége.

Az idealizáló történetírói módszernek szerves részét képezi az is, hogy – kimondva-kimondatlanul - a kelleténél nagyobb hangsúlyt fektet a kortársak és a volt munkatársak véleményére. Felértékeli a memoárirodalom szerepét, miközben éppen a rendelkezésre álló

egyéb források, és ellentmondó kortársi visszaemlékezések közül figyelmen kívül hagyja, vagy pedig bírálja és kritizálja azokat, melyek saját koncepciójával nem egyeztetők össze.

Ez a látásmód a hetvenes és nyolcvanas években természetesen újabb és újabb vitákat váltott ki a történészek körében, mint ahogy élénk vita követte a Bajcsy-Zsilinszkyről összeállított visszaemlékezés-gyűjtemény megjelenését is. /56/

Vigh Károlyhoz hasonló álláspontot képvisel a Bajcsy-Zsilinszky kutatásokban Tilkovszky Loránt és Sebestyén Sándor.

Tilkovszky kutatásaiban sajátos kettősség figyelhető meg. Az ötvenes évek végén a tárgyilagosságra és a kutatások dokumentálásának jelentőségére hívta fel a figyelmet és ezzel összefüggésben közzétette Bajcsy-Zsilinszkynek az Országos Széchenyi Könyvtárban őrzött kéziratos hagyatékát. /57/ A hatvanas-hetvenes évek fordulóján keményen bírálta Dernői Kocsi László könyvét és a Vigh Károly által szerkesztett visszaemlékezés-kötetet /58/, és apró, részletekbe menő pontossággal bemutatta az Erdély könyv születését. /59/ Tehát okkal remélték az érdeklődők, hogy a Bajcsy-Zsilinszky-Szekfü vita közzététele során képviselt történetírói magatartását és metodikáját követi. Ezzel szemben azt láthatjuk, hogy a Bajcsy-Zsilinszkyről írt tanulmányaiban szintén felbukkan az idealizáló felfogás. /60/

Sebestyén Sándor, aki Bajcsy-Zsilinszky pályájának szakaszokra bontásában a Vigh Károly-féle logikát követi, a Nemzeti Radikális Párt történetét dolgozta fel. /61/

Vigh Károly a kilencvenes évek óta keletkezett tanulmányaiban is ebben az idealizáló szellemben folytatja kutatásait.

A közelmúltban közreadott munkáiról megjelenő bírálatok érzékelik ennek a látásmódnak az ellentmondásait. Rajczy Szilárd azt hangsúlyozza, hogy a két világháború közötti időszakban keletkezett, a hivatalos magyar külpolitikai elképzelésektől eltérő törekvések nincsenek megfelelő módon bemutatva. Az elméletileg lehetséges alternatívák eszmétörténeti szempontú értékelése sem történt meg. A hiányosságot Vigh Károly Bajcsy-Zsilinszky külpolitikájáról írott műve sem pótolja. A monográfia hiányosságának az okát többek között abban látja, hogy Vigh Károly 1970-es évekbeli kutatásai képezik azt az „alapanyagot” és azt a látásmódot, amelyek az újabb műveiben továbbra is jelen vannak. /62/ Ez utóbbi kritikai megállapítás helytállóságát bizonyítja, hogy Vigh Károly újabb írásai a korábban feltárt tényeket és összefüggéseket ismétlik, a korábbi látásmódját tükrözik. /63/

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Vigh Károly és a hozzá hasonló álláspontot képviselő kutatók helyesen látják, hogy Bajcsy-Zsilinszky életében az 1930-as évek második fele és a második világháború időszaka komoly fordulatot hozott, egy új szakaszt jelentett.

Amennyiben a Vigh Károly által javasolt 'korszakolást' alkalmazzuk, akkor itt jelölhető ki a korszakhatár, amikor Bajcsy-Zsilinszky a szociális érzékenységről árulkodó

fajvédő és a nemzeti radikális világlátáson keresztül eljut a progresszív értékeket felmutató nemzeti demokrácia jelentőségének hangsúlyozásáig.

Tehát Bajcsy-Zsilinszky pályafutása *két szakaszra* bontható: az *1918-ban kezdődő és a harmincas évek közepéig tartó, a fajvédelemtől a nemzeti demokráciáig ívelő periódusra*, valamint a *harmincas évek közepe tájától az 1944. december 24-ig tartó, a nemzeti függetlenségért, a dunavölgyi népekkel való együttélés megteremtésért, s az ország polgári demokratizálásáért vívott küzdelem időszakára*.

Bajcsy-Zsilinszky a harmincas évek második felében győződött meg arról, hogy a német és a szovjet külpolitika hatalmi törekvései – a szomszéd népekkel egyetemben - létében fenyegetik a szuverén magyar államiséget. E felismerés révén vált meggyőződésévé, hogy a magyar politikai uralkodó osztály tagjainak többsége nem akar szembeszállni, pontosabban nem akarja felvállalni a szembefordulást a német törekvésekkel. A kettős fenyegetettség felismerése révén jutott el az ország függetlenségéért küzdő antifasiszta erőkkel történő összefogásig, 1944. március 19-ig, amikor pisztolylövésekkel fogadta a letartóztatására érkező németeket, majd fél évvel később a fegyveres ellenállásig.

Bajcsy-Zsilinszky Endre gondolkodásában és politikai magatartásában bekövetkező változások – az első korai felvetések után (64) - az 1941-ben megjelent és német nyomásra szinte azonnal betiltott *Helyünk és sorsunk Európában* című, valamint a - háborút lezáró béketárgyalásokra készült - Erdély múltját és jövőjét bemutató /65/ műveiben, parlamenti beszédeiben /66/, és kéziratok hagyatékában /67/ fennmaradt írásaiban követhetők nyomon.

A háború időszakában a hitleri Németország és sztálini Szovjetunió közé ékelt közép-európai népek közötti kapcsolatok rendezésére törekedett. A kapcsolatok normalizálásával egy erős gazdasági és katonai hatalommal rendelkező dunai állam létrehozását szorgalmazta. Az új állam a közép-európai népek laza konföderációja, nagyobb súlyt és erőt képviselhet Európában, másfelől megakadályozhatja, hogy az „oroszok és németek” közé ékelt népek belügyeibe a két nagyhatalom beavatkozassanak – hangsúlyozza írásaiban.

A magyarországi németellenes politikai erők, illetve a kommunista népfrontpolitika eltérő eszmei-politikai arculatú társadalmi rétegeket fogott össze. A „fontolva haladó” konzervatív nagybirtokos köröket, a nagytőkés csoportokat és a középrétegek egyes csoportjait felölelő „alkotmányos front” összetett politikai célkitűzéseket képviselt. Mérsékelt haladó és németellenes politikát követtek. Elsősorban a nyugati hatalmak, s ezen belül is Nagy-Britannia segítségével akarták megvédeni az ország függetlenségét Németországgal szemben. Támogatásukkal a háborút követő időszakban egy fejlettebb polgári államrendezkedéssel rendelkező Magyarországot teremtettek volna. Elképzelésük

sok kompromisszumos elemet tartalmazott, ami a megvalósíthatóság szempontjából hátrányt jelentett.

A népfrempolitika ellentétes pólusán található munkásmozgalom céljai kevésbé összetettek, de sokkal határozottabbak voltak. Demokratikus átalakulást, a nagybirtokrendszer felszámolását, a nagytőke korlátozását követelték. Felléptek a fasizmus magyarországi térhódításának visszaszorítása érdekében. A munkásmozgalom végső céljait tekintve, gyökeresen különböző társadalmi és politikai elképzeléseket képviselt. A munkáspártok és a németellenes polgári erők egyes csoportjai részéről csak a háború alatt indult meg a közeledés. Az együttműködést a kommunisták rövid időszakra érvényes, átmeneti megoldásnak tartották, mivel a szocializmusban látták a fejlődés egyetlen lehetséges útját.

A németellenes polgári táboron belül Bajcsy-Zsilinszky ment el legmesszebbre a baloldallal való együttműködésben. Az együttműködés létrejöttében nagy szerepe volt etikailag tiszta politizálásának, amely a harmincas évek végére a polgári ellenzék egyik nagy tekintélyű politikusává tette őt.

A „tettek emberének” tartott Bajcsy-Zsilinszky maga is szövetségeseket keresett németellenes politikájához és reform elképzeléseinek a megvalósításához. A szövetségest, a népi mozgalom mellett, a történelmi események kényszerítő szükségszerűsége folytán, a munkásmozgalmi erők jelentették a számára.

A közeledés Bajcsy-Zsilinszkyt, aki szociáldemokratákban és a kommunistákban nem elvhű marxistákat látott, hanem a nemzet és haza védelmezőit vagy akarta látni, szintén kompromisszumokra készítette. Az együttműködés kompromisszumos jellegét és Bajcsy-Zsilinszky eszmei-politikai nézeteinek viszonylagos merevségét szemlélteti az 1941 tavaszán Nagy István erdélyi íróhoz írt levele. A levél többek között a következőket tartalmazza: „... az új nemzeti harmóniát nem az osztálykeretek lerombolásával, hanem az osztályautonómiák fölé emelt felsőbb nemzeti összefogással kell megalapozni. És ebben a tökéletesebb és felsőbb nemzeti politikában mérhetetlen szerep vár a szocialista nevelésben részesült munkásságra, a parasztság és a középosztály színe-java mellett...” /68/

Bajcsy-Zsilinszky a három nagy társadalmi csoport összefogásában a jövő magyar polgári demokratikus államrendezkedése megteremtésének előfeltételét látta. Ezért jutott el a Szovjetunió első jelentősebb katonai sikerei után készült elemzéseiben arra a megállapításra, hogy Magyarország számára létkérdés az angolszász orientáció erősítése, mert csak így valósulhat meg a tőkés társadalom reformja és kerülhető el egy újabb proletárdiktatúra.

***

A Bajcsy-Zsilinszky kutatások harmadik szakasza a rendszerváltozás óta tartó időszakot öleli fel.

Az 1990-es években új lendületet vettek a hazai társadalomtudományi kutatások. A történettudomány, a szociológia és a politikatudomány területén nagy előrelépés történt. A változás mögött többek között az áll, hogy a pártállami rendszer bukásával megdőlt a marxizmus-leninizmus – államhatalmi és pártpolitikai eszközökkel fenntartott – szellemi monopóliuma. Elérhetővé váltak az addig íróasztal számára készült, vagy szamizdat formájában a társadalom egy szűkebb csoportjához eljutott, illetve külföldön kiadott művek. A kilencvenes évek közepétől egyre nagyobb számban jelentek meg olyan történeti munkák, amelyek meghatározott ideológiai nézőpontból vizsgálták a XX. századi magyar fejlődést.

A társadalomtudományi kutatások fellendülése azonban nem járt együtt a Bajcsy-Zsilinszky kutatások kiteljesedésével és megújulásával, amiből természetesen nem következik az, hogy ne történt volna előrelépés az életmű feltárásában.

A kilencvenes években néhány olyan munka jelent meg, amely közvetlenül a Bajcsy-Zsilinszky jelenség és életmű feltárását tűzte ki célul. Nagy számban láttak napvilágot viszont olyan írások, amelyek a Horthy-korszak vizsgálata kapcsán újabb és újabb adatokkal szolgáltak Bajcsy-Zsilinszkyről. A gyakori hivatkozások arra utalnak, hogy Bajcsy-Zsilinszky a korábban feltételezettnél sokkal szorosabban kötődött, tekintélyesebb tagja volt a magyar politikai elitnek. A politikai vezetőrétegen belül azok között találjuk, akik meghatározott időszakokban (pl. második Teleki-kormány alatt) tanácsokkal látták el Magyarország vezetőit. Ugyanez elmondható nemzetközi kapcsolatairól is. Olyan külföldi közéleti emberekkel, újságírókkal, politikusokkal tartott kapcsolatot, akik nem hazájuk vezetői voltak, hanem a mögötte álló második vonalban foglaltak helyet.

Ezen a téren azonban tovább él és újabb tanulmányokkal, monográfiákkal gazdagodik az idealizáló felfogás, melyről fentebb már részletesen szó esett. Ebbe a sorba illeszthető be Farkas Kornél tanulmánya, amely Bajcsy-Zsilinszky belpolitikai nézeteinek alakulását követi nyomon 1928-1932 között, tehát az ún. *Előőrs*-korszakban. /69/

A kilencvenes években szépen gyarapodtak a jobboldali radikális mozgalmakat és az irányzat prominens politikusainak a tevékenységét vizsgáló tanulmányok. E kutatásoknak van egy sajátos kísérőjelensége. A rendszerváltozás után a publicisztikában helyet kapott a két világháború közötti urbánus érvrendszerből és érvelési technikából, valamint az ún. ötvenes évekből ismert szemléletmód, ami szerint Bajcsy-Zsilinszky biológiai, faji álláspontot foglalt el a nemzetvédelemben, tehát rasszista és kirekesztő módon viszonyult a zsidókérdéshez.

E megközelítést alkalmazó tanulmányok abból indulnak ki, hogy a Horthy-korszak nemzeti közvéleménye minden társadalmi baj előidézőjének a zsidóságot tartotta. A korszak

politikája a változások, a reformok elkendőzésére állította a „közgondolkodás homlokterébe” a zsidókérdést. /70/ Meglátásuk szerint a korabeli nemzetkarakterológia tovább erősítette ezt a nézetet a közvélemény antiszemitizmusra fogékony rétegeiben.

Ungvári Tamás - Milotay és Bajcsy-Zsilinszky antiszemitizmusát vizsgálva - azt hangsúlyozza, hogy Bajcsy-Zsilinszky a turanizmussal kacérkodott. A turáni eszmére alapozva egy olyan a nemzetkarakterológiát dolgozott ki, amely magas színvonalon összegzi a jobboldali radikális ideológiát. A Bajcsy-Zsilinszky által felvázolt program Milotay István, Rajniss Ferenc és Oláh György munkásságában terebélyesedett ki. Közös vonásai – írja - az „eltökélt antiliberalizmus”, a „zsidó- és a földkérdés összekapcsolása”, az „etnocentrizmus”, valamint a „sajátos nemzetkarakterológia vezérelte jövőkép”. /71/

Megjegyzendő, hogy a századforduló tájékán közvélemény egy része a magyarság eredetének a gyökereit keresve, a finnugor származáselmélettel szemben, a turanizmus felé fordult. A turanizmus aktuális jelentéstartalmában kifejezésre jutott, hogy a magyarság „nagy és fényes jövő előtt áll”. A magyarokra – a germánok és szlávok fénykora után -, mint „ébredező óriás hatalomnak nyugati képviselőire vár az a nagy és nehéz, de dicső feladat, hogy a hatszázmilliós turánságnak szellemi és gazdasági vezére” legyen. /72/ E délibábos jövőképben kifejezésre jutott egyfajta pángermán-ellenességét, ami – legalábbis a frazeológiai szintjén – kétségtelenül jelen volt a fajvédőknél. A múlt-jelen-jövő vonalában vizsgálódó Bajcsy-Zsilinszky kezében kiválóan alkalmas volt annak érzékeltetésére, hogy a dicső magyar múltat és a magyar jelent egy újabb, fényesebb magyar jövő követi. Ebből azonban messzemenő következtetést levonni nem lehet, mint ahogy tudományos érv sem kovácsolható a turanizmusból.

Ungvári Tamás a zsidókérdés tekintetében párhuzamot von Bajcsy-Zsilinszky és Milotay között. Bajcsy-Zsilinszky politikai pályáján mindvégig megmaradt fajvédőnek – hangsúlyozza -, ez az antiszemitizmus a harmincas években átcsapott egy szélsőséges német- és svábellenségbe, amikor már nem a zsidóktól, hanem a germán veszélytől féltette Magyarországot.

Az Ungvári Tamás által felvetett gondolatot Ungváry Krisztián viszi tovább, aki az antiszemitizmus és az antifasizmus fogalmának összehasonlítása kapcsán arra a következtetésre jut, hogy a magyarországi antifasiszták egyik része – Bajcsy-Zsilinszky, Eckhardt Tibor, Huszár Aladár és mások - nem, mint demokraták, hanem mint rasszisták váltak antifasisztává. /73/ Álláspontjának igazolására –Ungvári Tamáshoz hasonlóan - Bajcsy-Zsilinszky Endrére utal, aki mint írja, teljesen elszigetelődött a harmincas években, amikor is az addigi zsidóellenes „uszítás”-t a svábok elleni rasszista kirohanásokkal váltotta fel.

A két Ungvári véleménye jelzi, hogy liberális szellemű politika- és ideológiatörténeti kutatás egy új értékrend mentén keresi a Bajcsy-Zsilinszky életmű magyarázatát. A Horthy-korszak jobb megismeréséhez nélkülözhetetlenek az ilyen elemzések. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy Bajcsy-Zsilinszky nemcsak nagy szellemi fejlődésen ment keresztül, hanem e fejlődés során önkritikusan viszonyult addigi életpályájához. Ez a fajta önértékelés tükröződik a zsidókérdésről szóló - a harmincas évek elején keletkezett - írásában. Azt írja: „A húszas éveknek azt a felfogását, hogy minden baj visszavezethető a zsidóság túltengésére a középosztályban s a magyar köz- és magánéletben, nem osztom.” /74/ Ezt a változást a hazai zsidóság is érzékelte, s mint a szélsőjobboldali támadások kapcsán láthattuk, elismerte és alkotó módon ált a változáshoz.

Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Bajcsy-Zsilinszky szakított azzal a gazdasági megfontolásokon alapuló zsidóellenességgel, amit a húszas évekből hozott magával. A harmincas években a föld- és gazdaellenes front letörése érdekében a bank- és az ipari tőke korlátozását, céljaiknak az agrárérdekekkel történő összehangolását követelve, szembefordult ezekkel a gazdasági erőcsoportosulásokkal. Az ellenük folytatott küzdelemben viszont nem tett különbséget magyar, zsidó és német „kartellgazdálkodás”, magyar zsidó és német és tulajdonos között. Elképzelései egyetlen célt szolgálnak: „az egész nemzeti termelés védelmét”. /75/

Ungvári Tamás és Ungváry Krisztián által Bajcsy-Zsilinszky idegenellenességében képviselt álláspontjának szellemi előzményei a hetvenes évek marxista történetírásában Pándi Ilona által képviselt állásponthoz állnak közel. Azt hangsúlyozzák, hogy a hitleri fasizmus térhódításának idején Bajcsy-Zsilinszky ellenségképében a zsidót felváltotta a német. A felvetés Bajcsy-Zsilinszkyt egy olyan rasszista magyar politikusnak tekinti, aki gondolkodásának ezen torzulásától pályája végén sem tudott megszabadulni. /76/ Az okfejtés attól problematikus, hogy Bajcsy-Zsilinszky gazdasági indíttatású zsidóellenessége és politikai alapú sváb- zsidóellenessége között nem tesz különbséget.

Ungváry Tamás és Ungváry Krisztián álláspontja mellett a társadalomtudományi kutatásokban hangot kapott az a vélemény is, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre és Miletay István a „polgárosodás és a modernizáció sajátos jobboldali alternatíváját képviselte”, a reformkonzervativizmust és a jobboldali népiséget. Löffler Tibor kutatása új irányt nyitott a jobboldali radikalizmus vizsgálatában. A magyarországi jobboldali radikális tábornak, nemcsak a háborús nemzedéknek, hanem a nyomukba lépő „reformjobboldalnak” markáns és végiggondolt politikai felfogása, határozott modernizációs elképzelése volt. Küldetéstudattól vezérelve álltak egy általuk megvalósíthatónak vélt jobboldali kibontakozás élére. A két világháború közötti Magyarország szemében Nyugat-Európa nem számított stabil viszonyítási

pontnak. Nyugat-Európa régióként nem volt szilárd, kiegyensúlyozott térség. A korszerű európaiság lényegét egy olyan nemzetközi és hazai közegben kellett volna megtalálni, amelyben súlyos tehertételként a tradicionális többséget kitevő államnemzettel szemben, gyorsabb, biztosabb, látványosabb, s ebből következően negatív érzelmeket és indulatokat kiváltó eseménynek minősült a merkantil tőké területén működő nagykapitalista körök, közöttük a zsidó nagytőke - előremenetelése. /77/

A kilencvenes évektől a vélemények sokszínűsége ellenére sem bontakozott ki a Bajcsy-Zsilinszky-kérdésben, s általában a jobboldali radikalizmus kérdésében olyan, olykor indulatos szakmai vita, mint az 1970-1980-os években. Talán ezért is van az, hogy a gazdag és sokrétű Bajcsy-Zsilinszky irodalom nem tudott megnyugtatóan lezárni minden kérdést.

A nyitott kérdések pedig a téma iránt érdeklődőket arra készítetik, hogy az életmű eddig ismeretlen, illetve kevésbé ismert területét fogják vallatóra, hogy „ecsetvonásaikkal” ők is hozzájáruljanak a Bajcsy-Zsilinszky portré születéséhez.

II.

Bajcsy-Zsilinszky politikai, közéleti pályafutásának kezdetei

Békéscsaba és Kolozsvár - Bajcsy-Zsilinszky személyiségfejlődése

Bajcsy-Zsilinszky Endre /1/ felnőtté válása a dualizmus válságának elmélyülésének időszakával esett egybe.

Az első világháború előtt a magyar társadalmat hosszan elhúzódó politikai válság osztotta meg, melynek továbbgyűrűzése a Horthy-rendszer születésében is éreztette hatását. Az ország politikai megosztottsága a tökéletes fejlődés féloldalasságából fakadt. A korszak fejlődésének erre a sajátosságára már a középosztály helyzetét vizsgáló kortárs is rámutatott. Lippay Zoltán azt vizsgálta, hogyan erősíthetők a középosztály gazdasági, társadalmi pozíciói és politikai szerepe. Lippay szerint: az „ipari kapitalizmus... elért fejlődésének ahhoz az etapjához, midőn az akkumulált vagyon, a burzsoáluxus és burzsoákényelem kisajátítja a jól- és finomanélésnek eddig a nagybirtokra támaszkodó születési arisztokrácia kizárólagosan bírt előjogát.” A tőke társadalmi téren is érvényesíteni kívánja hatalmát, ez pedig a „magyar középosztályt is kimozdította... régi helyzetéből... az egész osztály lecsúszik a társadalmi lépcsőzetnek egy alacsonyabb fokára.” /2/

Lippay írása azt érezteti, hogy a dualizmus kori lendületes iparosodás és városiasodás egyoldalúvá tette a magyar társadalom fejlődését. A folyamat a társadalom kettészakadásához vezetett. A „városi” Magyarország, vagyis az iparból és kereskedelemből élő polgári elem és a munkásság, valamint a „vidéki” Magyarország, vagyis a mezőgazdaságból élők között egyre mélyülő szakadék keletkezett. Ennek látványos következménye a parasztpolgárosodás megrekedése volt.

A századforduló körül a *földkérdés* (általános értelemben az agrárkérdés), a *választójogi* kérdés, a *közjogi problémák*, vagyis az Ausztriához való viszony, a *nemzetiségi kérdés*, valamint a *munkás*-, a *zsidó*-, és a *dzsentrikérdés* voltak a magyar politikai élet problémái. Ezek, mint megoldásra váró feladatok napirenden maradtak a Horthy-korszakban is.

A megoldási törekvések eszmei, politikai téren is megosztották a társadalmat. A politikai gondolkodásban a XX. század elejére a két markáns szembenálló tábor már hagyományos eszmei-politikai képződménynek számított. A századelő új jelensége a világnézeti alapokon álló politizálás. Ekkor keletkeztek az első liberális polgári pártok és

marxista alapokon álló szociáldemokrácia, majd az 1910-es években az Országos Polgári Radikális Párt alapítására került sor. Ekkor jelent meg a politikában a kereszténydemokrácia, a keresztényszocializmus, illetve az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus is. A világnézeti sokszínűség a felnövekvő-feltörekvő újabb nemzedék körében világnézeti megosztottságot eredményezett.

A századfordulós jelenségek hatással voltak Zsilinszky Endre szellemi-politikai fejlődésére is.

***

Zsilinszky Endre szlovák-magyar dzsentrí családból származott. A Békés vármegyében élő család a vidéki birtokos középosztály azon csoportjába tartozott, amelyik a XIX. század nyolcvanas éveitől lassan, de megállíthatatlanul csúszott lefelé a társadalmi ranglétrán. A Zsilinszky család számára a földkérdés, nem csak egy volt a megoldásra váró problémák közül, hanem életbevágó, a mindennapok megélhetési gondjait jelentő – egzisztenciális -, a család közéleti szereplésével, presztízsével összekapcsolódó kérdés.

A Zsilinszkyek a Felvidékről Békésbe telepített szlovák jobbágyok leszármazottai. A család a XIX. század közepén több száz holdas birtokon gazdálkodott. A nagyapa, Zsilinszky Mihály módos parasztgazda, a békéscsabai közélet tekintélyes vezetője volt, aki a gyermekeiből „urat” akart nevelni. A fiait – Mihályt és Endrét (Zsilinszky nagybátyját és apját) – a szarvasi főgimnáziumban taníttatta. A két fivér az érettségi után Budapesten folytatta tanulmányait.

Zsilinszky Mihály – Bajcsy-Zsilinszky nagybátyja – látványos karriert futott be. A dualizmus kori magyar politikai, tudományos és egyházi közélet ismert képviselője lett. Kapcsolatai és összeköttetései révén segítette az öccse és unokaöccse előrehaladását is. /3/

Az idősebb Zsilinszky Endre (1852-1919) szintén Budapesten szerzett tanítói oklevelet. Hazatérése után megházasosodott. Felesége, Bajcsy Mária ősi magyar családból származott. Az ifjabb Endre genealógiai kutatásai alapján a Bajcsy eredete egészen a honfoglalás koráig vezethető vissza.

Az idősebb Zsilinszky Endre a békéscsabai közélet prominens szereplője volt, aki kapcsolatait jól kamatoztatta. Bátyja segítségével bekapcsolódott a Medgyesegyháza és Medgyespuszta környékén folyó parcellázásokba. A parcellázásokon szerzett 2.000 hold, az apai örökségként kapott marciházi (Pánd pusztá) és medgyesházi 500 holdas birtok nagyrészt azonban az 1910-es évekre elúszott.

A Szekfű Gyulához írt levélében Zsilinszky részletesen beszámolt a család tönkremeneteléről: „...láttam szegény édesapám valóban nagystílű, és óriási tudományos apparátussal dolgozó gazdálkodását s annak vajmi gyöngye anyagi eredményeit. Édesapám bihari nagybirtokosokkal, Tisza Istvánnal, Tisza Kálmánnal, Markovits Antallal, Lovassy Ferencsel együtt, egy nagyszabású öntözőréti érdekeltségben vett részt... (...) El is értük, hogy a mi öntözőrétünk a legtöbb eredményt hozta, négyszer kaszáltunk rajta évente, gazdaságunk pedig általában is arról volt nevezetes biharszerte, hogy a búza, rozs, árpa, kukorica szokásos s megrögzött egyoldalú termelésével szemben nagyszabású dohánytermelésre, cukorrépa-, cirok-, mák-, paradicsom-, bükköny-, csillagfürt-, lóheremag-, cikóriatermelésre rendezkedtünk be, dohánypajtaink és cikóriaszáritónk mintaszerűek voltak. De mind e haladottság, mely messze megelőzött minden más birtokot talán az egész Biharban, de a környéken mindenesetre, *gyöngye pénzügyi alapra építkezett, nem számolt a hazai hitelviszonyok mezőgazdasági vonatkozásaiban teljesen rendezetlen voltával, édesapám váltókkal volt kénytelen dolgozni, s a termelési nagystílűségnek és a pénzügyi hiányosságoknak ez a kiáltó ellentéte megásta gazdálkodásunk és birtokunk sírját.* Mint ifjú ember, édesanyámmal együtt, ki a magyar ősök csodálatos egyensúlyérzékével előre tisztán látta anyagi romlásunkat, én is megtanultam jó korán, hogy az írás és tudomány nemcsak fejlődés forrása, sőt az élet erőivel való összehangolódás híján vajmi keveset ér.” /4/

Zsilinszky leírása jól illusztrálja, hogy a magyar középbirtokosok körében szép számban akadtak olyanok, akiktől nem állt távol a modernizáció gondolata, nem idegenkedtek az új földművelési, mezőgazdálkodási eljárások bevezetésétől. Ezek a birtokosok voltak azok, akik „lerakták a kapitalisztikus mezőgazdálkodás alapjait” - állapítja meg Lippay Zoltán. /5/ Modernizációs elképzeléseik megvalósítását a tőkehiány, a hosszúlejáratú, alacsony kamatozású hitelek nyújtó hitelszervezet és a gyakorlatias képzést folytató mezőgazdasági szakoktatás /6/ hiánya erősen korlátozta. A modernizáció ellen hatott a merkantil gazdaságpolitika, valamint a termelést, értékesítést hatékonyabbá, nyereségesebbé tevő szövetkezeti rendszer hiánya is.

Zsilinszky politikai mentalitását és politikai magatartását nagyban befolyásolta a középbirtok tönkremenetele. Zsilinszky parasztpártiságának a gyökereit talán inkább itt kell keresni és nem kizárólag az Áchim gyilkosság miatt érzett büntudatban. (Egyébként a Zsilinszky birtok elvesztésével függött össze a két családfő, Áchim L. András és az idősebb Zsilinszky Endre viszálykodása.)

Zsilinszky leírása más szempontból is tanulságos, a köznapi szóhasználatból lassan kivesző jelenséget mutat be. Zsilinszky, amikor a szüleiről ír, az „édesapám” és „édesanyám” megszólítást használja. Az írás hangvételéből kicseng a szülők iránti őszinte gyermeki

szeretet és a vagyon elvesztése miatt érzett aggodás. /7/ A szülők, a testvérek, a rokonság iránti mélyebb érzések Zsilinszky szép és nemes emberi tulajdonságai közé tartoztak. A család tekintélyének és becsületének, a Zsilinszkyek érdekeinek védelme számára mindig belső lelkiismereti parancs volt, még akkor is, ha öccsével, Gáborral - egyébként máig tisztázatlan okokból - a Horthy-korszakban megromlott a kapcsolata. /8/

A Zsilinszky birtok elvesztését Féja Géza másként látta. A birtok egyik része a balsikerű gazdálkodási, talajjavítási kísérletek miatt úszott el, a megmaradó részt pedig a Zsilinszky fiúk pere vitte el – mondta. /9/

A Zsilinszky fivérek – Endre és Gábor – Békéscsabán, valamint a pándi és marciházi birtokon nevelkedtek. Dzsentri szellemű neveltetésben részesültek. A két fivér neveltetéséről Bajcsy-Zsilinszky életrajzírója alig tesz említést. A fiatal Zsilinszky magatartásának sajátos vonásait is huszár önkéntesi évei egyik epizódjának felelevenítésével mutatja be. /10/

Zsilinszky ezekről az évekről csak annyit tart lényegesnek megörökíteni önéletrajzi vallomásaiban, hogy ő sem volt alábbvaló lovas, mint gróf Tisza István a geszti szomszéd birtok tulajdonosa. „Magam is gazdaember fia... lovat szerető és lóhoz értő fiatalember” voltam – írja /11/, s tegyük hozzá, jól forgatta a kardot is.

Féja Géza és Sinka István, ki-ki a maga módján, tárgyilagosabb képet fest ezekről az évekről. „Ifj. Endrében és Gáborban ekkor fejlődtek ki a dzsentroid hajlamok – írja Féja. Lovagoltak, Csabán „szalont” tartottak, törvényszerű dolog volt ez, „úriságukat” szüntelen bizonyítani kellett. Endre szenvedélyesen párbajozott, önkéntesi évét a huszároknál szolgálta töltötte. /12/

A *Szabadcsapat* című életregényében kitér Bajcsy-Zsilinszky Tisza István kultuszának okára is: „... apjuk kapcsolatot tartott Tisza István gróffal. Az ifjú Endrére akkoriban rendkívüli hatást tett Tisza István alakja, a férfiaságot, az erőt, a halált megvető bátorságot tisztelte benne, mondhatni eszményképül választotta.” /13/

Sinka István a pándi birtokra elszegődő szegény juhászember felemelkedni vágyó gyermekének szemével eleveníti fel első találkozását Zsilinszkyvel. „Bajcsy-Zsilinszky Endrére abból az időből úgy emlékszek, mint fiatal veresképű úrfira, aki mindig vágatva lovagolt. Olyan hatalmasnak képzeltem őt akkor, hogy: tán, ha megszólítana, előtte a földre süllyednék. Hát hogyan! Egy hatalmas földbirtoknak, kastélynak és egy kis félfalunyi cselédségnek az ura, parancsolója, szép csizmájában, lovaglóstorral és olyan lovon, ami alig fér a büriben – és egy szegényes kommenciós cselédnek a harmadik elemista fia, akit az első pad cipősei alig akarnak bevenni maguk közé, s aki csak a szintetőről látta még a legtávolabbi világot.” /14/

Zsilinszky fiatalságát összességében úgy értékelhetjük, hogy érzelmeiben, szellemiekben gazdag, anyagiakban pedig rendkívül szegényes, mondhatni igazi dzsentr örökséget kapott a szülői háztól. A kolozsvári egyetemre készülő Zsilinszky lobbanékony természetű, merev, önérzetes fiatalember volt. Szangvinikus természetéből adódóan igaza vagy vélt igaza melletti szenvedélyes, az önbíráskodásig elmenő személyes kiállás, ugyanakkor a család, az egyszerű emberek iránti együttérzés és szeretet jellemzi. A szülői házból magával vitte Széchenyi István és Deák Ferenc kultuszát, a Tiszák tiszteletét és Kossuth Lajos örökségének ápolását.

Borsi József szerint Zsilinszkyt az 1900-as évek elején „eklektikus, 67-es alapozású, konzervatív-liberális szemlélet” jellemzi. /15/ Hasonló véleménnyel van Zsilinszky eszmei-politikai gondolkodásának alakulásáról Vigh Károly is, aki értékelés helyett hosszasan idéz Zsilinszkynek a Szekfü Gyulához írott leveléből. /16/ Tilkovszky Loránt azt emeli ki, hogy „a szülői házban 1848 és Kossuth tiszteletében, de mégis határozottan 67-es szellemben nevelkedett... heves ellenfele volt a 48-as függetlenségi nacionalizmusnak.” /17/

Zsilinszky maga úgy idézi fel ezeket az idöket, hogy „Széchenyi tiszteletében” nőtt fel és felnőtt fejjel ismerte fel Kossuth politikai örökségének a jelentőségét. /18/ A 1930-as évekig Kossuth személyét elválasztotta a függetlenségi politikától, így lelkében a „szabadságharc mérhetetlen tiszteletével” - s tagadva, hogy a negyvennyolcasság célravezető lenne -, mint „ifjú és harcos 67-es” került el Kolozsvárra. /19/

Zsilinszky már ekkor is idegenkedett a liberalizmustól. A szabadelvű gondolkodást az 1910-es évektől folyton kárhoztatta, támadta. Hatvanhetességét az egyetemi évek alatt adta fel. Az agrár- és a szociális kérdés iránti mélyebb érdeklődése, a Szabadelvű Párt csödjének betetőzését jelentő darabont-kormány működését elítélő magatartása arra enged következtetni, hogy kolozsvári éve alatt az újkonzervatív agrárius irányzat hatása alá került. /20/ Ekkor már a függetlenségi nacionalizmus, a nemzetállami szuverenitás gondolata sem állt tőle távol.

Az egyetemi évek - Békéscsaba mezővárosi paraszti-parasztpolgári társadalma, szerény színvonalú közművelődési viszonyai /21/ után – és Kolozsvár óriási változást jelentett Zsilinszky életében. Kolozsvár az 1910-es népszámlálás adatok szerint 60 ezer lakosú város volt, melynek a város életében a tőkés fejlődés nagy fellendülést hozott. Kolozsvár a századfordulón polgárosult iparváros, míg Békéscsaba lakosainak száma harmincezer alatt volt és gazdasága őrizte mezőgazdasági jellegét. /22/

Kolozsvár Erdély kulturális központjaként virágzott, ahol. 89 tanintézet működött. Kolozsvár pezsgő kulturális élete, a magyar tudományosság szellemi sokszínűségét reprezentáló Ferenc József Tudományegyetem professzori kara /23/, a hatalmas egyetemi

könyvtár, az Erdélyi Múzeumi Egyesület és az Irodalmi Társaság, valamint a kolozsvári Nemzeti Színház nagy hatással voltak szellemi fejlődésére.

Zsilinszky a dualizmus kritikus időszakában egyetemi hallgató, amikor az országos politika történései nagy hatással voltak, mondhatni radikalizálták az egyetemi fiatalokat. /24/ Az egyetemi élmények is szerepet játszottak abban, hogy a Horthy-korszakban érdeklődéssel figyelt és segítette az egyetemi ifjúság szervezkedését. Visszagondolva egyetemi éveire, utóbb a jövő Magyarországot látta bennük.

Az egyetemi ifjúsági szervezetek szorosan kötődtek a nemzeti ellenzék pártjaihoz. A hallgatóság körében felerősödtek a hazafias (nacionalista) és újkonzervatív hangok. Emellett a kolozsvári hallgatói szervezet a század elejétől fogva részt vett az országos egyetemi diákmegmozdulásokban. /25/

Zsilinszky 1904-1908 között volt a kolozsvári egyetem jogi fakultásának a hallgatója. Szorgalmas diák, akinek a rendszeres tanulás mellett arra is jutott ideje, hogy bekapcsolódjék a protestáns Bethlen Kör, majd az evangélikus Luther Kör munkájába. Az alkotmánytan, a magyar jogtörténet és a nemzetközi jog területén elmélyült tudást szerzett. Jogász műveltsége, a jogász alkat pályája során később is meg-megcsillant írásaiban.

A XX. század első évtizedében sok olyan középosztálybeli fiatal tanult a kolozsvári egyetemen, aki a Horthy-korszakban lesz a közélet ismert szereplője. Közöttük többen voltak olyanok, akik az egyetemi évekre visszanyúlóan, szoros kapcsolatot tartottak Zsilinszkyval.

A történetírás nem vizsgálta ezeknek a személyes kapcsolatoknak Zsilinszky személyiségére, szellemi fejlődésére gyakorolt hatását, ami persze abból is adódik, hogy Zsilinszky nem volt közlékeny a magánéletét, a pályafutásának alakulását, személyes kapcsolatainak bemutatását illetően. Amennyiben mégis előfordultak ilyen elejtett megjegyzései, azok jobbára a közélet ismert szereplőire, általa nagyra becsült tanáira és más tudósokra vonatkoztak.

A századfordulót követő években Hory András neves diplomata, Krenner Miklós (Spectator) történész és publicista, Kiss Menyhért író és politikus, Pethő Sándor publicista és lapszerkesztő, Zsirkay János író és lapszerkesztő szintén a Ferenc József Tudományegyetem hallgatói voltak. Ulain Ferenc Ulain Ferenc Kolozsváron kezdte jogi tanulmányait, de Budapesten szerzett jogi doktorátust. Közülük Spectator /26/, Hory András /27/ és Pethő Sándor /28/ már az egyetemi évek alatt is bensőséges kapcsolatban állt Zsilinszkyval. Ulain Ferencel, Zsirkay Jánossal és Kiss Menyhérttel az 1910-es évek második felében került érintkezésbe.

Összegezve elmondható, hogy Zsilinszky az egyetemi évek alatt a függetlenségi nacionalizmus és az újkonzervativizmus felé orientálódott. Politikai nézetei elmélyültebbek, letisztultabbak lettek, mire 1908-ban állam- és jogtudományi doktorrá avatták.

Bajcsy-Zsilinszky gondolkodásrendszerének sajátosságai

A nagyobb szociális érzékenységet felmutató újkonzervativizmus, a középosztály helyzetére megoldást kereső jobboldali radikalizmus /29/, valamint a konzervatív áramlatok felé közelítő függetlenségi nacionalizmus nagy befolyással volt Zsilinszkyre.

Zsilinszky gondolkodásrendszerében az 1910-es években tisztulási folyamat indult el. Véleményalkotásában ekkor jelentek meg azok a módszerek és gondolati pillérek, amelyek végigkísérték politikai-politikusi pályafutását. Gondolkodásrendszerének metodikai sajátosságai különös fogalomhasználattal és egy nemzetközpontú látásmóddal párosult. Nála a *nemzet* fogalom elsősorban a *nép*, tehát az alsóbb néprétegek – parasztság, kisiparosok, kiskereskedők, ipari munkásság – és a velük együtt élő nemesi eredetű középosztály jelölte. Ez a nemzetfogalom Zsilinszky organikus társadalomszemléletéből vezethető le. /30/

Gondolkodásrendszerének sajátosságait az *egységes egész*ként felfogott és ennek megfelelően *értelmezett életmű*ből lehet megfejteni. Az életmű egységes értelmezésének kulcsa Zsilinszky *társadalomvizsgálati módszerében*, valamint *gondolkodásrendszerének* azokban az *állandó elemeiben* található, amelyek egyrészt - ugyan váltakozó erősséggel és jelentőséggel - mindvégig jelen voltak és koherens rendszert alkottak gondolkodásában, másrészt világlátásának – eszmerendszerének – alapköveit jelentették.

Zsilinszky politikusi pályáját a *nemzeti* és az *agrár(szociális) kérdés* megoldására irányuló összehangolt elképzelések és törekvések cementálják egésszé. E két probléma funkcióját tekintve – a húszas években jobboldali radikális politikai alapon, a harmincas évek közepe tájától nemzeti demokratikus törekvésektől vezérelve - a magyarság védelmét szolgálta.

Zsilinszky az újkonzervatívokhoz hasonlóan sürgette a magyar polgári fejlődés megújulását. Nemzeti modernizációs elképzelése egyrészt a nemzeti függetlenség, a szuverén Magyarország megteremtésének, majd 1918-1920 után megszilárdításának programját képviselte (nemzeti gondolat). Másrészt – a kapitalizmus reformját illetően – három nagy modernizációs program megvalósítását látja indokoltnak (agrár/szociális gondolat). Ezek a következők:

1. a gazdasági élet átalakítása (gazdasági szerkezetváltás) és radikális szociálpolitikai reform,
2. a bérből és fizetésből élő foglalkozási és érdekvédelmi szervezetekbe tömörítése,
3. a középosztály politikai súlyának növelése, a politikai lét alá szorított parasztság beemelése a politika sáncai mögé.

Az elképzeléseinek egyik része a nemzeti gondolat köré csoportosítható. A magyarság védelmét, a tradicionális társadalmi csoportok, valamint a középosztály megerősítését helyezte középpontba. Emellett a magyarság történelmi hivatásának megőrzését, illetve Trianon után a közép-európai, dunavölgyi hegemonia (szupremácia) helyreállítását hirdette.

A trianoni békerendezés gyökeres fordulatot hozott Zsilinszky gondolkodásában. Trianon előtt az Osztrák-Magyar Monarchia új alapokra helyezését tartotta a magyar fejlődés szempontjából célravezető megoldásnak. Nacionalizmusából fakadóan kiállt Magyarország függetlensége és szuverenitása mellett. Nem állt távol tőle a dualizmust felváltó perszonálunió gondolata sem, Zsilinszky azonosult a Monarchia súlypontjának keletre helyezését képviselő elképzelésekkel. A Bécs-Budapest központú birodalommal szemben szívesebben látta volna, ha megvalósul a Buda-Bécs központú Magyar-Osztrák Monarchia terve.

A trianoni békével független, de kis-Magyarország jött létre. Zsilinszky – a magyarság döntő többségéhez hasonlóan – elfogadhatatlannak tartotta az ország területi megcsonkítását. Elfogadhatatlan volt számára, hogy az elcsatolt magyarok milliói kisebbségi létben éljenek az utódállamokban. Az első perctől kezdve a békeszerződés felülvizsgálatát követelte, s revíziót hirdetett.

A húszas évek második felétől már a német veszélyről beszél, de veszélyesnek tartotta a pánszláv - szovjet bolsevik – törekvéseket is. A két nagyhatalom nemcsak Magyarországra, hanem egész Közép-Európára veszélyt jelent – hangsúlyozta írásaiban. E felismerés révén lesz a duna-völgyi népek együttműködésének és a Duna-konföderációnak elismert hazai képviselője.

A nemzeti kérdés Zsilinszky gondolkodásrendszerében a magyarság és a magyar államot körülvevő szűkebb közép-európai és a tágabb európai térség kölcsönös viszonyát öleli fel, hozzákapcsolva az ország függetlenségével és szuverenitásával, más népekkel való kapcsolataival, európai és közép-európai szerepével, az államberendezkedéssel, a törvényhozással és az államigazgatással összefüggő, tehát a magyarság állami létével összefüggő problémákat.

Elképzeléseinek másik része az agrár(szociális) gondolat köré csoportosítható. Az agrárkérdés a nemzeti gondolat belső megjelenési formája /31/, a nemzeti problematika sajátos belső vetülete. Az agrár(szociális) gondolat, mint a magyarságvédelem eszköze: nemzetgazdasági, társadalompolitikai és szociálpolitikai feladatokat jelöl. A nemzeti lét termelésével, a magyarság anyagi, szellemi (kulturális) gyarapodásával, a birtokviszonyok rendezésével, a parasztság szociális, kulturális felemelésére irányuló elképzelések összessége.

A nemzeti és az agrár(szociális) gondolat mellett egy harmadik problémakör is szerepet kapott gondolkodásrendszerében, mintegy kiegészíti azokat: ez az államberendezkedés kérdése. Zsilinszky radikális eszközökkel akarja megvalósítani terveit. Mélyreható változásokat hirdetett, a fennállótól alapvetően különböző politikai rendszert kívánt létrehozni. Gyökeres fordulatot, ahogy hangoztatja, rendszerváltozást követelt. A célkitűzései megvalósítása szempontjából, a húszas években egy etatista jellegű államberendezkedést tartott ideális államformának. A harmincas években a nemzeti társadalom és nemzet állam koncepciójában egy sajátos – az olasz korporatív rendszer elemeinek és a magyar történeti alkotmányosság és önkormányzatiság sajátot ötvözetét alkotó - nemzeti demokrácia modellt dolgozott ki. A második világháború alatt – elsősorban a népiekkel kialakult termékeny együttműködés hatására - eljut a magyar államfejlődés történeti sajátosságait messzemenően tiszteletben tartó nyugati típusú polgári államberendezkedés gondolatáig.

Zsilinszky a Horthy-korszak negyedszázada alatt – pontosabban 1914-1944 között, a nemzetet ért három nagy társadalmi-politikai megrázkódtatás idején – kísérelte meg kijelölni a magyarság helyét és szerepét a világban. Először a *világháború, forradalmak, Trianon* időszakában, második alkalommal az *1929-33-as gazdasági válság* idején és végül, harmadik alkalommal a *második világháború* alatt dolgozott ki, olykor „hevenyészett” jellegű, máskor átfogó programot a nemzeti előtt álló feladatok megoldására.

A nemzeti megújulás (rendszerváltozás) gazdasági, társadalmi és politikai okainak keresésében, a megoldási esélyek és lehetőségek vizsgálata során eleinte a XIX. század közepéig nyúlt vissza, később fokozatosan tágult a látóköre. A korszak végén született munkáiban, a *magyarság, kereszténység, európaiság* fogalomrendszerében gondolkodva, a magyar állam születéséig nyúlt vissza az elemzéseiben.

A nemzeti és az agrár problematika és a megoldásra irányuló elképzelések felvázolása kapcsán bekalandozta a magyarság egész múltját és jelenét. Zsilinszky a magyar történelem kiváló ismerőjévé vált. A nemzeti múlt, a középkori függetlenség dicső századai, a török és Habsburg uralommal szemben vívott függetlenségi küzdelmek kiapadhatatlan hivatkozási forrást jelentettek számára a nemzeti tekintély visszaállításért folytatott küzdelemben.

Zsilinszky a nemzeti problematika megoldását széles nemzetközi kontextusba helyezte. A világtörténelmet Európa-centrikus rendszerként fogta fel. Főként a nyugat-európai államok - Németország és Dánia, majd Olaszország (ezt követően Franciaország és a nyugati szövetségesek, legvégül a Szovjetunió - életében tapasztalható változásokat mérlegelve keresett választ a nemzet jövőjével kapcsolatos kérdésekre.

Milyen reformprogram alapján lehet felépíteni újból Magyarországot?

Milyen nemzetgazdasági, társadalmi és belpolitikai feladatokat kell megoldani ahhoz, hogy a független, de csonka Magyarország megfelelő „súllyal és nyomatékkal” képviselhesse és érvényesíthesse érdekeit?

Az évezredes magyar célok hogyan érvényesíthetők a jövő Magyarországnak a külpolitikájában? Milyen viszonyt alakítson ki a Magyarország az utódállamokkal?

Zsilinszky végeredményben arra a kérdésre akar választ kapni: *hogyan töltheti be államalkotó és kultúrmisszióját a Duna-völgyében (Közép-Európában), a kontinens országai és a világ népei között az a nemzet, amelynek a számszerű többségét alkotó fajmagyar elem – a parasztság - gazdasági, kulturális és szociális elmaradottságban él, és amelynek a rendszer az elemi politikai jogait sem biztosítja?*

Zsilinszky és a *Budapesti Hírlap*

Zsilinszky közéleti pályafutása az 1910-es években indult. Előbb közhivatalnok, majd a háború alatt katonai önkéntes lett, országos ismertségre azonban újságcikkei révén tett szert. Zsilinszky pályakezdése és lényegében véve egész életútja azokhoz a társadalmi, politikai problémákhoz kötődik, amelyek az 1910-es évek végére válságba sodorták az országot.

A nemzet jövőjével kapcsolatos feladatok, a reformok sorsa kötődött az európai helyzet alakulásához. Azokhoz a világméretű ellentétekhez, melyek miatt 1914-ben évekig elhúzódó háború robbant ki. Ezzel a reformok ügye kitolódott a bizonytalan jövőbe, de a halogatás kényes belpolitikai problémának bizonyult. 1914 nyarán a parlamenti pártok ígéretet tettek arra, hogy a háborút követően azonnal napirendre tűzik a reformokat: orvosolják a parasztság szociális gondjait, felszámolják a földbirtokviszonyokban tapasztalható aránytalanságokat, kiszélesítik a politikai jogokat (választójogi reform). Az ország lakossága arra számított, hogy a politikusok teljesítik ígéreteiket. A világháború végén nem lehetett kitérni a gazdasági, társadalmi és politikai problémák rendezése elől.

1918-ban azután nemzeti válsághelyzetben történtek meg az első lépések a rendezésre, így az 1910-es évek végén nem csupán az égető társadalmi problémák rendezése volt napirenden, ekkor már a nemzet megmaradása volt a tét. A probléma úgy is felfogható, aki 1918 ősze után Magyarországon reformra vállalkozott, annak elsősorban nem a *haza és haladás*, hanem a *haza és megmaradás* dilemmájával kell szembenézni.

Ebbe a forrongó magyarországi légkörben kapcsolódott be a hátszínházi eseményekbe Zsilinszky Endre.

***

Az 1910-es években a jobboldali radikális tábor nem volt egységes. A világháború kitörésétől, s különösen 1916-1917-től - *A Cél, Magyar Kultúra, Élet és Új Nemzedék* mellett - a *Budapesti Hírlap* körül is formálódni kezdett egy jobboldali radikális tábor. A *Budapesti Hírlap* körül szerveződő csoporthoz a későbbi fajvédő tábor egyes képviselői tartoztak. A tömörülés sajátossága, hogy más radikális jobboldali csoportokkal ellentétben tagjai nem csak a polgári rétegekből kerültek ki. Ott voltak közöttük a frontról hazatért, illetve az akkor még frontkatonai szolgálatot teljesítő katonatisztek is.

A háború, a frontszolgálat a magyar tisztikar életében nagy változásokat okozott. A lövészárkokban töltött évek, a pergőtűzek pokla, a bajtársi helytállás fokozatosan elmosta a különbséget a hivatásos és tartalékos tisztek között. A *frontkatona* fogalom kialakulása arra utal, hogy a háború végére a tisztek és közlegények közelebb álltak egymáshoz, mint a hátszínházi katonaruhában meglapulókhoz, vagy civilhez. /32/ Az otthon maradó férfiakat, a felmentetteket a háború haszonélvezőinek tekintették. A fronton az alacsonyabb beosztású tisztek élet-halál urai voltak, ami magabiztossá, öntudatosá tette őket.

A katonatisztek *Budapesti Hírlap* körüli megjelenése, a lapban közölt írásaik tartalma és hangneme arra utal, hogy eltávolodtak, elidegenedtek az otthoni politikától. Elítélték, nevetségesnek tartották a belpolitikai csatározások kicsinyességeit, praktikáit, s ehelyett saját céljaikat, törekvéseiket, álmaikat fogalmazták meg és öntötték politikai programba.

Zsilinszky maga is hangot adott ennek az életérzésnek. „Egy szabadságra hazajött katonaember kér szíves eligazítást kínzó kérdéseiben: katona, aki... egyre fájdalmasabban érzi, hogy az élet itthon idegen lett számára...” /33/ A Szekfűhöz írt levelében pedig arról beszél, hogy a frontról hazatérő tisztek „kevésbé... értvén az első világháború igazi okait, nem rendelkeztek megfelelő ismeretekkel, sem a nemzet és az ország történelméről, sem pedig a belpolitikai eseményekről.” /34/ A tájékozatlanság és a politikai felkészültség hiánya később

nagy szerepet játszott abban, hogy a radikális jobboldal az 1919-1921-es nagy várakozások és reménykedések ellenére sem tudta magához ragadni a hatalmat, a hagyományos nagybirtokos és nagytőkés uralkodó körökkel szemben. /35/

A *Budapesti Hírlap* köré tömörült jobboldali radikálisok között találjuk Kádár Lehel és Lendvai Istvánt, akik régebb óta munkatársai voltak a lapnak. Közéjük tartozott Buday Barna a *Köztelek* munkatársa, akit a parasztság, a földreform és a „vidéki” Magyarország helyzete foglalkoztatott. A lap közismert munkatársa volt még - a Zsilinszkyvel a háborús kezdete óta szoros kapcsolatban álló - Ajtay József és Csetényi József /36/, de a *Budapesti Hírlap* köréhez tartozott az erdélyi származású Zsirkay János is, a későbbi jobboldali lapszerkesztő. /37/ Sok szállal kötődött a *Budapesti Hírlaphoz* Kiss Menyhért, aki Budapestre kerülése után, az 1910-es évek elejétől, az *Alkotmány*, a *Katholikus Szemle*, majd pedig a *Budapesti Hírlap* rendszeresen cikkírója lett. /38/

A *Budapesti Hírlap* tette országos ismertté Ulain Ferencet, a frontot megjárt jobboldali érületű ügyvédet, aki 1915-től az orosz, majd pedig az olasz fronton harcolt. /39/ Ulain az 1910-es években többször megfordult Németországban és széleskörű kapcsolatai voltak a háború utáni német szélsőjobboldali szervezkedésekbe bekapcsolódó személyekkel.

Visszaemlékezésében Rákosi Jenő sokat foglalkozik az Ulain Ferencel. Beszámol az Ulain Ferencel kialakult kapcsolatáról. Ismerteti a fajvédőknek a *Budapesti Hírlap* megszerzésére irányuló kísérletét. A fajvédők 1919 nyarán arra akarták rábírní Rákosi Jenőt, hogy Ulain Ferencet nevezze ki a *Budapesti Hírlap* felelős szerkesztőjének. Rákosi Jenő ettől mereven elzárkózott és főmunkatársi állást ajánlott Ulainnak. Amikor Ulain és társai látták, hogy az elképzelésüket nem tudják keresztülvinni, új lap alapítása mellett döntöttek. /39/ Ez volt a Területvédő Liga támogatását élvező *Szózat*.

A *Budapesti Hírlap* a művelt magyar középosztály körében volt népszerű. A magyar birodalmi gondolat mellett elkötelezett, konzervatív és nacionalista beállítottságú napilapként ismerték. /41/ A lap az első perctől a mindenkori szabadelvű kormány jobboldali ellenzékének számított. Az első világháború alatt viszont a kormányt támogatta.

A lapnak sajátos volt az értékrendje. Rákosi Jenő, főszerkesztő-tulajdonos ragaszkodott az 1867-es kiegyezéshez, emellett a nemzeti hadsereg és a gazdasági függetlenség megteremtését hangsúlyozta. Sajátos nemzetfelfogásából adódóan a harmincmillió magyar birodalom gondolatát hirdette. Támogatott minden olyan törekvést, amely a birodalmi gondolatot szolgálta. Ezzel kapcsolódott össze Rákosi Jenő nemzetfogalma is. Azt vallotta: magyar az, aki magyarul beszél. „A német és szláv veszedelem közé szorítva

nekünk csak egy menedékünk van: - írja – a mi magyarságunk, ami egyenlő a mi magyar nyelvünkkel. *Tehát mindent a világon... a nyelv érdekének kel alárendelnünk*” /42/

A *Budapesti Hírlap* a világháború alatt az újságolvasókat nemcsak hírekkel látta el, nemcsak tájékoztatott, hanem javaslatokat és elképzeléseket vázolt fel az ország előtt álló politikai, gazdasági és társadalmi problémák felszámolására. A lap 1917 nyarától számolt a katonai vereséggel és a monarchia felbomlásával, addig viszont fellépett minden olyan törekvéssel szemben, amely az ország területi integritását fenyegette.

A *Budapesti Hírlap* arculatában a háború második felében változás következett be. A harcok elhúzódását, a hátszág kimerülését és elégedetlenségének fokozódását látva, egyre határozottabban fellépett a háború utáni rendezés érdekében. Követelte a reformok előkészítését, előtérbe tolja a középrétegek problémáit és az államhatalom kérdését. Először a hatalom kérdését vetette fel. Egyrészt összefogásra szólította fel nemzetet, másrészt az államhatalom erősítését követelte. Az egységes nemzeti fellépés és a szilárd államhatalom, a kettő együtt akadályozhatja meg – hangoztatták -, hogy az ország státuszában változás következzen be. Magyarországnak „olyan törvényekre és intézményekre van szükségök, melyek a népet nemzeti egységbe foglalják össze, s nem olyanokra, melyek a már megalakult nemzetet elemeire bontják” – írta a lap 1917 februárjában. A cikkíró azonban nem javasolta az alkotmányos útról való letérést, helyette a parlamentáris rendezését fontosságát hangsúlyozta. /43/

A nemzetnek a háborús sebek gyógyítására, az ország újjászervezésére a háború befejezése előtt el kell kezdenie a felkészülést – szögezte le a lap. Sietve hozzátéve azonban, hogy a parlament elé terjesztett választójogi javaslat nem a felkészülést szolgálja. Az általános választójog eszméje a múlté – hangsúlyozza a *Budapesti Hírlap* - és még a Rakovszky Istvánnak a hősök választójogáról szóló, egyébként igen szerény javaslatát sem támogatta. A lap ellenzi a frontkatonák választójoggal való „jutalmazását”-t, mert, mint írja, a „választójog jutalomnak kevés, ajándéknak sok”. A politikai jogok kiszélesítése helyett a szociális kérdést helyezte előtérbe: a frontkatonák és hozzátartozóik életkörülményeinek javítására törekedett. A „béke egyik első munkájának kell lenni – írja a lap -, hogy az ország a magyar vitézség méltányos elismeréséről, rokkantak, árvák és özvegyek ellátásáról komolyan és méltón gondoskodjék és gondoskodásában anyagi segítség és ideális erkölcsi méltánylás legyen” /44/

A lap - Prohászka Ottokárhoz hasonlóan /45/ - földet kívánt adományozni a harctéren érdemeket szerzett katonáknak. A megoldásra azonban nincs kész, kidolgozott javaslata. A földkérdést és a nemzeti érdekek védelmét összekapcsolta a középosztály – s ezen belül a hivatalnoki réteg – érdekeinek a képviselésével. „Nem népjogokért, a nemzet jogaiért kell

síkra szállnunk...” – írta a lap. A *Budapesti Hírlap* tehát összekötötte a nemzeti érdek és a középosztály, az állam és a köztisztviselői kar, a kormányhatalom megszilárdításának az ügyét. /46/

A köztisztviselői kar helyzete két szempontból is változott a háború alatt. Mint meghatározott havi jövedelemből élő rétegnek gyorsan romlottak az életkörülményei. Az élelmiszer- és áruhiány, a feketézés és a drágaság fokozta a megélheti gondjaikat. Ez ellen a hivatalnoki réteg nemcsak érdekvédelmi szervezetek alapításával védekezett, hanem az állami döntéshozatal végrehajtójaként – „nemzetfenntartó szerepének” megfelelően –, részt követelt a hatalomból. Politikai elképzelésében egy erős, központosított, a gazdasági életet ellenőrzése alatt tartó állammodellt, az ún. kötött gazdálkodási rendszer bevezetését tervezte. Politikai elképzelése a bűnbakkereséssel, a kialakult helyzetért felelős személyek és csoportok, intézmények és eszmék keresésével párosult. /47/

A *Budapesti Hírlap* a köztisztviselői kérdésről 1917 elején vitát nyitott. A hozzászólók a tisztviselői kar anyagi helyzetének rendezését és politikai szerepének erősítését sürgették. /48/ A *Budapesti Hírlap* az államhatalom megerősítéséért indított küzdelemben, a köztisztviselők mellett, a vidéki Magyarországot – a magyar falut és a magyar társadalom többségét kitevő parasztságot – is mozgósítani kívánta. /49/ 1917 nyaratól pedig heves támadta a baloldali erőket. Különösen a polgári radikálisok ellen lépett fel a „magyar világrendszer” megdöntésére, az általános és titkos választójog és a radikális földreform bevezetésére, és a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldására irányuló elképzelései miatt. 1917 tavaszán a nemzetközi szabadkőművességgel való együttműködéssel vádolta a pártot.

1917 elején a francia Nagy Oriens Páholy szabadkőműves világkongresszust rendezett Párizsban. A kongresszus foglalkozott a világbéke, nemzeti önrendelkezés kérdésével is. A *Budapesti Hírlap* ezt úgy értékelte, hogy a szabadkőművesség „habsburgi birodalom... által elnyomott valamennyi nemzetiségnek megszabadítá”-sát a nemzeti önrendelkezési jog alapján, népszavazás útján hajtja végre.

A lap azt hangoztatta, hogy a polgári radikálisok a szabadkőműves kongresszussal azonos álláspontot képviselnek. A vád alátámasztására felhozta azt is, hogy az Országos Radikális Párt „vezetői és tagjainak szinte teljessége a szabadkőművesek közül kerül ki.” A cikkíró sürgeti a kormány erélyesen fellépését „Jászi Oszkár és a Galilei nevét kompromittáló tanítványai” bomlasztásával szemben. /50/ A cikk megjelölte a háború felelőseit. A világháborút a nemzetközi szabadkőművesség és az antant robbantották ki. Az ország válságos helyzetéért a polgári radikálisok, a szociáldemokraták, valamint az őket támogató

„nagy múltú és tisztelt nevű magyar politikusok” és az elszakadást követelő nemzetiségi politikusok felelősek.

A *Budapesti Hírlap* okfejtéséből kirajzolódnak annak a mítosznak a körvonalai, amely a háború után, az ellenforradalmi erők és a Horthy-rendszer hatalmának legitimációjához szolgáltatott érveket. Ebből egy sajátos összeesküvés elméletet rajzolódik ki. A háború, a központi hatalmak veresége és Magyarország megcsonkítása mögött eszerint a fehér és a vörös internacionálé, a nemzetközi szabadkőművessége és a nemzetközi munkásmozgalom és ezek magyarországi osztagai – a polgári radikálisok és a Szociáldemokraták - állnak. Az írás a jobboldali radikális középosztályban jelölte meg azt a társadalmi erőt, amely képes megvédeni az országot a polgári demokrácia mesterkedéseivel szemben.

Azt is hangsúlyozta a lap, hogy a „független Magyarországot nem a radikális párt, nem az európai szabadkőművesség, nem szerb és olasz radikális világjárók, nem az omladina, nem az oláh komité, nem Goga, nem Jászi és nem az általános titkos fogják megcsinálni...” Ezek a törekvések és elképzelések éppen ellenkezőleg, nem megmenteni, hanem elveszíteni akarják a független Magyarországot. /57/ Tehát 1917 nyarára a *Budapesti Hírlap* – szakítva a perszónaluniós elképzelésekkel - a független Nagy-Magyarország álláspontjára helyezkedett.

A *Budapesti Hírlap* az általános és titkos választójogot és a nemzetiségek autonómia követeléseit összekapcsolta. Mindkettő veszélyezteti a magyar államot és a magyar szupremáciát hangoztatta, s azzal riogatta olvasóit, hogy a választójogi reform oda vezet, hogy az „oláh, tót, szerb többségű vármegyéink a Goga Octavianusok és hírhedt társaik kezére kerülnek”. A megye irányítása a magyar köztisztviselők helyébe lépő „pópák és más izgatók kezébe kerül...” Nem választójogi reformra van szükség – hangsúlyozza a cikkíró -, hanem olyan erőteljes kormányzati intézkedésekre, amely felszámolja az elszakadást hirdető nemzetiségi szervezeteket. /52/

A *Budapesti Hírlap* írásai nagy vitát kavartak. A polgári radikálisokhoz közel álló *Világ* és a *Magyar Hírlap* azt hangsúlyozták, hogy Rákosi Jenő lapja „szembehelyezkedik a haladást képviselő „világáramlatokkal” és ok nélkül vádolja a polgári radikálisokat. /53/

A *Budapesti Hírlap* – a sajtótámadásokra reagálva - néhány héttel később visszatért a polgári radikálisok és nemzetközi szabadkőművesség kapcsolatára, ekkor azonban Jásziék elleni támadást összekapcsolta a Szociáldemokrata Párt elleni fellépéssel. A cikk először felelevenítette a korábbi vádakát, majd arról beszélt, hogy a „boldog békeidő”-ket a szabadkőművesség arra használta, hogy befolyása alá vonja a különféle baloldali szervezeteket. Így a titkos világszervezetek felforgató eszméinek „sajtó és szocializmus” váltak a terjesztőivé.

A lap éles kirohanást intézett a szociáldemokraták ellen is. A titkos szervezkedések mögött a nemzetközi pénzvillág húzódik meg – hangoztatták -, a tőke kiterjesztette befolyását a nemzetközi munkásmozgalomra is. A II. Internacionálé vezetői - a Stockholmban összegyűlt „Weltnekek, Buchingerek, Kunfiak, Cseidzék és Huysmansek” - azt akarják elhitetni a néppel, hogy a munkásság, ez a „gyöngye, kizsákmányolt és ellenállásra képtelen tömeg” és a II. Internacionálé részese lehet a világháborút lezáró békefolyamatnak. A központi hatalmak azért vívnak önvédelmi háborút – folytatta a cikkíró -, hogy a „békét ne Anglia és ne a titkos világszervezetek diktálhassák”. Az annexió és hadikárpótlás nélküli béke, a nemzetközi jogrend, a nemzetközi döntőbíráskodás és a leszerelés, olyan jelszavak, amelyek a központi hatalmak megtévesztésére szolgálnak. Ez azonban „hidegen hagyja a magyar ember lelkét és szívét”.

Nem az ellenség nyílt fellépésétől kell félteni Magyarország jövőjét – teszi hozzá a lap -, az igazi veszélyt a titkos szervezetek jelentik, mert évszázadok óta minden árulás, minden forradalom, minden összeomlás, minden „felforgató világáramlat” tőlük ered. A kozmopolita törekvések megmérgezik a nemzet élő organizmusát. Az általános választójog és a polgári demokrácia „csillogó pirosra festett mérges dokumentumok a titkos világszervezetek boszorkány-konyhájáról”. /54/

A cikk befejezése egy új, a *Budapesti Hírlap* által korábban nem képviselt gondolatot vetett fel. Arról a belső bomlási folyamatról beszélt, amely mintegy hátba döfve a fronton harcoló hadsereget, forradalmat idézhet elő Magyarországon. A polgári demokrácia veszélyétől a frontról hazatérő katonák menthetik meg az országot. A „frontokról visszatért, egyéniségében, jellemében és világnézetében kialakult és megerősödött katona”, tisztábban látja dolgokat és az összefüggéseket, mint az „itthoni délibábok hősei”. Más nézőpontból vizsgálja a haza történelmi érdekeit, mint az itthoniak. A hadsereg fellépésével a kozmopolita világáramlat ma még elterelhető az ezeréves Magyarország „virágzó partjairól” – fejeződik be a cikk. /55/

Összegezve tehát látható, hogy a *Budapesti Hírlap* 1917-től felkarolta azokat a jobboldali radikális katonatiszti elképzeléseket, amelyek nem az Osztrák Magyar Monarchia perszonálunióvá történő alakítását, hanem a független Magyarország megteremtését hangoztatták. Fellépett az államhatalom erősítése, a gazdaság élet állami ellenőrzés alá helyezése, a „nemzetfenntartó” középosztály politikai szerepének erősítése érdekében. Az ellenséget a liberalizmusban, a polgári radikalizmusban, a zsidóságban, s ezek nemzetközi áramlataiban, tehát a külső és belső destrukcióban jelölte meg.

A *Budapesti Hírlap* 1917-től a maga sajátos eszközeivel elősegítette a hivatalnoki és a katonatiszti réteg egymásra találását, nézeteik és érdekeik összehangolását, az ún. frontideológia kialakítását.

***

Zsilinszky háború alatti tevékenysége összefonódott a jobboldali radikálisok táborba verődésével. A történetírás feltárta, hogy jogi tanulmányai befejezése után a bécsi 1. császári és királyi huszárezredben töltötte önkéntesi idejét, majd a tragikus Áchim gyilkosság után főispáni titkár lett az ország legészakibb és legelmaradottabb vidékén, Árva megyében. /56/

Újságíróvá, politikussá válásának az előzményei kevésbé ismertek. Az 1980-as évek közepétől megélénkülő kutatások nagyobb figyelmet fordítottak Zsilinszky pályakezdésére (középiskolai, egyetemi évek). Több olyan tény is ismertté vált az 1912-öt követő évekből, melyek jól kiegészítik, árnyaltabbá teszik a róla alkotott képet. Viszont még így is maradtak „fehér foltok”.

Zsilinszky a háború kitörésekor, sok honfitársához hasonlóan, önként jelentkezett frontszolgálatra. Részt vett a Szerbia elleni harcokban. 1915 nyarán a Hadik-huszárok egyik századával az olaszt frontra vezényelték, s innen csak 1916-ban tért vissza az ezredéhez. A keleti fronton, a Bruszilov-offenzíva alatt megsebesül. Sebesülésével hosszabb ideig a hátszágban kezelték, csak 1917-ben térhet vissza a keleti frontra. 1918 november közepén, a keleti frontról – Odesszából - hazatérő fiatal dzsentrifőhadnagy, a reváns vágyától fűtve „ellenforradalmi” szellemű írásaiban fellép a Károlyi-kormány, a november második felében megindult kommunista szervezkedés, majd a proletárdiktatúra ellen. 1919 januárjában a MOVE egyik alapítója és vezetője lesz. A proletárdiktatúra időszakában bekapcsolódik a Mátyusföld visszafoglalására irányuló Perényi-Szörtszy-féle ellenforradalmi szervezkedésbe. /57/ Eddig az életút ismert eseményei.

A fenti kép több, eddig nem ismert adattal egészíthető ki. Egyrészt azzal a ténnyel, hogy a frontról hazaérkező Zsilinszky a Károlyi-kormány alatt, rövid ideig a belügyminisztérium alkalmazásában állt. A tény önmagában nem meglepő. A frontról hazatérő katonatisztek többsége a fővárosban, lehetőleg képzettségének megfelelő területen, tehát a honvédelemben igyekezett állást találni. Azok a katonatisztek, akik az élet más területéről érkeztek, annál a minisztériumnál kerestek állást, mely a képesítésüknek megfelelő területet felügyelte. /58/

A belügyminisztériumi epizód azért érdekes, mert jelzi, hogy Zsilinszky még nem döntött, köztisztviselő marad, vagy a politikai-közéleti pályára lép. Zsilinszky a világháború

előtt közigazgatási gyakornok volt, mint írja, a „belügyminiszter által megbízott főispáni titkár” volt. A háború után azonban a Felvidékre nem térhetett vissza: „vagyonatlan lévén eltöltött tisztviselői időmet nem dobhattam el” – hangsúlyozza -, ezért „... egy egészen ridegen megfogalmazott kérvényben kértem a fogalmazóvá való átminősítésemet.” A kinevezést megkapta, de a minisztériumi állást nem foglalta el. Kinevezése után azonnal kérte a szabadságolását és a Területvédő Ligához csatlakozott. /59/ Izgalmas hetek voltak ezek Zsilinszky életében, s mi történhetett ezalatt, hogyan kapcsolódott be az ellenforradalmi szervezkedésbe, ma még rejtély számunkra.

A másik új fejlemény, hogy Zsilinszkynek a korábban ismerteknél nagyobb számú írása jelent meg a háború utolsó éveiben, illetve a Károlyi forradalom alatt. Ezek között olyan merész hangú írások is voltak, melyek közlésétől még a korabeli jobboldali sajtó is elzárkózott.

A cikket Zsilinszky néhány évvel később a következőképpen rekonstruálta: A *Budapest Hírlap* számára készült írás azt fejtegette, hogy Magyarország a Monarchián keresztül, Ausztria túlsúlya miatt vállalta a háborút. Az összeomlással megszűnt az Osztrák-Magyar Monarchia. Magyarországnak végleg szakítania kell „rothadó” osztrák szövetségesével és Olaszország irányában kell keresnie a kibontakozás útját.

Az írás a fajvédők külpolitikai nézeteinek szempontjából bírt jelentőséggel, akik nagy hangsúlyt helyeztek a magyar-olasz kapcsolatokra. Arra utal, hogy a magyar-olasz barátság gondolatcsírái egészen 1918 őszére nyúltak vissza. /60/

Zsilinszky egészen fiatalon vonzódott az újságírói pálya felé. /61/ Első ifjúkori írásai helyi és vármegyei lapokban jelentek meg. Az újságírói pályára való készülésével függ össze, hogy németországi tanulmányútja során, Heidelbergben az újságírással összefüggő stúdiumot is hallgatott. /62/

Bajcsy-Zsilinszky első nagyobb érdeklődésre számot tartó hírlapi cikke a háború előtt, 1912 nyarán jelent meg *Budapesti Hírlapban*. /63/ és ebben már újkonzervatív nézeteket képviselt. Az írás azt boncolgatta, hogy nem a marxizmus és nem is a szociáldemokrácia jelent veszélyt az országra. A szociáldemokrácia egyébként is „a gazdasági élet természetes egyensúlyozója” – hangsúlyozta. Magyarország számára az igazi veszélyt a Franciaországból importált, „tisztázatlan eszméket” képviselő – „a szocializmus színeiben parádézó” - polgári radikalizmus - jelenti. Az általuk képviselt polgári demokratikus Magyarországnak nincs „létfajossága”. A „történelmi, erős, egységes koncepciójú” Magyarország képviseli a jövőt - írja. Magyarországnak „angol üdeség”-re és „férfiasság”-ra, „japán militarizmus”-ra és „fölényes nagyratörés”-re van szüksége és nem „orosz diákszellemet... és antimilitarizmust” kell importálnia a „hanyatló *gloire* országából”.

A magyarországi belpolitika időszerű kérdésével foglalkozó újabb írása két évvel később jelent meg - *Egy közigazgatási gyakornok* aláírással - szintén Rákosi Jenő lapjában. /64/ A cikk valójában vitairat. *Egy történelem és lélektan tanár* aláírással közölt olvasói levél kapcsán fejtette ki álláspontját a Tisza-kormány nemzetiségi politikájáról. A történelem és lélektan tanár erős kritikával írt Tisza Istvánnak a magyarországi nemzetiségek képviselőivel folytatott tárgyalásairól. Tiszát a nemzetiségeknek tett, amúgy igen szerény engedményeiért /65/. a magyar érdek árulójának nevezte és tiltakozott az ellen, hogy a kormány engedményt tegyen a nemzetiségeknek.

Zsilinszky ezzel szemben védelmébe vette Tisza István politikáját. A cikk személyes hangvételéből kitűnik, hogy szolidaritást vállal a Zsilinszky családdal jó kapcsolatokat tartó magyar gróffal.

A cikk megerősíti, hogy az 1910-es évek közepén Zsilinszky bálványa az erő, a hatalom, az elszánt akarat és a céltudatosság volt. „Gyermekkoromtól az akarat volt a bálványom: gyermekorom óta szeretem a cselekvőket” - írja, majd így folytatja - „Nagynak és szépnek találok ma is a cselekvőkben még az egyoldalúságukat is, fanatizmusukat, kegyetlen céltudatosságukat, rideg előretörésüket, kíméletlenségüket, parancsolásra való sóvárgásukat.”

Így az sem meglepő, hogy a nemzeti karakterisztikára erősen hasonlító jellemzésében, a magyart uralkodásra teremtett-teremtett fajnak tekintette. A cikkben kifejtett a gondolatok szinte „elővázlatai” annak a nemzeti karakterisztikának, amely a húszas években teljesedett ki munkásságában. A magyar „Herrenrasse” – írta. A magyar legkimagaslóbb tulajdonsága „az uralkodás, kormányzás adománya”. A magyar „veleszületett, ösztönszerű, sokszor öntudatlan politikai zseni”. A magyarság azért tudja ezeréves soknemzetiségű birodalmát fenntartani, mert a népek összefogásának eszköze a „főlény, az egyesült hódító erő, legkevésbé a puskatus és a korbács” voltak. A magyarság tulajdonságait megvilágító írás jellemzője a magyar birodalmi gondolat hangsúlyozása, amelyhez a pályája végéig hű maradt.

A magyarok és a nemzetiségek kapcsolatának jellegére világít rá az a tény – hangsúlyozta - , hogy a közös együttélés során a románság és a szerbség „sok értékes magyart adott nekünk”. Felvidéki tapasztalatai alapján az volt a véleménye, hogy a nemzetiségek elfogadják a történelmi együttélést. A szlovákok körében az „állam nyelve [ti. magyar nyelv – K.J.] szemmel láthatóan terjed”. A felvidéki „tótok” magyar nyelvű köszöntését a megyében élő magyarok azzal viszonyozzák, hogy „szeretettel” vallják „magukéinak tót apák magyar érzésű fiat, ha nem is tagadják meg fajtájukat”.

Zsilinszky szerint Tisza István nem árulta el a nemzet érdekeit, amikor tárgyalásokba bocsátkozott a nemzetiségek vezetőivel, mint azt a „történelem és lélektan tanár” állítja. Ellenkezőleg, Tisza a magyar történelmi örökség, a nemzeti hagyományok tehetséges

képviselője. A „megértés eszközeivel akarja elérni, hogy a román faj is a maga egészében beleilleszkedjék a magyar nemzeti állam kereteibe: múlt és jelen történelem és lélektan mind az ő mérlegébe nehezedik, a nemzetközi megosztás is őt segíti”. /66/

Zsilinszky 1914 nyarától frontszolgálatot teljesített, de a harctérről is nyomon kísérte a belpolitikai események alakulását, de publikálásra csak a háború második felében nyílt lehetőség. 1917 őszétől eleinte Z. E. és Zs. E. szignóval jelentek meg írásai a *Budapesti Hírlapban*, ami nem volt szokatlan és új keletű Zsilinszkynél. Cikkei már korábban is a nevének a kezdőbetűiből kialakított szignóval jelentek meg a helyi lapokban. A Széchenyi Istvánról szóló írása is „Izé” – ifjabb Zsilinszky Endre kezdőbetűiből kialakított rövidítés – aláírással jelent meg a Békésmegyei Közlönyben. /67/ Nevének kezdőbetűivel „aláírt” cikkeivel később találkozni a *Szózatban* is. /68/

Amikor Zsilinszky első, szignóval megjelenő írásai olvashatók a *Budapesti Hírlapban*, már régen véget ért a háborús eufória. Az elhúzódó harcok következtében nőttek a háborús veszteségek, akadozott utánpótlás és romlottak a hátszág életkörülményei. Maximálták a közszükségleti cikkek árát, a lakosság lisztel és a kenyérral való ellátásának biztosítására bevezették a jegyrendszert. A hadkötelezettség alsó és felső korhatárát kiterjesztették, s az újabb korosztályok bevonultatása miatt visszaesett a közszükségleti cikkek és az élelmiszertermelés. A hátszági munkaerőt elsősorban a hadiipar foglalkoztatta. A háború elhúzódása, a hatalmas emberáldozat értelmetlenségének felismerése fokozta a hadviselő államok lakosságának a békevágyát. Magyarországon is növekedett a békét és változásokat követelők tábora. Ezzel egyidejűleg a politikai küzdelem a parlament falai közül kikerült az utcára is.

Az ellenzék összekapcsolta a béke ügyét a háború utáni rendezés kérdésével. Először választójogi reformot, majd földreformot követelt. A hősök választójogáról /69/ folyó parlamenti vita kiélezte a kormány és az ellenzék viszonyát, de a vita az ellenzéken belül is szakadást idézett elő. /70/

1917 elején lényegében négy irányzat volt jelen a magyar politikai életben. A kormányzó *Munkapárt* kitartott amellett, hogy a háborút a végsőkéig folytatni kell. A hátszági erőfeszítések fokozását, a belső rendszabályok szigorítását, a tüntetések, sztrájkok letörését, tehát az ország rendjének s nyugalmanak megőrzése érdekében hozott rendvédelmi intézkedések szükségességét hangsúlyozta.

Az ifjabb Andrássy Gyula és Apponyi Albert köré szerveződő *Mérsékelt Ellenzék* is a háború folytatása mellett foglalt állást, de nem zárkózott el attól, hogy a fokozódó hátszági feszültségek, illetve a fronton harcoló százezrek erőfeszítéseinek ellensúlyozására mérsékelt reformokra kerüljön sor (frontkatonák földhöz juttatása, választójog kiszélesítése, stb.).

A Parlamenti és parlamenten kívüli erőket tömörítő radikális baloldali ellenzék (Károlyi-féle Függetlenségi és 48-as Párt, Magyarországi Szociáldemokrata Párt, Országos Polgári Radikális Párt) követelte az annexiómentés békét, a dualizmus perszonálunióvá történő alakítását, demokratikus földreformot, általános és titkos választójogot, valamint a politikai szabadságjogok széleskörű kiterjesztését.

A negyedik politikai csoportosulást, mint egy preventív ellenforradalmi erő, az *antiliberalis jobboldal* alkotta, amely az állam gazdasági szerepének fokozását, diktatórikus politikai változásokat követelt. Célkitűzései között szerepelt a „keresztényellenes” zsidó sajtó monopóliumának felszámolása is.

1917 januárjában IV. Károly kihasználva, hogy az ellenzék Tisza István eltávolítását követeli, népjóléti és választójogi reformokra szólította fel a kormányt. A Tisza-kabinet nem zárkózott el bizonyos népjóléti intézkedések meghozatalától, de nagyobb szabású választójogi reformról, legalábbis a háború befejezéséig, hallani sem akart. /71/ Az ellenzék felháborította Tisza magatartása és a kormány lemondását követelte, a Szociáldemokrata Párt pedig a tömegek mozgósításával segítette a kormány megbuktatását. IV. Károly 1917. május 22-én megvált Tisza István miniszterelnöktől.

A gróf Esterházy Móric vezette új kormány, a június elején megalakuló Választójogi Blokkal történt egyeztetés után, a választójogi reformra alapozta programját. A kormány javaslata a frontkatonákra, a 24 éven felüli írni-olvasni tudó, legalább 4 elemít végzett vagy 10 korona adót fizető férfiakra, valamint a 24 év feletti polgárit végzett nőkre és az írni-olvasni tudó hadiözvegyekre akarta kiterjeszteni a választójogot. Megvalósulás esetén mintegy 3.6 millió ember kapott volna választójogot. Így a hazai választójoggal rendelkezők száma megközelítette volna a 30 %-os fejlett nyugat-európai arányt. /72/

A javaslat nemcsak a parlamentet osztotta meg, hanem a közvéleményt is. A baloldal úgy ítélte meg, hogy a kormány választójogi és népjóléti ígéretei nem elégítik ki a lakosságot. A jobboldal túlzottan demokratikusnak tartotta a javaslatot. A Mérsékelt Ellenzék tudomásul vette, hogy nem lehet ott folytatni, ahol a kormány a háború előtt abbahagyta. Egy mérsékelt választójogi törvény elfogadását hozta javaslatba, amely a „megszervezett, politikai öntudattal bíró, politikai jogokért küzdő elemeket az alkotmány sáncai közé felveszi”. /73/ A Mérsékelt Ellenzék praktikusán a munkásságnak kívánt választójogot adni. Andrássyék a választójogi reform és a földreform bevezetésétől a belpolitikai feszültségek enyhülését várták.

A kormány és a parlamenti pártok elképzelései a sajtóban is vitákat váltottak ki. A sebesüléséből lábadozó és hátszói gyógykezelésen tartózkodó Zsilinszky is bekapcsolódott a vitába. A választójogi reform kérdésében véleménye a Mérsékelt Ellenzék álláspontjához

állt közel. Zsilinszky elutasított az általános és titkos választójogot és a szigorú műveltségi cenzushoz kötött választójogi javaslatot támogatta.

Érvelésében Karl Pearsonnak a csöcselék demokráciájáról kialakított felfogásához hasonló véleményt fogalmazott meg. Pearson az erkölcsi követelmények fokozásától és a szabadság korlátozásától azt várta, hogy csökkenni fog a társadalom szempontjából nem kívánatos elemek száma. Az értelmes és tehetséges egyedeket tartotta vezetésre méltónak és alkalmasnak. /74/

Zsilinszky a vitában kifejtett véleményében azt hangsúlyozta, hogy „természetes és jóindulatú általános választójog...” nincs, a valóságban csak „hamisított, szofista mesterséggel megrontott” általános választójog létezik. Az általános és titkos választójog bevezetését azzal utasította el, hogy „nem az igazságon alapuló realitás, hanem a lelkek egyenlőségének vallásos dogmájára épített idealitás.”

Az általános és titkos választójognak „matematikai logikája” van - folytatja az érvek felsorakoztatását az általános és titkos választójog ellen -, ami azzal a következménnyel járhat, hogy a parlament a „középszerűségekből” áll össze. Az általános választójog tehát a „tudatlanság és hiúság salakját juttatja felszínre”. A parlament „kérész életű paprikajancsik, illusztris ismeretlenek” részére ad képviselői mandátumot, olyanoknak, akik a választási ciklus lejártával „visszahullanak a semmibe”. A valóságban azonban „fiziológiai egyenlőség nem létezik, ... az egyik ember nem ér annyit, mint a másik” - írja. Amennyiben az írástudatlan tömegek választójogot kapnak, a hatalmon levők arra használhatják a választást, hogy „földarabolják maguk közt az országot”.

„És lehetséges volna - teszi fel a kérdést a cikk végén -, hogy ebben a kakaskodásban benne van az egész ország? Nem, az ország másutt van: - válaszolja meg a kérdést - nem a főreggel, ami fölfalja, hanem azokkal a fiaival, akik gondolkodnak és dolgoznak.” /75/

A választójogi vitában Zsilinszky azt hangsúlyozta, hogy a hozzá hasonlóan gondolkodó és cselekvő magyarok - a háborús nemzedék - az igazi hazafiak és nem azok, akik a választójog és a demokratikus reform hangoztatásával bomlasztanak.

A választójogi vitában Zsilinszkyhez közelálló álláspontot foglalt el Ulain Ferenc is. Az általános választójogra alapozott parlamentáris demokrácia, ő megítélése szerint is, a „politikai sehonnaiak, a gazdasági nincstelenek, a társadalmi számkivetettek... megváltó széruma”. Szintén ellenezte az általános és titkos választójog bevezetését.

Ulain írásában jobboldali radikális nézőpontból vizsgálta az általános és titkos választójog bevezetésének nemzetközi tapasztalatait. Ugyanilyen szemszögből jellemezte a magyar választójogi rendszert is. A magyar közjogi rendszer arisztokratikus – írja -, ezért a főnemesség döntő súllyal vesz részt a törvényhozásban és az ország kormányzásában. Az

államhatalom sajátos torzulásának tekinthető, hogy a közéletben virágzik a korrupció és a „familiarizmus”.

Ezután egy különös fordulattal a magyar parlamentizmus demokratikus jellegét bizonygatta. A „magyar nemzet intézményei a demokrácia egyik legjellemzőbb követelményének, az egyének osztályközi átáramlásának nem állják útját.” Ennek igazolására arra mutatott rá, hogy a zsidó származású parlamenti képviselők számát tekintve Magyarország első a „számottevő nemzetek sorában”. A sajtóban, a tudományos, a pénzügyi élet és az ipar területén szintén kiválóan működik az „osztályközi áramlás”, vagyis – tegyük hozzá e burkolt antiszemita megfogalmazáshoz – ezeken a pályákon szintén a zsidóság túlsúlya érvényesül. /76/

Ulain szerint nem az általános választójog körüli vita a belpolitikai élet aggodalomra okot adó jelensége. Nagyobb gondot jelent a parlamentizmus csődje jelenti. A magyar országgyűlés „nívótlan, dologkerülő, póre pártérdekeket hajszó” intézménnyé vált. A „meddő parlament” azonban nem jelent „meddő nemzet”-et. A nemzeti erők készülnek az új államhatalom létrehozására – tette hozzá -, amelyben a „magyar nemzet öntudata” jut kifejezésre. /77/

Ulain politikai tanulmánya több olyan gondolatot is felvetett, amelyek Szeged után fajvédő gondolat alapelemeit alkották. Egyik a nagybirtok-ellenesség, másik a zsidókérdés, az antiszemitizmus hangoztatása, harmadik az államhatalom kérdése. Ulain fejtegetése azt is jól példázza, hogy ugyanazt a kérdést jobboldali radikális nézőpontból kiindulva, többféle módon lehet megítélni.

Zsilinszky és Ulain írásai alapján arra következtethetünk, hogy a *Budapesti Hírlaphoz* közel álló jobboldali radikálisok körében elkezdődött egy sajátos nemzeti modernizációs program készítése.

A frontideológia - Zsilinszky és a forradalmak

Zsilinszky politikai gondolkodására nagy hatással volt Németország, a XIX. század utolsó harmadában kibontakozó német fejlődés és a Bismarck-féle népjóléti reformok. /78/. Ugyanígy hatottak rá a háborús tapasztalatai, a német hadsereg fegyelmezettsége és szervezettsége, ami révén a tízes évek végére militarista gondolatokat kezdett hangoztatni. Mély nyomokat hagyott gondolkodásában a katonai vereség és a Monarchia felbomlását követő magyarországi belpolitikai válság. Ekkor kristályosodnak ki gondolkodásának azok az

alapelemei – a nemzeti és az agrár(szociális) gondolat -, amelyek azután végigkísérik egész további pályafutását.

Publicisztikája alapján felvázolható az a folyamat, ahogyan Zsilinszky a *Budapesti Hírlapban*, a *Szegedi Új Nemzedékben*, valamint az 1919 őszén a *Szózatban* írt cikkein keresztül eljut saját nemzeti modernizációs elképzelésének összegzéséig (*Nemzeti újjászületés és sajtó*).

A magyarság jövője foglalkoztatta akkori is, amikor „huszármundérban, földalatti fedezékek pislogó lámpavilágánál” papírra vetette a „megújuló Magyarország” belső megújulásának tervét. Életrajzi megjegyzéseiből, szüleihez írt leveléből s a *Budapesti Hírlap* beszámolójából ismertek e reformelképzelés könyvnyi terjedelmű kéziratának születési körülményei. Rákosi Jenő, akihez 1917 végén, 1918 elején juthatott el a kézirat, vezércikkében három dolgot hangsúlyoz az elaborátum kapcsán. A militarista szemléletet és államfelfogást, a nemzeti megújulás gondolatát és a szociális érzékenységet. A megsemmisült kéziratban tehát nemcsak a földreformról esik szó, habár ez az egyik központi eleme Zsilinszky elképzelésének, hanem abból a nemzeti megújulás markánsan jobboldali radikális, militarista útja rajzolódik ki.

A mű nem ismeretes, ezért csak feltételes módban jelenthető ki, hogy szellemében a *Nemzeti újjászületés és sajtó* című munkájához áll közel. Másrészt Rákosi Jenő három szempontot kiemelő értékeléséből arra következtetni, hogy az 1919 nyarán keletkező szegedi gondolat igen közel állt Bajcsy-Zsilinszky programjához.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a mű egy olyan földreform elképzelést vázolt fel, amely mögötte maradt a forradalmak „papíroson” elképzelt földrendezési elképzeléseinek, az „ellenforradalom viszont fájdalmasan mögötte maradt” 1917-1918-as elképzelésének. /79/

Zsilinszky gyökeresen más politikai és erkölcsi értékrendet képviselt, mint a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság, s ennek nyilatkozataiban kifejezést is adott. A polgári demokratikus kísérlettel azért fordult szembe, mert, mint mondta, a politikai reformok egyoldalú erőltetésével elhanyagolja a nemzeti érdek védelmét. Zsilinszkyt tehát a nemzeti gondolat - nemzeti öncélúság - képviselte egyre inkább szembefordította a polgári demokratikus és a szocialista kísérlettel. Számára az elsődleges feladatot a független magyar állam megteremtése és érdekeinek szilárd belső - katonai - erőn nyugvó védelme jelentette, szemben az egyoldalú társadalmi megújulási elképzelésekkel.

Zsilinszky a háború várható kimenetelének a világ jövőjére gyakorolt hatását vizsgálta a *Tábori levél magyar defetistákhoz* /80/ című írásában. A háborúban „a földkerekség jövője dől el” – írja. A háború nemcsak hadászati kérdés, a háború a „Föld irányítására törő világnézetek harca”. Zsilinszky a világnézeti harc alatt a tízes évek végén a pacifizmus és a

militarizmus, vagyis liberalizmus és a szerves fejlődés talaján álló neokonzervatív és jobboldali radikális nézetek összeecsapását értette. A világháború a nagy eszmeáramlatok - az angolszász (amerikai, angol) és a német szellem – összeecsapását is jelentette – írja.

Nyugat-Európa uralkodó ideológiája, a liberalizmus, a XX. századra elveszítette történelemformáló szerepét, elavult, korszerűtlenné és versenyképtelenné vált a céltudatos (öncélú) német militarizmussal szemben. A „rideg, terméketlen és elavult” angol liberális közgondolkodás és parlamentáris rendszer egy elavult kapitalista szemléletet képvisel, ezért gazdasági és erkölcsi téren alul maradt a Németországgal folytatott versenyben. Az Egyesült Államokra szintén ez a fajta „ókapitalizmus” jellemző. Itt a monopóliumok „förtelmes érdekszövetsége” az állam fölé kerekedett, „a hivatalos állam a Pénznek csupán visszfénye”. Az Egyesült Államok szabadságot és demokráciát adott a világnak, de ezzel be is töltötte történelmi küldetését. Az Egyesült Államok világtörténelmi szerepének elvesztésén „semmiféle német visszavonulás nem változtathat”.

A liberalizmus létrehozta a polgári jogrendszert, az emberi fejlődés azonban nem merül ki a jogi intézmények megújulásában. A Föld jövője a népek belső erkölcsi megújulását követeli. A szellemi és erkölcsi megújulás Németországból indult, s a német közgondolkodás változásai jelzik az emberiség gondolkodás fejlődési irányát – hangoztatja Zsilinszky.

A német közgondolkodást a militarizmus szelleme, az erő, a kötelesség és a hatalom kultusza hatja át. A „modern német lélek a kötelességet hangoztatja”, a német ember arra figyel, hogy „mit kell tennie”. A németek előtt „az ember lebeg célként: ellenségei előtt az én” – állapítja meg. A németiség az egyén lelki fejlődésének új útjait keresi, míg a nyugati hatalmak a várható nyereséget számolgatják.

Zsilinszky már 1918 őszén egy olyan társadalmi és államideálban gondolkodott, amely a liberális szabadságjogi törekvésekkel és a polgári joggal, a jogok és kötelességek egységét állítja szembe. Az állampolgárnak nemcsak jogai, hanem kötelességei is vannak. Az egyén köteles a nemzetéért és országáért cselekedni, mivel annak köszönheti a társadalomban elfoglalt helyét, szociális jólétét és egészséges szellemét. Az erkölcs és a jog az állampolgár számára természetes és elválaszthatatlan egységet alkot.

Zsilinszky Magyarország jövőjével is foglalkozik a cikkben. Ekkor a kortárs számára beláthatatlan volt, hogy milyen területi, katonai, jóvátételi és egyéb következményekkel járó békerendezésre kerül sor. Zsilinszky a közép-európai kérdés rendezésében időszerűtlennek, és a monarchia nemzetiségeinek római tanácskozása óta túlhaladottnak tartotta Wilson amerikai elnök 14 pontos javaslatát.

Közép-Európában „legaggasztóbb” a magyar kérdés - mondta. Nem ismeretes, hogy milyen jövő vár az országra, ezért a közhangulat, fásult, kilátástalan, reményvesztett. Az

elbizonytalanodás azonban veszélyes – figyelmeztet Zsilinszky -, mert kiszolgáltatottá teszi a nemzetet. Az emberek az események passzív szemlélőjévé válhatnak.

A magyarországi közhangulatot meg kell változni – írja. A nemzetnek nincs választási lehetősége: vagy győz a háborúban és megőrzi területi integritását, középhatalmi állását, vagy beláthatatlan veszteségek érik. Ennek elkerülése érdekében nekünk magyaroknak „még a németeknél is jobban kell hajszolnunk a győzelmet - hangsúlyozza.” /81/ Természetesen Zsilinszky gondolni sem mert arra, hogy a veszteseket nem hívják meg a béketárgyalásokra.

***

A hadviselt nemzedék, a frontról hazaérkező katonatisztek és a hasonló gondolkodású hivatalnoki, értelmiségi csoportok az elsők között fordultak szembe a polgári demokratikus és a szocialista kísérlettel. Elvetették ugyanakkor a dualista korszak közgondolkodását uraló „avatang” magyar szabadelvűséget is. Köreikben fogalmazódott meg a *frontideológia*.

A frontideológiának nevezhető eszmei képződmény 1917 nyarától formálódott. Kialakításában többek között a *Budapesti Hírlap* köré tömörült jobboldali radikálisok vettek részt. A gondolat formába öntésére többek között Bajcsy-Zsilinszky és Ulain közreműködésével, vagy legalábbis publicisztikájuk felhasználásával került sor. A frontideológia fogalmába sűrített politikai programot Kozma Miklós mutatja be az összeomlással, a forradalmakkal és ellenforradalommal foglalkozó visszaemlékezésében. /82/

A frontideológia a fajvédő gondolat megfogalmazására tett korai kísérletnek tekinthető.

A frontideológia a politikát és szélesebb értelemben a társadalom életének minden megnyilvánulását a nemzet érdekének, a független Magyarország újjászületésének rendelte alá. A történelmi határok védelmét és a nemzeti megújulási program végrehajtásának irányítását a történelmi középosztályra kívánta bízni. A „fronton volt fiatalság... a tetteket... nyílt és őszinte beszédet honorálja” – írja Kozma Miklós, majd így folytatja - Hivatása „a világ képét megváltoztatni és az emberiséget a csődből új irányba vinni”.

A frontideológia szakítást jelentett a közjogi politizálással, a dualizmus szabadelvű értékrendjével. A háborús nemzedék „diktatúrát, de legalább is igen erős kezet kíván... gazdasági, politikai és szociális vonatkozásban egyaránt” – írja Kozma. A demokratikus hatalomgyakorlás helyébe a nemzeti érdek elsőbbségét biztosító militáns államhatalom megteremtését állította. Felelősségvállalást, engedelmességet, kötelességteljesítést várt a nemzet minden egyes tagjától, az ország minden polgárától.

A nemzeti függetlenség megvédéséhez, a nemzeti Magyarország megteremtéséhez elengedhetetlen tartotta a hadivagyonok megcsapolását, ahogyan Kozma fogalmaz, bizonyos „nivellálódás”-t a vagyonmegoszlás terén. A háború alatt nagy vagyonra szert tevő hadiszállítók, az ellátási hiányt kihasználó feketézők és spekulánsok között nagy számban voltak zsidók is, ezért ez a jobboldali radikális követelés zsidóellenességgel párosult.

A frontideológia parlamenti reformot hirdetett. A frontszolgálatot teljesítettek és az alsóbb néprétegek számára választójogot kívánt adni, a hadirokkantak, a hadiözvegyek és a hadiárvaik részére szociális reformokat és a földkérdés rendezését helyezte kilátásba. /83/

Zsilinszky 1918 november közepén érkezett haza frontról. Megdöbbenéssel tapasztalta, hogy a bolgár katonai összeomlás hírére pánik tört ki a fővárosban. A pestiek a közeli összeomlásról, a katonai vereségről beszélnek – írja. A sajtóban a „niebelungi nekibúsulással harcoló német testvérek”-kel szembeni ellenséges hangulatkeltés folyik. /84/

1918 novemberében két kérdés foglalkoztatta az ország lakossága. A mindennapi megélhetés és a szociális biztonság, valamint a belgrádi fegyverszüneti tárgyalások, valamint a cseh és a román csapatmozgások és az ország területi integritásának megvédése. Zsilinszky úgy tapasztalta, hogy a Károlyi-kormány mindkét kérdésben félretájékoztatja a közvéleményt, ezért élesen támadta Károlyit antantbarát és pacifista nyilatkozataiért. Károlyi – írja - az amerikai elnök 14 pontját „szajkózza” és gondolkodás nélkül azonosul mindenfajta háborúellenes elképzeléssel, közben nem veszi észre, hogy a pacifizmust az antant a központi hatalmak demoralizálására és tönkrezúzására használja. Az új Magyarországról, a nemzetek önrendelkezési jogáról és autonómia megadásáról szintén felelőtlenül nyilatkozik.

Károlyi „a magyar történelem ezeresztendő szentségei”-nek árulója – írja Zsilinszky. Tragikus – utal frontélményeire -, hogy amíg a frontokon „konok megátalkodottsággal hittünk a mi elfolyt vérünk megváltó erejében... (...) Ellenségeinket: az orosz, a szerbet, a románt legázoltuk, az olasz megvertük, határainkat felszabadítottuk, a magyar jövőnek ősi nyomdokon új utakat nyitottunk. S most egyszerre vásárt ütnek saját véreink..., s hajlandók mindent kéretlenül odadobni.” /85/

1918 novemberére teljesen egyértelmű volt, hogy a nemzetiségek ki akarnak válni a magyar államszervezetből. A nemzetiségek elszakadási törekvéseit Zsilinszky azzal magyarázza, hogy a hadsereg leszerelésével Károlyi még bátorítja is őket.

Zsilinszky a kormánytól a militarista gondolat erősítését, a hadsereg egységének és ütőképességének megőrzését követelte. Az ország területi integritását nem szabad kockára tenni - mondja. Felelőtlenség a csökkenteni a haderő szerepét. A hadsereg szerepét fokozni kell, mert a háború utolsó „elkeseredett” szakaszához érkezett, amikor bekövetkezhet egy olyan pont, hogy „Nagymagyarország ábrándját el kell temetni”. /86/

A kormány nemzetiségi kérdésben tanúsított magatartása „förtelmesebb minden balkáni erkölcsnél, egyszerűen becstelenség” – írta Zsilinszky, aki szerint Károlyi és a Jászi „előre többet” ajánlanak fel „a lemondásból” az antantnak és a nemzetiségeknek, „mint amennyit az ellenség kívánni látszik”.

A nemzetiségi kérdésben Zsilinszky azt az alapjában véve téves álláspontot képviselte, hogy „a népek önrendelkezése... nem jelent eo ipso legalábbis nemzetiségi önkormányzatot! Magyarország nemzetiségei ezt soha nem is követelték.” Helyesen látta viszont, hogy a nemzetiségek elszakadása Magyarország feldarabolódásához vezet: „mesterséges atomizálása volna egy fejlett és jól működő... geográfiai és világpolitikai szükségszerűségeken nyugvó, egységes, eleven politikai organizmusnak, kezdete a teljes szétesésnek”.

1918 novemberében abban bízott, hogy a Károlyi-kormányt a deáki és az eötvösi hagyományokat követő „vérmes magyarok” eltávolítják, vagyis olyan politikusok állnak a nemzet élére, akik „minden kényszer és minden külön nemzetiségi politika kikapcsolásával” öröködnék állam egysége és ereje felett. A kijelentés mögött felsejlik az a lehetőség, hogy Zsilinszkynek tudomása van, esetleg maga is tagja egy olyan ellenforradalmi szervezkedésnek - és ez a megalakulás időpontja körüli bizonytalanság miatt (lásd alább) a Területvédő Liga is lehet -, amely a hatalom megragadását fontolgatja. Annak nagyobb valószínűsége azonban, hogy Zsilinszky a háborús nemzedék forradalomellenes életérzését fogalmazta meg, túlzó formában.

Zsilinszky 1918 őszétől fogva sokat foglalkozott a *nemzeti egység* gondolatával. „Hitre és öntudatra van szükségünk”, ha élni akarunk” – írta. - A nemzeti egység alapja a közös politikai program. A független Magyarország eszméjét minden magyar ember magáénak érzi és támogatja. Meggyőződése, hogy csak egy végletekig elszánt nemzet képes megvédeni a hazát az antanttal és a nemzetiségek elszakadási törekvéseivel szemben. A „lelki egység” – hangsúlyozta - a „körülmények változásával számoló, de a nemzeti élet alapjait föl nem adó egységes, igazán független Magyarországot” jelent.

Okkal vetődik fel a kérdés: helyes volt-e Zsilinszky részéről a militarizmus, a függetlenség és a haza jelszava? A szerveződő ellenforradalom és a Horthy-korszak hivatalos ideológiája, a nemzeti közvélemény egy számottevő része politikai és erkölcsi szempontból igazat adott Zsilinszkynek. Megítélésük szerint ahhoz, hogy Magyarország kedvezőbb feltételeket remélhesse Párizsban, minden lehetséges eszközzel meg kellett volna akadályoznia az idegen csapatok behatolását az országba. Erkölcsileg is indokolt volt a hadsereg egybetartása. A katonai erő hiánya, a védtelenség, kiszolgáltatottság demoralizálta és szembefordította a forradalmakkal a lakosságot.

A korabeli forradalmi politika és a szocialista korszak marxista történetírása szerint Zsilinszky elképzelése helytelen és a haladásra nézve veszélyes volt, hiszen a hadsereget ellenforradalmi célokkal akart fegyverben tartani. A lassan egy évszázada tart vita még nem zárult le véglegesen.

Összességében tehát a cikk új oldaláról világítja meg Zsilinszky gondolkodását. A magyarság számára „életkérdés” az egységes, egészséges nemzeti közszellem kialakulása és a nemzeti egységprogram elkészítése. A nemzet – a hadsereg ütőképességének megőrzésével – elszántan és céltudatosan készüljön az előtte álló feladatok megoldására. Zsilinszky tehát az elkerülhetetlennek látszó háborús vereség ellenére bizakodó volt és optimista jövőképet kínált a nemzetnek. Zsilinszky - az elkerülhetetlennek látszó összeomlás tudatában - a hadseregben jelölte meg azt a szilárd pontot, amely garanciát jelent a nemzeti megújulásra. A nemzetet a frontokról visszatérő nemzedékkel, a hadsereggel azonosította. „A magyar nemzet mi vagyunk!” – jelentette ki öntudatosan. /87/

A Zsilinszky által felvázolt *nemzeti modernizációs program* gyökeresen különbözött a polgári demokratikus úttól. Zsilinszky azt írta október 20-án a polgári demokráciáról: ha ez a „szolgalelkű had mégis rá tudná tukmálni a magyar nemzetre a maga áruló és tolakodó lemondását”, akkor a nemzeti újjászületésnek másik útját kell választani: a hadseregre támaszkodó militarista államot, egy fajta katonai diktatúrát. Sajátos jobboldali radikális megoldási javaslat ez Zsilinszky részéről, amely felelősségérzetet és felelősségvállalást is sugároz.

Zsilinszky az ellenforradalmár

A radikális és militáns jobboldali szervezetek többsége 1918 november közepe és 1919 február vége között alakult meg. A legjelentősebbnek számító Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) félkatonai jellegű szervezet, elsősorban a frontkatonákat fogta össze. /88/ Az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) társadalmi bázisa összetett volt. Az ÉME soraiban is ott találni a katonatiszteket, mellettük azonban döntően a keresztény-nemzeti középosztályt fogta össze. /89/ Ezek a szervezetek nemcsak a fiatal magyar polgári demokráciával fordultak szembe, hanem a tanácshatalommal is. 1918 novemberétől a független Magyarország nemzeti szellemben történő újjáépítését követelték (haderőfejlesztés, államhatárok megvédése, stb.).

A militáns jobboldali szervezetek mellett 1918 novemberének végén, decemberének elején került sor Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája (Területvédő Liga), a

TEVÉL megalakulására. A TEVÉL civil szerveződés volt, amely magát propaganda szervezetnek tekintette.

A megalakulására vonatkozóan több időpontot is ismerünk. A történeti irodalomban általánosan elfogadott vélemény szerint 1918. december 2-án alakult meg a TEVÉL. /90/ Érdekes azonban, hogy a *Budapesti Hírlap* szerint a TEVÉL 1918. december 2-án felhívással fordult a lakossághoz, de hivatalos megalakulása nem történt meg.

A felhívás szerint a TEVÉL a magyar népet akarta felébreszteni „öntudatlan tétlenségéből”. A független Magyarország területi egységének megvédését hirdette. A felhívás kifejti, hogy a TEVÉL támogatja az ország demokratikus alapokon történő újjászervezését és a Nemzetek Szövetségéhez történő csatlakozását. A nemzetközi jogi normák betartásával megvalósítható a világ népeinek békés együttműködése. A liga ezen célkitűzések jegyében a szétforgácsolt nemzeti erőket összefogásra szólított fel. Helyi területvédő szervezeteket kívánt létrehozni. /91/

A *Budapesti Hírlap* szerint a TEVÉL felhívását követő két hétben mintegy 120 szervezet alakult az országban. A helyi szervezetek képviselői a TEVÉL elnökének Lóczy Lajost, főtítkárává a radikális jobboldali nézeteiről ismert Szeged Miklóst választották. /92/

Lázár György – Lázár Andor, a Gömbös-kormány igazságügyi miniszterének fia - szerint TEVÉL-t a középosztály képviselői alapították: Lázár Andor és öccse, Ferenc, Karafiáth Jenő, Kelemen Kornél, Milotay István és Pethő Sándor. Azzal a céllal hozták létre a TEVÉL-t, hogy „tudományos vonalon hozzájáruljanak az eljövendő béketárgyalások előkészítéséhez. /93/

A szervezet 1918 decemberétől bekapcsolódott a Károlyi-kormány ellen folyó jobboldali szervezkedésbe. Bartha hadügyminiszternek riadó-alakulatok létrehozását javasolták, a MOVE-val együttműködve. /94/

December közepén kormányválság bontakozott ki. Bartha Albert, Batthyány Tivadar, Lovászy Márton kilépésével a „hazafias, nemzeti, polgári és demokratikus” irányzatok szembekerültek a Károlyi-kormánnyal. /95/ Károlyi lemondása után a megalakuló Berinkey-kormány erélyes fellépésre határozta el magát az ellenforradalmi erőkkel szemben. A kormánynak a jobb- és baloldali veszély visszaszorítására irányuló akciója a Kommunisták Magyarországi Pártja, a MOVE és az ÉME ellen irányult és kevésbé fenyegette a TEVÉL-t. A TEVÉL feloszlására 1919 márciusa után, a Tanácsköztársaság alatt került sor. /96/

Nem tudjuk pontosan, hogy Zsilinszky Endre mikor és milyen körülmények között kapcsolódott be a TEVÉL munkájába. Persze nem az a döntő kérdés, hogy Zsilinszky a szervezet alapítói közé tartozott-e vagy sem, hanem inkább az, hogy a frontról november közepén hazaérkező Zsilinszky december elején – tehát két-három hét után – hogyan tudott

kapcsolatot találni az egyik legismertebb ellenforradalmi szervezethez. Az egyik lehetséges magyarázat szerint Pethő Sándor, a TEVÉL alapító tagja révén került kapcsolatba a szervezettel. Az sem zárható ki, hogy szélesebb körű kapcsolatokkal rendelkezett s így jutott el a TEVÉL-hez.

A Zsilinszky ellenforradalmi tevékenységére vonatkozó források szűkszavúak. Az elvbarátok visszaemlékezései nem térnek ki Zsilinszky szerepére. Ő maga szinte semmit sem árul el erről az időszakról. A *Szörtsey József védelmében* című írásából az ellenforradalmi szervezkedést kritikusan szemlélő Zsilinszky tekint vissza pályafutásának erre a szakaszára. Arról ír, hogy három ellenforradalmi szervezkedésben vett részt, de csak kettőről tesz említést. Egyrészt Kozmán keresztül „egy bizonyos katonai szervezkedésbe”, azaz a MOVE tevékenységbe kapcsolódott be. „Azután a kommün alatt a báró Perényi-Szörtsey-féle ellenforradalmi dolgokba Ulain Ferencen keresztül.” /97/ Ez volt a Mátyusföld védelme néven ismert szervezkedés, ami miatt a kommün alatt letartóztatták, majd menekülni kényszerült. /98/ A harmadik szervezkedésről nincs értelme találgatásokba bonyolódni, hiszen az ellenforradalmárok egyidejűleg több jobboldali szervezkedésben is részt vettek. Másrészt a szervezkedésekben résztvevői kortársak a közélet ismert szereplői voltak, akikről esetleg kompromittáló dolgokat Zsilinszky sem akart papírra vetni.

Zsilinszky a TEVÉL-ben a toll fegyverével küzdött az ország területi integritásáért. Zsilinszky politikai pályájának huszonöt éve alatt mindig azt hangsúlyozta, hogy a nemzetközi közvélemény nem ismeri sem a valós magyarországi, sem a közép-európai helyzetet. Zsilinszky véleményével egyetérthetünk, mivel a csehek, a szlovákok és a románok céltudatos nyugat-európai és tengerentúli propagandájával szemben Magyarország érdemben alig tett valamit a maga értékeinek bemutatására, a nemzet igazának megismertetésére. Zsilinszky okkal remélte tehát, hogy a TEVÉL hatékony propagandával ellensúlyozza a csehek, a románok és a délszlávok propaganda munkáját.

***

A háború végén Milotay István, Ulain Ferenc és Zsilinszky Endre voltak a jobboldali radikális tábor legtehetségesebb publicistái. /99/ Írásaikban - az események eszkalálódása ellenére - nyíltan felvállalták a jobboldali radikális értékek képviselését. Milotay az *Új Nemzedékben*, Ulain és Zsilinszky a *Budapesti Hírlapban* tette közzé írásait.

Zsilinszky Endre elsősorban a jobboldali radikális ideológia és program bemutatására vállalkozott: propagandista volt, míg Ulain külpolitikai témájú írásokkal jelentkezett. /100/

Zsilinszkynek 1919 elején két programadó jellegű írása jelent meg a *Budapesti Hírlapban*. A *Kiáltó szó a pusztában* és *A pacifizmus* című írásai miatt a *Népszava* ellenforradalmi lázadásra való bujtogatással vádolta.

A *Népszava* írása a polgári demokratikus erők egyáltalán nem önkritikus álláspontját képviselte. A cikk üres jelszavakat hangoztatott, és közismert vádakat (érveket) sorakoztatott fel Zsilinszky ellen.

Zsilinszky „ismételten fölújítja a hadsereg fölbomlásához fűzött és immár teljesen elintézett, agyoncsapott ellenforradalmi rágalmakat” – olvasható a lapban. A népkormányt teszi felelőssé a „hadsereg szélnek eresztéséért” és azzal vádolja a kormányt, hogy „önként megnyitotta a határokat minden, még oly gyöngye idegen terjeszkedő tendenciának”. Zsilinszky azért is bírálja a kormányt, mert pacifista és antantbarát hangulatkeltése miatt az ország „végtelen és példátlan kiszolgáltatottság” állapotába jutott.

Zsilinszky hamis képet fest az eseményekről - állapítja meg a *Népszava*. Nem a polgári demokrácia, hanem a „Tiszák és *Budapesti Hírlapok* népelnyomó rendszere és vad háborús uszítása gyűlöltette meg országunkat az ántánttal és a körülöttünk élő népekkel”. Az ő politizálásuk „zsarolta ki és gyöngítette meg a kiszolgáltatottság foglyaként ezt a szerencsétlen Magyarországot”. A Magyarországon kialakult belpolitikai helyzetért tehát a dualizmus és a jobboldal okolható. /101/

Miért támadta ilyen hevesen Zsilinszkyt a mértékadó lapnak számító *Népszava*? Zsilinszky írása valóban keményen bírálta Károlyi-kormányt, továbbá a nemzeti erők összefogását, az ország szuverenitásának és területi integritásának védelmét, a hadsereg súlyának és szerepének fokozását sürgette. A *Népszava* a kormány katona politikáját bíráló kijelentése miatt nevezte Zsilinszkyt alaptalan vádaskodónak.

Zsilinszky bírálata mögött az a tény húzódik meg, hogy a Károlyi-kormány lefegyverezte a frontról hazatérő katonákat, de helyette nem szervezte meg a demokratikus hadsereget. December közepéig mintegy másfélmillió katonát szereltek, miközben megindult a cseh és román csapatok bevonulása a magyar területekre. Az események mögött Károlyi Mihály és Linder Béla pacifizmusa állt. Elképzelésük az általános és tartós demokratizálásra és a forradalom nemzetközi terjedésére épült. A polgári demokrácia vezetői abban bíztak, hogy a haderő gyors leszerelésével javul az ország nemzetközi megítélése.

A hadsereg leszerelése mintegy félszázezer hivatalos és tartalékos tisztet érintett. A tisztikar egzisztenciális okokból ellenérzéssel fogadta a kormány intézkedését. Elleneztek a hadsereg lefegyverzését azért is – s ez volt a döntő –, mert a belgrádi fegyverszüneti megállapodásban rögzített feltételek betartására és az ország megszállásával fenyegető cseh és román katonai előrenyomulás feltartóztatására azt országnak nem volt katonai ereje. /102/

Zsilinszky *Kiáltó szó a pusztában* című írása arra hívta fel a figyelmet, hogy az ország visszanyerte függetlenségét. Ezzel egyidejűleg magára maradt, szuverenitása veszélybe került. Önerején kívül mástól segítségre nem számíthat. A magyarság „Robinsonként” áll szemben „az egész világgal” – írta Zsilinszky.

Zsilinszky úgy ítélte meg, Magyarország adott helyzetében nem a baloldal politikai és gazdasági elképzelései jelentik a „megváltó” erőt. Sem a liberalizmus, sem a szociáldemokrácia, sem a bolsevizmus nem képes megoldani a gondokat. *„Megváltó ereje csak az emberi lelkek mélyén parázsló szociális szellemnek van”* - hangsúlyozta. /103/

A válság nemzeti és szociális reformokkal kezelhető. A nemzeti és szociális gondolat erkölcsi és gazdasági-társadalmi felsőbbrendűséget képvisel a szabadversenyes kapitalizmus individualista önzésével szemben, „felsőbb társadalom-fejlődési fokot képvisel, a jövő fejlődés szükségszerű irányát” - írta. A magyar népi erő az „a pont, amelynek neki feszíthetjük emelőrudunkat”, amely egységbe tömörítve, elégséges „a nagy munkához”. A Károlyi Mihályok, a Jászi Oszkárak és a szociáldemokraták polgári demokráciájának nincs se bel-, se külpolitikai programja a válság kezelésére. /104/

Néhány héttel később Zsilinszky szintén Károlyi Mihály, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták „végzetesen” elhibázott politikájával magyarázta az ország katasztrofális helyzetét. Pacifizmusuk „megingatta a hitet a nemzeti eszme és a nemzeti öntudat élő erejében... a magyar államból hatalmi légüres teret varázsolt s ezzel önként megnyitotta a határokat minden... idegen terjeszkedő tendenciának” – írta. A kormány pacifizmusa nem azonos a Wilson amerikai elnök által képviselt békeelképzelésekkel. A Károlyi-féle pacifizmus „politikai agyrém”, „fatális magyar politikai babona” - hangsúlyozta.

Katonára mindaddig szükség lesz, amíg a nem valósul meg a teljes leszerelés, és nem jön létre az „egyetemes világszuverenitás”. „Kell a katona mindaddig, míg az államhatárok véglegesen el nem veszítik mai jelentőségüket, míg a nemzeti és faji öntudat végképp meg nem szűnik társadalomformáló erő lenni, míg az államok a világállam igazgatási területeivé nem sorvadnak. Azontúl csak rendőr kell.” Hozzáteszi: józan ember nem hiheti el, hogy ez a pillanat elérkezett. A kormány messze megelőzve korát feloszlatta a hadsereget, kiszolgáltatta és a nemzetközi erők játékszerévé tette az országot. Az a szomorú valóság, hogy „Magyarország elvesztette a háborút...”, de a helyzet nem a katonai vereség miatt kilátástalan, hanem azért, mert „a magyar állam a babonákba bukott bele.” /105/

***

Zsilinszky közreműködött a MOVE alapításában is. Az 1919. január 19-i közgyűlésen azok között a katonatisztek között találni, akik átvették a szervezet vezetését. /106/

A Berinkey-kormány 1919 februárjában alkotott rendeletet az internálásról. A rendelet kimondta, hogy „akinek a cselekménye közvetlenül arra van irányozva, hogy Magyarország népköztársasági államformája erőszakkal megváltoztassék, bűntett miatt tíz évtől tizenöt évig terjedő fogházzal büntetendő”. /107/ A rendelet megjelenése után a kormány fokozott erővel lépett fel mind a kommunista szervezkedéssel, mind a jobboldallal szemben.

A kormány a rendelet kibocsátása előtt is fellépett a polgári demokratikus rendszert fenyegető erőkkel szemben. A lapok 1919. január első napjaitól terjedelmes tudósításokban számoltak be a letartóztatásokról és a házkutatásokról. /108/

A MOVE-t az államhatalom részéről azonnal heves támadás érte. A támadás azt megelőzően elkezdődött, hogy Gömbös és társai átvették a szervezet irányítását. 1919. január 17-én a rendőrség házkutatást tartott a MOVE Váci úti székházában. Ezzel egyidejűleg a rendőrök felforgatták Zsíros István alezredes, a MOVE ideiglenes elnöke lakását, ahol azonban semmiféle kompromittáló iratot sem találtak.

A lapok tudósítása szerint egy besúgó arról tájékoztatta a rendőrséget, hogy Zsíros alezredes és Belicska Sándor tábornok ellenforradalmi akcióterven dolgoznak, de tervet nem találtak. A nyomozás azt is kiderítette, hogy Zsíros István és Belicska Sándor nem ismerik egymást. Az eset kapcsán a rendőrség őrizetbe vette Erdélyi Lászlót, Szilassy Cézárt és Szilassy Józsefet, akiket azzal gyanúsítottak, hogy Pogány József meggyilkolására 100 ezer korona jutalmat tűztek ki. A nyomozás szerint a gyilkosságra egy „rovott múltú betörő” vállalkozott. /109/

A kormány fellépése nem tudott gátat szabni a jobboldali további erősödésének. Január második felében újabb jobboldali szervezetek alakultak. 1919. január 24-én megalakult - a „nemzeti eszme, a területi integritás és a magántulajdon” alapján álló, a politikailag semleges nemzeti hadsereg szervezését és a földbirtokreform mielőbbi végrehajtását követelő - Magyar Nemzeti Ifjak Pártja. /110/ Két héttel később – Kalmár Antal újságíró, Vécsey Elemér és Hajnal István századosok vezetésével - létrejött a Magyar Irredenta Szövetség. A szervezet célkitűzéseit Kalmár István ismertette. A Magyar Irredenta Szövetség elfogadja a wilsoni elveket és azt reméli, hogy a békekonferencián azok maradéktalanul megvalósulnak – mondta, majd hozzátette -, a szövetség nem tervez akciókat: a magyar irredentizmusnak „egyelőre csak lennie kell”. Amennyiben a békekonferencia megsértené Magyarország területi épségét a Magyar Irredenta Szövetség azonnal akcióba lép, és szabadságharcot indít a megszállt területek visszafoglalásáért. /111/

A jobboldal szervezkedése a forradalmi katonatanács körében is aggodalmat keltett. Pogány József kormánybiztos a budapesti helyőrség férfiainak tanácskozásán mondott beszédében azzal fenyegetett, hogy *„az ellenforradalom nem lappang többé, hanem offenzívába lépett át, felvetette a hatalmi a kérdést.”* A jobboldali veszély elhárítására szigorú fellépést helyezett kilátásba.

Pogány József beszédében az ellenforradalmárokat „példátlanul cinikus társaság”-nak nevezte. A területi integritást védő nagyurak (TEVÉL) „hűek maradtak a magyar mágnások hagyományaihoz.” Pogány az ellenforradalmárok közé sorolta Bartha Albertet, a volt hadügyminisztert, Urmánczy Nándort és Friedrich Istvánt. Ugyanígy az államrend megdöntésére irányuló szervezkedésnek minősítette a Lovászy-féle polgári szövetség az ÉME, a MOVE, az „álszékelyek” és a magyar irredenták szervezkedését is. /112/

1919. február 13-án a rendőrség újabb házkutatást tartott a MOVE székházában. Tíz nappal később Böhm Vilmos rendeletileg feloszlatta a szervezetet. A jobboldal elleni fellépés során Kozma Miklóst és Zsilinszky Endrét ellenforradalmi szervezkedés gyanújával, rövid időre letartóztatták. /113/

A jobboldali vezetők, hogy elkerüljék a letartóztatást, a szervezkedés központját Bécsbe helyezték át. A bécsi ellenforradalmárokhoz hamarosan csatlakozott Gömbös Gyula is. A proletárdiktatúra bevezetése után a prominens jobboldali személyek többsége szintén külföldre távozott.

A proletárdiktatúra alatt Zsilinszky Endre – közelebbről nem ismert okok miatt - szintén menekülni kényszerült a fővárosból. /114/ Menekülés közben az osztrák határon elfogták, de Kiss János százados (1944-ben altábornagy, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság katonai vezetője) segítségével sikerült Bécsbe jutnia, ahonnan 1919 nyarán a Délvidéken keresztül – Zágráb, Szabadka felől – érkezett Szegedre. /115/

Szegeden a külügyminisztérium sajtóosztályának előadója volt „csupán” /116/, „segédfogalmazó”. /117/ A megjegyzések azt sugallják, hogy Zsilinszky nem volt vezéralakja a szegedi ellenforradalmi szervezkedésnek, nem töltött be komoly vezető pozíciót, sőt a Prónay és Héjjas-féle pogromos ellenforradalmárokkal sem azonosítható. Tényként fogadhatjuk el ezt az állítást, azzal a kiegészítéssel, hogy Zsilinszky nemzedékének sok más Szegeden gyülekező képviselője sem volt hírhedt jobboldali személyiség. Az utókor értékelésével érdemes összevetni Zsilinszky önértékelését. Zsilinszky a saját szerepét illetően nagyobb jelentőséget tulajdonított a szegedi eseményeknek, azt emelte ki parlamenti életrajzában, hogy Szegeden a „publicisztikai működésével nagy szolgálatot tett az ellenforradalmi kormánynak.” /118/

Zsilinszky Endre nemzedéke lelkiismeretének egyik ébresztője volt. Programalkotó, akinek szerepe meghatározó a fajvédők szellemi öntudatra ébredésében. A *Szegedi Új Nemzedék*ben írt és eddig kellőképpen fel nem tárt cikkeivel /119/ ennek a feladatnak tett eleget. Ilyen a minőségében viszont jelentős befolyással volt az események alakulására.

Zsilinszky szegedi írásaiban és a *Szózat*ban a háborús összeomlás és a forradalmak mozgatórugóit igyekezett feltárni s az események gyors mérlegét megvonni. A mérlegkészítés során, írásaiban továbbfejlesztette a frontidológiát és elkezdte kibontani a fajvédő gondolatnak az alapelemeit, melyeket rendszerezett formában a *Militarizmus és pacifizmus*, a *Nemzeti Újjászületés és sajtó* című tanulmányaiban fejtett ki rendszerezett formában.

Zsilinszky írásaiból egy nyers katonai erőn alapuló diktatórikus államberendezkedés terve bontakozik ki. A katonai diktatúrára azért van szükség – írta 1919 augusztusában -, mert a fegyveres erő garancia a reformok bevezetésére. A katonai diktatúra bevezetése a háborús nemzedék feladata - hangsúlyozta. „*Be kell bizonyítanunk, hogy az ipari és mezőgazdasági munkásért, a kisiparosért, a kisbirtokosért és minden kis egzisztenciáéért többet akarunk és tudunk tenni, mint akar a régi Magyarország, az októberi forradalom, akár a márciusi forradalom Magyarországa.*” /120/

Zsilinszkyt a nemzeti újjászületés problémái mellett az égető ellátási gondok, „a közélémezés, a ruhával, szénnel, fával való ellátás, a lakáskérdés”, és a „nép minden egyes tagjának [a] nagy teremtő munkába való beszerzése” is foglalkoztatják. Az ellátási és szociális gondok közvetlen megoldásra váró feladatok - hangsúlyozta. A lakosság ellátásának biztosítása állami feladat. Ennek során az államnak könyörtelenül le kell sújtania a korrupcióra. A korrupció gyors és hatékony megfékezése érdekében az elrettentéstől sem szabad visszariadni. E tekintetben a „golyó és az akasztófa is jó eszköz” - írta. /121/ Magyarország a háborúban „tönkre ment és lezüllött” – állapította meg -, ezért a gazdasági kibontakozás szükségessé teszi az „drákói állami beavatkozást”. Ettől befelé a gazdasági élet megtisztítása, egészséges, „szolid” mederbe terelése, kifelé „az újból fölserdülő termelésünk védelme” várható. /122/

Zsilinszky az állami függetlenség, a szuverenitás, mint a „nemzeti önrendelkezésünk visszanyerése” kérdését összekapcsolta az önálló nemzeti hadsereg ügyével. A hadsereg az „eljövendő magyar állam legbelsőbb magja” – írta -, az „egységes nemzetakarát ökle”. Az új magyar hadseregnek demokratikusnak és arisztokratikusnak kell lennie. Demokratikusnak, mert a hadsereg tagjait valamennyi társadalmi osztályból és rétegből toborozzák, a „kiválogatódás” azonban arisztokratikus elvek alapján – „szellemi, erkölcsi, testi kiválóság alapján” - történik.

Az új hadsereg ereje nem a létszámában rejlik – utalt finoman a Nemzeti Hadsereg katonai erejére. A hadsereget erkölcsi felsőbbrendűség, tiszta, emelkedett és „hajthatatlan magyar szelleme és szociális érettség jellemzi. A hadsereg ugyanakkor megingathatatlan sziklája a magyar államiságnak... egyben legfőbb gyűjtője, nevelője és kifejezője minden magyar értéknek.” /123/

III.

„Felépíteni újból Magyarországot!”

Bajcsy-Zsilinszky elképzelése a trianoni magyar államberendezkedés kialakítására az 1920-as években

1919 nyarán Magyarország átmenetileg elveszítette szuverenitását. A keleti országrész, Budapest és kisebb dunántúli területek román katonai megszállás alá kerültek. A románok mellett több politikai-hatalmi centrum is működött az országban, nem működtek viszont a polgári államberendezkedés alapintézményei: nem volt az országban legitim törvényhozó hatalom és nem volt az országnak alkotmányosan megválasztott államfője sem.

A Peidl Gyula vezette szakszervezeti kormány a Tanácsköztársaságtól vette át a vezetést. A kormány augusztus elsején alakult és még egy hét sem telt el, amikor az ellenforradalmárok kis csoportja puccsal megdöntve, hatalomra segítette Friedrich Istvánt, a legitimista beállítottságú jobboldali politikust. A Peidl- és a Friedrich-kormány nem rendelkezett alkotmányos felhatalmazással. Nem sorakozott fel mögöttük az ország lakossága s így jelentős társadalmi támogatottság és megfelelő katonai erő sem állt a rendelkezésükre, ami miatt nem birtokolták a tényleges hatalmat sem.

1919 nyarán az országban az egyetlen ütőképes – csekély harci értéket képviselő – katonai erő a Horthy Miklós irányítása alatt álló Nemzeti Hadsereg volt. Horthy hadserege az első világháborút követő gyors és radikális hatalomváltások /1/ egyik sorsdöntő időszakában fontos hatalmi tényezőt jelentett. Horthy Miklós szerepe azért válhatott jelentőssé, mert a jobboldali radikális erők és a kispapok, akik elfogadták a királyságot, mint államformát, de IV. Károly helyett a nemzet által választott uralkodót kívántak trónra emelni, elképzelhetőnek tartották, hogy átmenetileg kormányzóval töltsék be az államfői tisztséget. 1920 márciusa előtt a jobboldali radikálisoktól az a gondolat sem állt távol, hogy teljhatalommal rendelkező katonai vezető kerüljön az ország élére. Diktatórikus törekvéseik elleplezésére, azt a látszatot keltették, hogy szabad királyválasztók, ami egyébként azt jelentette, hogy Horthy Miklós kormányzóvá választása mellett szálltak síkra.

Horthy és a keresztény-nemzeti középosztály törekvései erősítették egymást. A Nemzeti Hadsereg bátorította a nyugati országrészben a jobboldali politikai erők – MOVE, ÉME, TEVÉL – tevékenységét. A politikai igényeinek kielégítését remélő középosztály ezért cserébe támogatta Horthy hatalomra kerülését.

A párizsi békekonferencia számára nem volt elfogadható tárgyalópartner a Friedrich-kormány. Horthyval szemben szintén voltak fenntartásai. Horthy így is jelentős faktornak bizonyult a belső politikai erők közti rivalizálásban, a tehetetlen kormányok, a szélesebb körű felhatalmazással nem rendelkező antantbizottság és a román megszálló erők által vívott politikai játszmaiban. /2/ A Magyarországra érkező Sir George Clerk vezette antantmisszió tárgyalásai feszült belpolitikai légkörben zajlottak. 1919 őszén a Friedrich-kormány eltávolítását követelő politikai erők saját elképzeléseik támogatását várták a nemzetközi közvetítőktől.

A tárgyalófelek végül megállapodtak arról, hogy koalíciós kormány alakul, amely a román csapatok kivonulása után választásokat tart, megszilárdítja a közigazgatást és átveszi a békefeltételeket.

Clerk hozzájárult a Nemzeti Hadsereg és a kormány közötti viszony rendezéséhez is. Így felszámolhatóvá váltak a Horthy különítményesek és a megszálló román csapatok kilengései. Clerk közvetítésével Horthy kiegyezett a kormánnyal. Ezzel elhárult az akadálya annak, hogy Huszár Károly vezetésével koncentrációs kormány alakuljon. A tárgyalások, ha el nem is oszlatták, de legalább jelentős mértékben csökkentették a katonai diktatúra veszélyét. /3/ A tárgyalásokon született egyezség értelmében a román csapatok 1920 nyarára kivonultak az országból.

A novemberi tárgyalásokon született megegyezés révén Horthy, a mögötte álló fegyveres erő és a szintén mögötte felsorakozó keresztény-nemzeti egyesületek a hatalom olyan fakorát jelentették 1919 ősze és 1921 nyara között, hogy a trianoni Magyarország kialakítására vonatkozó terveiket, politikai ambícióikat az egymást váltó kormányok nem hagyhatták figyelmen kívül. A következő másfél évben ellenükre nem lehetett kormányozni.

1919. november 16-án a Nemzeti Hadsereg bevonult Budapestre. A szegedi fajvédők közül többen már Horthy bevonulása előtt a fővárosba érkeztek. Ulain Ferenc és Zsilinszky Endre szeptember második felében már a fővárosban tartózkodtak.

Zsilinszky nagy lendülettel kapcsolódott be a jobboldali radikális szervezkedésbe. A MOVE és az ÉME mellett tovább dolgozott a TEVÉL-ben. Bekapcsolódott az Etelközi Szövetség fedőszerveként működő Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület munkájába. Egyes vélemények szerint - Ráday Gedeon, Perényi Zsigmond, Bánffy Miklós és más „szegediek”, így Eckhardt Tibor és Gömbös Gyula mellett – Zsilinszky szintén a szervezet befolyásos tagjai közé számított. /4/ Ez utóbbi állítás tényszerűen, történelmi források hiányában nem cáfolható, mint ahogy a Zsilinszky vezető szerepét bizonyító adatok sem állnak rendelkezésre. Zsilinszky korabeli tevékenységét illetően - a szerepét közvetett módon

megvilágító dokumentumok alapján -, annyi nyilvánvalónak tűnik, hogy 1919-1921 között, sőt egészen 1924 őszéig a jobboldali radikálisok meghatározó politikai személyisége volt.

1919-1924 között Zsilinszky politikai pályája gyorsan ívelt felfelé. Nevét a bontakozó politikai karrier ellenére elsősorban publicistaként ismerte a keresztény-nemzeti közvélemény. Zsilinszky a fajvédő gondolat terjesztője és nagy formátumú képviselője volt.

1919. szeptember 28-án jelent meg a TEVÉL támogatását élvező *Szózat* első száma. A „nemzeti, keresztény, agrár, pártonkívüli” lapot kormánytámogató céllal hozták létre, ahogy azonban mélyült az ellentét Bethlen és az Egységes Párt fajvédő frakciója között, a lap jellegében változás következett be. A *Szózat* a kormányt jobbról támadó ellenzéki lappá alakult.

Rövid ideig Ulain Ferenc szerkesztette a *Szózatot*. A Friedrich ellen indult akcióba történő bekapcsolódása után pedig Zsilinszky vette át a lap irányítását. A lap Zsilinszky alatt a jobboldal legszínvonalasabb napilapjává fejlődött, a *Szózat* a fajvédők legfőbb propaganda eszköze lett. /5/

Zsilinszky a lap hat éves fennállása alatt 259 vezércikket írt a *Szózatban*. Emellett a fajvédő gondolat terjesztőjeként szinte minden jobboldali radikális napi- és hetilap - közöttük *A Nép*, a *Nemzeti Élet*, a *MOVE*, a *Hazánk*, a *Budapesti Hírlap* és a *Magyarság* - közölte az írásait, vagy rövidebb-hosszabb nyilatkozatait.

Nemzeti újjászületés és sajtó

Zsilinszky Endrének 1920-ban jelent meg - a terjedelme miatt általában brosúraként emlegetett /6/ - *Nemzeti újjászületés és sajtó* című sajtópolitikai tanulmánya. Zsilinszky ezzel a munkájával Szabó Dezső, Bangha Béla, Lendvai István és Milotay István mellett a fajvédő gondolat, a jobboldali radikális ideológia egyik szellemi kimunkálója lett. /7/

Zsilinszky a román megszállás alatt kezdte el a tanulmány írását és azt a „nemzeti és faji megújulás évtizedekre” szóló elvi alapvetésének szánta. A mű egyes gondolatait előzetesen már a *Budapesti Hírlapban*, a *Szegedi Új Nemzedékben* és a *Szózatban* megjelent cikkeiben, valamint a *Militarizmus és pacifizmus* /8/ című tanulmányában is kifejtette. Ezek az írások előtanulmányok voltak, a *Nemzeti újjászületés és sajtó*ban részletesen kifejtésre kerülő problémákat vizsgálták.

A *Nemzeti újjászületés és sajtó* véleménynyilvánításra készítette a korabeli közvéleményt. Móricz Zsigmond *Nyugatban* megjelenő ismertetésében elismerően szólt arról,

hogy Zsilinszky őszinte hittel és lobogással küzd a magyarság szociális felemeléséért. Bírálta viszont a szerző militarista gondolkodását, melytől - félrelökve a valóságos nemzetközi helyzetet – a magyarság jövő berendezkedésének megteremtését reméli. /9/

Zsadányi Henrik, akinek a *Nemzeti újjászületés és sajtó*ról szóló írását szintén a *Nyugat* közölte, „gondolkodó és őszinte ember”-nek nevezte Zsilinszky. A *Szózat*ban közölt írásai azt a benyomást keltik az olvasóban – állapítja meg -, hogy szerzőjük „gondolkodik, keresi a valóságot és nem szereti a cifraságot meg a frázist.” Ez a tulajdonsága a frissen megjelent „könyvecskéjéből” is kitűnik. /10/

Zsadányi az elismerő sorok után Zsilinszky haladás-ellenességét emeli ki. Zsilinszky a liberalizmus és a polgári demokrácia ellensége. Neki nem kell „a nyugati kultúra (holott Széchenyi István az ideálja) – írja Zsadányi -, a franc[i]át a zsidóval állítja egy sorba, az amerikai kultúra láttán elfordítja a fejét.” Ellenségesen és agresszíven lép fel az antimilitarista eszmeáramlatokkal (ideológiákkal) szemben – írja. Ennek azzal is tanújelét adja, hogy minden hazai baj okát a zsidó sajtó bomlasztó szellemében látja.

Zsadányi az antiszemitizmusban találja meg Zsilinszky jobboldali radikalizmusának gyökereit. Zsilinszky szerint – teszi hozzá Zsadányi - a magyarországi zsidó sajtó „kifelé vad sovíniszta hangon beszélt, ezzel a nemzetiségeket elidegenítette tőlünk, befelé pacifizmust, züllést, szétmállást prédikált és szuggerált, hogy a magyar nemzet ellenálló-képességét megpuhítsa, s így a zsidó faj nyeregbe ülhessen.”

Móricz és Zsadányi ismertetése leegyszerűsíti Zsilinszky sajtópolitikai tanulmányában kifejtett elképzelését. A tanulmány aktuális politikai üzenetét emelték ki, ugyanúgy, ahogy a *Szózat*ban megjelent recenzió szerzője is tette, amikor a sajtókérdést emelte ki a műből. A szerzők szerint Zsilinszky eszmei militarizmus képviselője. /11/ Nem vizsgálták a tanulmány mélyebb mondanivalóját. Zsilinszky programját helytelen lenne a militarizmusra, az antiszemitizmusra, a sajtórendezésre vagy a szociális érzékenységre leszűkíteni még akkor is, ha az 1910-1920 évek fordulóján a magyarság legégetőbb problémái – egyéb, súlyában talán jelentősebb kérdések mellett - a *földkérdés* és a *zsidókérdés*.

Zsilinszky 1919 őszén tisztában volt azzal, hogy az ország alapvető területi és demográfia változások előtt áll, ami miatt a nemzet jövő szempontjából elkerülhetetlen egy gazdasági, társadalmi és politikai megújulási terv elkészítése. A *Nemzeti újjászületés és sajtó* ilyen programot kínált. A tanulmány túllépett az aktuális politika szabta kereteken, tehát több mint egy 1918-1919 tagadására épülő militáns nacionalista elképzelés még akkor is, ha aktuális politikai vonatkozásai nem vitathatók. /12/. A *Nemzeti újjászületés és sajtó* a liberalizmussal és az idegen – jórészt zsidó –tőkével és a polgári demokráciával a katonáskodó magyar fajt és a központi államhatalom kiterjesztésére irányuló törekvést állítja

szembe. Nemzeti összefogást hirdet és a nemzeti és a szociális gondolat „összeolvasztásában” jelöli meg a modernizáció lehetőségét.

A mű megértéséhez tudnunk kell, hogy Zsilinszky Endre soha nem elégedett meg az események politikai szintű leírásával. Elemzéseiben mindig a történeti, valamint a mélyebb társadalmi-gazdasági-politikai, valamint szellemi-lelki-kulturális összefüggések feltárására törekedett. A múlt–jelen–jövő folyamatában vizsgálta kora eseményeit.

A *Nemzeti újjászületés és sajtó* nem tekinthető pusztán egy aktuálpolitikai brosúrának. Zsilinszky munkáját többek között az események átfogó történelmi összefüggések közé helyezett elemzése különbözteti meg Lendvai és Milotay felszínesebb, a jelenségek szintjén megmaradó – elsősorban aktuálpolitikai mondanivalót hordozó - írásaitól.

A tanulmány alapgondolata: Zsilinszky a dualista korszaktól gyökeresen különböző, új minőséget vár a fejlődéstől. Az új Magyarország feladatának az „elsikkasztott” reformok végrehajtását tekinti.

Zsilinszky az egyoldalú politikai, illetve szociális rendezéssel szemben a *nemzeti* és az *agrár* (szociális) probléma összehangolt megoldására tett javaslatot. A két kérdés átfogó jobboldali radikális reformját vázolta fel. A *Nemzeti újjászületés és sajtó* jobboldali kísérlet volt Magyarországi *modernizációs programjának* kidolgozására, s ebben a szélesebb gazdasági-társadalmi és politikai-szellemi összefüggésbe ágyazva vizsgálta sajtó szerepét.

Zsilinszky a megvalósítást illetően komplex, gyors és gyökeres változást hirdetett, ami par excellence egy rendszerváltozással, vagy ahogy írja. „nemzeti forradalom”-mal felérő változási folyamatnak tekinthető. Ugyanakkor nagy hangsúlyt fektetett a nemzeti hagyományokra, amely a hazai tőkés fejlődés egyoldalúságával az agrárius Magyarországot állította szembe. /13/

Zsilinszky szerint a dualista korszak közjogi politizálása, a látszatfüggetlenség, a háborús katonai vereség és a forradalmak válságba sodorták az országot. A magyarság még a jogos érdekeit sem tudta megvédeni az antanttal és az utódállamok szemben.

Zsilinszky világosan látta: „Nem maradt semmi egyéb a régi szép, gazdag, egész Magyarországból, mint a 10 milliónyi magyar lélek, pörén, kifosztottan, letiportan.” A nemzetnek saját erejéből kell újból felépítenie az országot. Zsilinszky hitt abban, hogy a katasztrófa rádöbbsenti a magyarságot a feladatára és belátja, hogy egy új, „erőteljes, testben, szellemben, jellemben egészséges nemzedék... emelkedik föl és újból kiépíti a maga államát és társadalmát.” /14/

A *Nemzeti újjászületés és sajtó*ban az agrár(szociális) gondolat és a nemzeti gondolat szerves egységet alkotott. Az agrár(szociális) az agrárius gazdaságpolitika bevezetését, a birtokviszonyok rendezését hangsúlyozta. Kiemelten foglalkozott a középosztály helyzetének

rendezésével. A „jóléti” reformként is felfogható szociális gondolat megvalósítása kapcsán, részletekbe menően vizsgálta és értékelte a XIX. század második felének hazai fejlődését és javaslatot tett a népjóléti intézkedésekre. A *Nemzeti újjászületés és sajtó* a nemzeti gondolat, tehát a kül- és a belpolitika, az állam, a politika és a közgondolkodás megreformálására vonatkozó elképzeléseket is tartalmazott. A sajtóról írt gondolatok pedig keretbe foglalták a mű fő mondanivalóját, illetve megfordítva a dolgot, azt mondhatjuk, a keresztény-nemzeti sajtó megteremtését a társadalmi és politikai reformok megvalósulásával párhuzamosan, illetve azt követően látta biztosítotttnak.

Zsilinszky azt várta, hogy a modernizáció sikere visszaadja a magyarság nemzetközi rangját és tekintélyét, önálló külpolitikai kezdeményezőképességét. Amennyiben a belső társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális reformok elmaradnak – hangsúlyozta –, akkor az új magyar állam nem tudja kellő súllyal és nyomatékkal érvényesíteni a nemzeti érdeket a nemzetközi politikában. A belső megújulás feltétele: a paraszti tömegek és a munkásság számára „nagyobb megértést” és nagyobb anyagi biztonságot nyújtó gazdasági és szociális reform. Tehát minden mindennel összefügg – a program átfogó reformot követel.

Nemzeti újjászületés és sajtó mereven elzárkózik és elutasít minden olyan törekvést, amely a hazai tulajdonosi viszonyok gyökeres átalakítására irányul. A polgári államszervezet és a jogrendszer felszámolása nem jelent megoldást a magyarság számára – írja. A nemzeti megújulás polgári demokratikus vagy szocialista forradalom útján nem valósítható meg. Eredmény a szerves fejlődéstől, a gyökeres és mélyreható - Zsilinszky szóhasználatával élve, radikális - reformoktól várható.

Zsilinszky a nemzet érdekeivel és törekvéseivel azonosulni tudó, a néppel szoros egységben élő és tevékenykedő embert állítja a mű középpontjába. Az igazi reformer: *keresztény és nemzeti* (nacionalista), tehát *magyar és hazafi* – hangoztatja.

Azt vallja: „nem az intézmények fogják a jobb világot s különb embert megteremteni, amint azt a szocializmus hirdeti Marxig és Marxon túl, hanem a különb emberek fogják megteremteni a jobb intézményeket s azokon keresztül a jobb jövőt”, ezért a nemzet igazi „építőeleme”, az ember (egyén), az állampolgár. /15/ A nemzeti újjászületés tehát a szellem, a lélek forradalma is. Ennek keretében Magyarországon a liberalizmust a keresztény-nemzeti erkölcs és közszellem váltja fel.

Zsilinszky a magyar megújulást a Bismarck-i időkben bekövetkezett német változásokhoz hasonlóan, a szellemi, lelki militarizálódás útján képzelte el.

Zsilinszky militarizmus felfogása értelmében az egyén a nemzet kötelességtudó tagja, elsősorban katona. A nemzet minden tagjának az „életével, agyával és karjának munkájával a haza rendelkezik”. Az egyén a nemzet egészért van, az élete szolgálat. Szellemi és gazdasági

gyarapodása a nemzet „boldogságának” a függvénye, ami fordítva is igaz – teszi hozzá. Az egyén akkor élhet a személyiségének sokoldalú kibontakozását garantáló jogaival, ha eleget tesz a nemzet előtt álló feladatok megoldásából reá háruló kötelezettségeknek. A katonai szolgálat a magyar ember szent kötelessége, ezért a magyart katonás szellemben kell nevelni és kormányozni – hangsúlyozza. /16/

Az új magyar világnézetet egyrészt hatalmi és erkölcsi irányban, másrészt gazdasági, harmadrészt szociális, kulturális (szellem) irányban tervezi kiépíteni. A nyugati „egocentrikus civilizáció”-t és a „zsidó egocentrikus világnézet”-et a *keresztény etikával*, a magyar lelkiakatnak jobban megfelelő *keresztényi kötelességtudattal* akarja felváltani. Erkölcsi téren vezéreszméi a *becsület, önzetlenség, fegyelem*. /17/

***

A Horthy-korszak tudományos megítélése szerint egy korosztályból akkor lesz nemzedék, amikor meg tudja fogalmazni az őt foglalkoztató problémákat, képes kifejezni azokat a gondolatokat, viseli mindazokat a jegyeket (jellegzetességeket), amelyek az őt megelőző nemzedéktől megkülönböztetik. Nem feltétlenül szükséges, hogy egy nemzedék a közös problémákra azonos és egyöntetű választ adjon. A problémafelvetés hasonlósága is kifejezi egy korosztály nemzedékké válását. /18/ A nemzedékké válás – tegyük hozzá – kritériumai között nem jelentéktelen szerepe van az azonos életérzésnek. A kifejezés módját és színvonalát az adott nemzedék felkészültsége, szellemisége, identitástudatának erőssége határozza meg.

Szabó Dezső és Zsilinszky az erkölcs és a világnézet oldaláról közelítette meg a kérdést. Eszerint Magyarországon a „harmincöt évnél idősebb generációktól” nem várható el, hogy bekapcsolódjon a „magyar jövő átalakító munkájába”. Ezeknek a nemzedékeknek a lelke – írja Szabó Dezső – „még annyira a háború előtti korban ránk nézve már óvilágban gyökerezik, látási formájuk, közéleti moráljuk, szociális világnézetük annyira a háború előtti magyar állapotoknak az eredője, hogy képtelen átmenni azon az átalakuláson, amely a most vajúdó új korhoz szükséges”. Szabó Dezső és Zsilinszky nemzedék fogalma kifejezi a háborús nemzedék hatalmi ambíciót, nagybirtok- és nagytőke-ellenességét, a dualizmus alatt elkopott politikai vezető rétegeknek a hatalomból történő kiszorítására irányuló törekvésüket. /26/

Zsilinszky, mint a háborús nemzedék képviselője a keresztény-nemzeti középosztály programadó egyénisége kívánt lenni. Határozottan rámutatott azokra a különbségekre, amelyek a megelőző generációtól saját nemzedékét elválasztják. Ismertette és rendszerbe

foglalta az időszerű feladatokat, felvázolta a saját és a következő generáció(k) előtt álló problémákat.

Magyarországon a néppel lelkiekben azonosulni tudó, a gondjaikat magáénak érző, velük sorsközösséget vállaló, „új középosztály”-nak kell kezébe venni a hatalmat - írta. A nép fogalma ebben az összefüggésben a „kisembereket”, a parasztokat, kisiparosokat, kiskereskedőket és az ipari munkásságot jelenti. Az „új középosztály” kifejezés a keresztény-nemzeti középrétegeket jelölte. Zsilinszky a középrétegeken belül a magát az ország politikai vezetésére hivatott erőnek tekintő *hivatalnoki-katonatiszti-értelmiségi csoport* - az „erőtéljes, testben, szellemben, jellemben egészséges” háborús nemzedék - hatalomra kerülését tekintette alapvető célkitűzésének.

A hatalmi őrsváltás indokai - szerinte - a következők. A középosztály tanult az előző nemzedék hibáiból és felkészült egy minden tekintetben erős és tekintélyt parancsoló magyar államot és társadalmat építésére. Felismerte történelmi küldetését (hívását) és kész arra, hogy mint önálló politikaformáló erő, a nagybirtokos és a nagytőkés rétegekkel szemben folytatott következetes politikai küzdelemben képviselje, szociális téren felemelje az alsóbb társadalmi rétegeket. A keresztény-nemzeti középosztály szellemi és politikai neveltetése, általános műveltsége és szakmai felkészültsége révén rendelkezik mindazokkal a képességekkel és készségekkel, melyek az ország irányításához nélkülözhetetlenek. Ezt a nemzedéket a háború következetessé, céltudatossá, kötelességtudóvá tette. Hogy történelmi hivatásának mennyire (milyen mértékben) képes megfelelni – utal a közelmúlt történéseire -, azt jól példázza a háború és a forradalmak alatt tanúsított magatartása. Önként vállalt frontszolgálatot és a végsőkig kitartott. A hátszói forradalmakkal az elsők között fordul szembe, s most elszántan vállalja az új Magyarország építésének hálátlan feladatát.

Az 1919-1920-ban papírra vetett gondolatok néhány évvel később a Zsilinszky által szerkesztett *Fajvédő Kiáltvány*ban szintén nagy hangsúlyt kaptak. A Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt programja egy olyan Magyarországról beszélt, „amelyben a történelmi középosztály még egészséges, haladni vágyó rétege összeolvad akarásban a népies erővel a becsületes munka jegyében.” /20/

Széchenyi Istvánhoz méri korát

A *Nemzeti újjászületés és sajtó* nagy történelmi összefüggésekben vizsgálódva keresett választ a nemzeti katasztrófa okaira és előzményeire. Zsilinszky - Szekfü Gyulának a *Három*

nemzedék című művében található elemzéséhez hasonlóan - áttekintette a XIX. századi magyar történeti fejlődést, ezen belül a dualizmus időszakáról von le mélyebb következtetéseket.

Szekfű Gyula azért bírálta a XIX. századi magyar vezető réteget, mert gyors ütemben és gyökértelen módon, a nemzeti hagyományokat figyelmen kívül hagyva akarta átvenni a nyugat-európai mintákat. /21/ Szekfűnek a dualista korszakról kialakított értékelésével Zsilinszky nagyobb részt egyetértett, de nem elégedett meg a dualista rendszer hibáinak a korrigálásával. Szekfű reform konzervativizmussal szemben az ország gyökeres átalakítását hirdette. Zsilinszky programjának alapvető célkitűzése a politikai őrsgváltás volt: a középosztály beemelése a hatalomba a nagybirtok és nagytőke mellé és annak rovására.

Zsilinszky a dualizmus kori magyar fejlődésből kiindulva von „új világnézeti horizont”-ot. Törekedett az állami és a társadalmi élet, a gazdaságfejlődés, a közgondolkodás, a morál, az etnikai és a zsidókérdés komplex bemutatására. Ezzel összefüggésben önmaga számára is rögzítette, mint követendő módszert, hogy „semmilyen társadalmi kérdést sem szabad... a nagy szerves egészből kiszakítottan vizsgálni.” /22/

Zsilinszkyre mély hatással volt Széchenyi munkássága, amely végigkísérte életét. Zsilinszky értékrendjében a reformkor nagy egyénisége a húszas évek végéig előkelőbb helyet foglalt el, mint Kossuth Lajos. Kossuth munkásságára a Duna konföderációs elképzelésének kimunkálása kapcsán figyelt fel. A második világháború alatt Kossuth a nemzeti függetlenség és a németellenes küzdelem jelképévé magasztosult írásaiban.

Zsilinszky fiatalon választotta példaképének Széchenyit, akit írásaiban az organikus társadalomfejlődés „utólérhetetlen” magyar képviselőjének nevezett. Számára a „legnagyobb magyar” Széchenyi, mert a haladást nem öncélnak, hanem küldetésnek, a nemzet felemelése érdekében végzendő feladatnak tekintette. Széchenyi a modernizációt nem a történeti fejlődésből kiragadott folyamatként kezelte, hanem a magyar történelmi és társadalmi adottságokra alapozottan akarta megvalósítani. Széchenyi a haladás eszméjét összekapcsolta a haza, a „konzerválás gondolatával”. Már 1912-ben azt vetette fel, hogy Széchenyi örökségét elfeledték a politikai vezető rétegek. /23/

Jelképes és sokat elárul Zsilinszky világlátásáról, ahogyan hét évvel később, az új történelmi helyzetben, a *Szózat*-ban megjelenő első írásában szintén a „legnagyobb magyar” örökségével foglalkozik. A cikk azt emeli ki, hogy Széchenyi István halálával a magyar „történelem gyönyörűen indult utolsó renaissance-a órapontossággal szakadt félbe”. A reformkort követően a szabadságharc lendülete, a kiegyezés fényes külsőségei és a gazdaság föllendülése „Potemkin-siker, Potemkin-fejlődés, mert a magyar nemzet nemrég megújított életgyökerei rothadásnak indultak.” /24/

A Bessenyei Györgytől Széchenyi Istvánig ívelő korszak, a nemzeti felemelkedés kora volt – hangsúlyozza. Magyarország ekkor indult el azon az úton, hogy felszámolva „keleties” elmaradottságát, felzárkózzon Nyugat-Európához. A polgári átalakulás programját (modernizációs program) Széchenyi István öntötte formába. Szakított az elavult jogász hagyományokkal és a közvélemény figyelmét a gazdasági kérdések felé fordította. Felismerte, hogy a polgárosodás és a tőkés modernizáció elválaszthatatlanok. A hangsúlyt azonban a teremtető, új értéket létrehozó gazdasági átalakításra helyezi. „Nem demokratikus alkotmány az ő első gondolata, hanem a munkát megbecsülő, a munkát mindenkitől megkövetelő demokratikus közvélemény”, a nemzet szellemi megújítása – írja Zsilinszky /25/, aki saját korát a reformkorhoz méri. Szerinte nemzedékének ugyanolyan nagy és nemes küldetése van, mint az első reformnemzedéknek. Széchenyi Istvánban nemcsak nemzedéke, hanem kicsit önmaga előfutárát is látja.

Széchenyi szelleme végigvonul a *Nemzeti újjászületés és sajtó*n. Zsilinszky számára Széchenyi a viszonyítási alap, hozzá méri kiegyezés utáni magyar fejlődést. Korábbi írásaihoz hasonlóan, Széchenyi örökségének „könnyelmű elherdálásában” látja a „magyar dekadencia” kezdetét és a sajtó későbbi „lezüllésének baljós csíráját”. /26/ Széchenyi műve torzó maradt – írja -, Deák, Kossuth, Eötvös és Kemény valamennyit átmentettek Széchenyi gondolataiból az önkényuralom „sötét” és a kiegyezés „derűsebb” évtizedeire, de az őket követő nemzedék a hanyatlás nemzedéke, elfeledte, s helyette a „20-ik század dekadenciáját termelte ki”. /27/

Zsilinszky úgy írja le a folyamatot, hogy a szabadelvű jelszavak hangoztatásával fokozatosan elsekélyesedett, kiüresedett és tartalom nélküli formává vált a magyar nemzeti szellem. További problémát jelentett – állapítja meg - hogy a századforduló politikai vezető rétegéből hiányzott a világpolitikai látásmód: nemzetközi horizontja leszűkülte és az Osztrák-Magyar Monarchián keresztül közeledett Európához. A függetlenség távlatait szintén a Habsburg-házhoz fűződő kapcsolatok előnyei és hátrányai szempontjából ítélte meg. Ez a gondolkodásmód drámai következményekkel járt – állapítja meg -, a szűklátókörűség „gazdasági tévesztés”-sel és politikai erővesztéssel párosult. /28/

A gazdasági tévesztés kifejezés mögött összetett jelentéstartalom áll. Arra utal, hogy Magyarország a sikerek ellenére sem vívta ki az Monarchián belül az őt megillető helyet és szerepet. Jelzi azt is, hogy a dualizmus alatt a hazai gazdasági-társadalmi fejlődés egyoldalúvá vált, a „vidéki” Magyarország lassan és ellentmondásos formában indult el a modernizáció útján. A gazdasági tévesztésre való hivatkozással tehát Zsilinszky nem kérdőjelezi meg a tőkés fejlődés eredményeit, de mint látni fogjuk nagy hiányosságokkal terhelt folyamatként fogta fel.

A bírálatból kirajzolódik Zsilinszky saját jövőképe is. Zsilinszky a valóságos élet folyamataihoz igazított, a világban bekövetkező változásokhoz rugalmasan alkalmazkodó fejlődést hirdetett. A hazafiságot új tartalommal akarta megtölteni. A liberalizmust - az állami beavatkozás fontosságát hangsúlyozó - jobboldali radikalizmussal kívánta felcserélni. A keresztény-nemzeti középosztály a parasztság és általában a dolgozó rétegek érdekében erőteljes gazdasági és népjóléti törvénykezést követelt. A nemzetközi kapcsolatok terén is szakított a dualizmussal, a magyar történelmi hagyományokat folytató önálló külpolitikai irányvonal kialakítását sürgette.

A Széchenyi munkásságával meginduló modernizációs folyamat a magyar történelmi valóságban gyökerezett – szögezte le. A kiegyezés után törést szenvedett a reformkortól eredeztethető folytonosság. A dualizmus nem a magyarság fejlődését szolgálta. Nem a nemzet, hanem az ország modernizálódott. A magyar nemzet megerősödése látszólagos volt.

„De kinek a „bűne”, melyik társadalmi vagy etnikai csoport hibája mindez? – kérdezi Zsilinszky. Kit terhel a felelősség: Bécset, Tisza Istvánt, a „galád” Károlyi Mihályt, a szociáldemokrata Kunfit vagy a bolsevizmusra hajló Pogány Józsefet? „Vagy talán a zsidók az okai minden gyalázatnak?” Zsilinszky válasza egyfelől megegyezik a politikai „örsékváltást” követelő fajvédő felfogással. A nemzetietlen, destruktív erők és eszmék sodorták válságba az országot. Annyiban viszont meglepő, hogy nem a forradalmakban, pontosabban nem csak 1918-1919-et előkészítő erőkben jelöli meg a válság okát. Zsilinszky elsősorban a magyarságot hibáztatja azért, mert a nemzetietlen irányú folyamatoknak időben nem vetett véget. /29/

Zsilinszky maga is érzi, hogy egy mozzanatra nem szűkíthető le nemzeti katasztrófa oka, ezért három okot jelöl meg. „A valóságban egymáson keresztül-kasul ható okok tömkelegét az áttekinthetőség kedvéért három csoportba sorolhatjuk – olvashatjuk a *Nemzeti újjászületés és sajtóban*. - Ezek:

1. A magyar sajtó kapitalizálódása.
2. A zsidóságnak a sajtóban való túlsúlyra jutása.
3. A magyar faj bűnei, gyarlóságai és mulasztásai.” /30/

Zsilinszky elítélően ír a XIX. századi magyar sajtóról és az újságírókról, s véleménye találkozik a keresztény-nemzeti közfelfogásban a sajtóról kialakult képpel.

Zsilinszky maga is hangsúlyozza, hogy az újságkiadás a XX. századra nyereség-orientált vállalkozássá alakult. A magas fokú erkölcsiségét, hazafias célokat követő, szépírói értékét képviselő újságírás a napi eseményekkel foglalkozó élethivatássá vált. /31/

A honi újságírás Kazinczy Ferenc „apostoli munkájával” kezdődött a XVIII. század második felében, csúcspontját majd Széchenyi István „vakító géniuszában” érte el. A reformkort a „jó, öreg patriarchális” viszonyok jellemezték, a „politika... egyszerű”, a „társadalom és gazdaság élete fejletlen volt” - írja. A reformkor komoly szépírói értéket képviselő újságírásában erkölcsi és hazafias szempontok érvényesültek. Ez az értékrend 1848-49-ben és azt követően, egészen a 1867-ig fennmaradt. Az újságírás „üzleti oldalát pedig úgyszólván elnyelte a magasra tűzött célok szolgálatába állított előkelő írói munka.” /32/

A tőkés viszonyok kibontakozása kedvezően hatott a sajtóra. A sajtószabadság kínálta lehetőségeket kihasználva, az újságírás „saját vágányaira kerül”-t, jól jövedelmező üzleti vállalkozássá vált.

1867-et követően a hazai sajtó gyors fejlődésnek indult. Gyorsan nőtt napi- és a hetilapok száma, gyorsan emelkedett az eladott példányszám. /33/ A századfordulótól az újságolvasók táborán belül a polgári és dzsentri közönség kisebbségbe szorult, s növekedett a kispolgári újságolvasók aránya. Az olvasótábor igénye és az ízlésvilága szintén változott. Az újságoktól elvárták, hogy az 'naprakészen' tájékoztassa őket a világ eseményeiről. A századforduló olvasóközönséget elsősorban a politika érdekelte. A lapok a politika mellett hasonló terjedelemben és jelleggel számoltak be a gazdasági élet eseményeiről. A kultúra a politikai és gazdasági témák mögé szorult. /34/

A kiegyezést követően a sajtóban publicistaként nem a Széchenyi Istvánok és Kemény Zsigmondok színvonalához felérő kiváló „műkedvelők” dolgoztak – állapítja meg -, hanem középszerű „szakemberek”, akiknek a „megtollasodott” újságvállalatok megszabták, miről és mit írhatnak. A dualizmusban a tőke érdekei, profitszomja, erkölce és világnézete lesz úrrá az újságírás felett” /35/ – teszi hozzá Zsilinszky, aki ezen a ponton kapcsolja össze sajtóról szóló bírálatot a hazai tőkés fejlődés jellemzésével.

A magyar kapitalizmus kibontakozását „természetellenes”-nek tekintette. A nemzeti sajátosságokat figyelmen kívül hagyó „gyorskapitalizmus” bontakozott ki. A változás a fővárosra és néhány nagyobb vidéki városra korlátozódott. Vidéken lassan, vontatottan haladt előre a polgárosodás. /36/ A tőkés viszonyok kibontakozása szembefordította egymással a városi polgárt és a „vidéki” Magyarország többségében magyar nemzetiségű lakosságát.

Az „európainál mohóbb” kapitalizmus Budapesten látványosan nyomult előre az 1870-es évektől. A hitelélet, a nagyipar és a nagykereskedelem a fővárosba koncentrálódott. Budapest az oktatás és a művelődés központja. Ezzel szemben a magyar vidéket kulturális elmaradottság, alacsony iskolázottság és a bankuzsora uralma jellemezte. /37/

Zsilinszky - Szekfű Gyulához és a keresztény nemzeti jobboldalhoz hasonlóan - bűnös városnak tartotta Budapestet. /38/ Elismerte, hogy Budapest a XIX. század utolsó harmadában

dinamikusan fejlődő világvárossá vált. Mint ilyen azonban – teszi hozzá - mágnesszerűen magához vonzotta a gyors meggazdagodásra vágyókat, a spekulánsokat, a bűnözőket. Amennyiben a vállalkozók tisztességes és korrekt üzleti magatartást tanúsítanak, a világvárosi fejlődés nem okozott volna gondot - hangsúlyozza. A helyzet nem így alakult. Budapesten „a legtöbb gazdag nem produktív munkával, hanem merő spekulációval, meglévő értékeknek más zsebből a saját zsebbe való átbüvészkedésével kereste vagyonát. Ez a város... olyan *förtelmes új vagyonarisztokráciát* termelt, amelyhez foghatót aligha tud felmutatni más nagyváros fejlődéstörténete.” A fővárost a becsületes munka hiánya, a spekuláció, a lakásuzsora, a külvárosi tömegnyomor jellemezte. /39/

A háború alatt nagy méreteket öltött az „ezerfejú lánckereskedelem és árdrágítás”. Zsilinszky ehhez az értékeléshez hozzáteszi: ezen a területen 1919 után sem lát változást a főváros életében.

Zsilinszky szerint a dualizmus a merkantil tőkét hozta előnyös helyzetbe. A pénztőke uralta a gazdaságot és nem az új értéket teremtő ipar és mezőgazdaság. Nem a magyar tőkés vállalkozók kezébe került a gazdasági élet irányítása, mint ahogy a magyar történeti fejlődéséből logikusan következett volna. A széleskörű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező banktőke, a pénz- és hitelintézetek – Zsilinszky kedvelt kifejezésével élve, a „bankokrácia” -, valamint a nagykereskedők kezében összpontosult a gazdaság irányítása. Zsilinszky szerint a beáramló külföldi tőke és a kevés kézen felhalmozott „zsidóvagyon” súlyos csapást mért a mezőgazdaságra. Az eladásra kerülő közép- és kisbirtok jelentős részét spekulánsok vásárolták fel, s így a „szegény, földéhes napszámos kezére is többnyire spekulánsok útján kerültek a sovány parcellák” – a valóságosnál lényegesebben magasabb vételárért. /40/

Zsilinszky a hazai kapitalizmus problémáiért nem csak a zsidóságot okolta. A magyar politikai vezető réteg osztozik a felelősségben a zsidó tőkével – hangsúlyozta. Zsilinszky e tekintetben a magyar politikai elitet azonosította a nagybirtokos osztállyal, megalapozva a fajvédők nagybirtok-ellenességét. Jelezte, hogy a fajvédők korlátozni kívánják a nagybirtokos osztály politikai szerepét és gazdasági súlyát. A nagybirtokos osztály ott tévedett - írja -, hogy „beburkolta magát a liberalizmus ásatag jelszávába és irtózással fordult el az állami beavatkozásnak még a gondolatától is” A szabadelvűség volt a magyar politikának az a kritikus pontja, amelyben szükségképpen „meg kellett botolnia”. /41/

Zsilinszky a nagybirtokos osztály hibáit a nemzetkarakterológia segítségével a nemzet egészére kivetítette. A „magyar faj bűnei, gyarlóságai és mulasztásai” okozták a nemzeti katasztrófát - írja. /42/

A felelősségről szólva, általánosságban említette az erkölcsi hibákat. Számbavételükkel olyan nemzeti tulajdonságokat sorol fel, amelyek a világ bármely

nemzetére érvényesek lehetnének. A magyar *tehetetlen, tunya, nemtörődöm, gazdasági és szociális téren érzéketlen, hiányzik a kötelességérzete, forma- és jelszó imádat* jellemzi – sorolta. A magyarság „erkölcsi világának gyászos apálya” miatt a spekuláns pesti tőke behajszolta Magyarországot a válságba. /43/

Politikusok, magyarok, zsidók felelőssége

A XIX. század második felében, a világ vezető államaiban a tőkés fejlődés új jeleivel találkozni. A második ipari forradalom kibontakozásával a szabadversenyes kapitalizmust felváltotta a monopolizmus kora, az imperializmus, amely az állam szerepét is átalakította. Az állam a törvényhozás adta lehetőségekkel élve, beavatkozott a gazdasági folyamatokba. A monopolizmus érdekeit szolgáló jogszabályokat alkotott, fellépett a nemzeti piacok védelmében és harcba indult az újabb piacok megszerzéséért (gyarmatosítás). A XIX. század utolsó harmadában megjelent az emberi jogok újabb csoportja, az állampolgári jogok. A munkavállalók érdekeit szem előtt tartó szociális, jóléti és az egészségügyi jogszabályok születtek. Magyarországon az állam szerepe a dualizmus válságának jelentkezését követő időszakban indult változásnak, de nem olyan sikeresen, mint Nyugat-Európában.

Zsilinszky, mint írja, „állami beavatkozás elvi álláspontját vallja”. /44/ Hiányolja, hogy a dualista Magyarország nem alkalmazkodott időben a világgazdasági változásokhoz. A magyar politikai vezető rétegek felelősségét veti fel, amiért a „tőke fojtogató karmai közül erélyes és messzeható állami beavatkozással” nem szabadította ki az országot.

A fajvédők nagytőke-ellenességét erősítve – hozzáteszi –, hogy a kormány 1919 őszétől sem mutat kellő elszántságot az állam gazdasági szerepének fokozására. Ezen a területen a születőben lévő Horthy-rendszert is mulasztások terhelik. /45/

A felelősség kapcsán itt kapcsolja be az értékelésbe a zsidókérdést. A hazai tőkés fejlődésben jelentkező torzulásokért a *magyar politikai vezető rétegek* mellett a *zsidóságot* szintén felelősség terheli. A zsidóság világgazdasági szerepét illetően - Werner Sombart érvelését követve - úgy ítéli meg, hogy a zsidóság a tőkés fejlődés „kovásza”. /46/ Hozzáteszi azonban, hogy a közép-európai államokban a zsidóság szerepe nem ilyen pozitív.

A zsidóság a hazai kapitalizmus kialakulásában döntő szerep játszott. E fejlődés során a zsidóságot ugyanúgy a profit törvényszerűségei mozgatták, mint a világgazdaság centrumának számító Nyugat-Európa tőkés vállalkozóit. /47/ Zsilinszky a gondot ott látja, hogy amíg a nyugat-európai kapitalizálódás a történeti-társadalmi fejlődéssel összhangban

álló folyamatként zajlott, a tőkés viszonyok kibontakozása áthatotta a nemzeti élet minden területét, beleértve a közgondolkodást, a nemzeti tudat fejlődését is, addig Magyarország letért a szerves fejlődés útjáról. A társadalmi többség, a „fajmagyar elem”, - részben saját hibájából, részben a kiegyezés után kibontakozott „gyorskapitalizmus” miatt - nem tudott bekapcsolódni a tőkés fejlődésbe s nem válhatott a gazdasági élet vezető erejévé. Mentálisan sem tudott azonosulni a merkantil szemlélettel. Így a zsidóság a gazdasági élet legfontosabb intézményeiben (banki szféra, tőzsde, ipar és kereskedelem) magához ragadta az irányítást, majd a következő lépésben a szellemi élet – művészet, irodalom, sajtó – ellenőrzését vonta magához. /48/

Zsilinszky elindult a zsidóság lendületes gazdasági felemelkedése, ami a magyar érdekekkel ellentétes irányba vitte az ország fejlődését. A magyarság saját hazájában alárendelt helyzetbe került az idegenekkel szemben. A magyar politikai vezetőréteg „*felelősségérzet-hiány*”-a odavezetett, hogy a századfordulóra „hajmeresztő aránytalanság” alakult ki a zsidóság öt százalékos társadalmi aránya és a gazdaságra, az állam életére és a sajtóra gyakorolt tényleges befolyása között. /49/

Zsilinszky a zsidóság 5 százalékos néparányának hangoztatásával jelzi, hogy a jobboldali radikálisok több fronton is erőteljes támadás terveznek a zsidóság ellen. Kijelentése erősítette a társadalom arra fogékony rétegeiben az antiszemitizmust. Bátorította a zsidóellenes akciókat. Az a felvetés, hogy a „zsidóság a maga 5 százalékaival majorizálta a sajtóban a lakosság 95 százalékát” /50/ ideológia alátámasztást adott a zsidó kézben lévő sajtó felszámolására irányuló jobboldali támadásokhoz. A zsidóság 5 százalékos számarányára alapozott fejtegetés Zsilinszkynek a numerus claususról szóló törvény elfogadására irányuló folyamat előkészítésében való érintettségére utal.

***

Vajon miért indított ilyen heves támadt Zsilinszky a zsidóság ellen? Mennyire valósak a zsidó térhódítással kapcsolatos érvei?

Magyarországon a honfoglalás óta éltek zsidók. A török hódítást követően számuk gyors növekedésnek indult. Lengyelország felosztása és Galícia osztrák bekebelezése után egyre nagyobb számban telepedtek le az országba. Országos számarányuk a XIX. század közepén meghaladta a 3 százalékot, 1910-ben pedig elérte a „bűvös” öt százalékot. Az egymillióra becsült zsidó népesség számaránya a trianoni rendezéséig érdemben nem változott. 1920-ban 471 ezer zsidó – a lakosság 6.2 százaléka - maradt az egyharmad Magyarországon.

A demográfiai növekedéssel párhuzamosan, változás következett be a zsidóság térbeli elhelyezkedésében. A gazdasági fejlődés átalakította a zsidóság életmódját és foglalkozási viszonyait. A tőkés vállalkozások és a hozzájuk kapcsolódó munkavégzés révén városlakók lettek, s különösen a főváros gyakorolt nagy vonzerőt a zsidóságra. A századfordulón mintegy 200 ezer zsidó lakosa volt Budapestnek.

A tőkés fejlődésben játszott szerepüket a foglalkoztatási adatok is jelzik. A zsidók többsége az ipari, kereskedelmi, pénzügyi élet területén és a szabadfoglalkozású értelmiségi pályákon (ügyvéd, orvos, gyógyszerész, állatorvos, magánmérnök, stb.) talált megélhetést. A gazdasági életben játszott szerepüket a társadalmi piramis csúcsán található nagytőkés réteg határozta meg. 100-150-re tehető az egymással üzletileg és rokonság szerint is szorosan összefonódott családok száma. Legismertebbek és leggazdagabbak a csepeli Weiss, a budai Goldberger, a hatvani Deutsch, a gelsei Guttman és Chorin, az Ulmann és Kornfeld családok voltak, akik a tőkés modernizációban kimagaslót alkottak. /51/

A zsidó polgári közép- és kispolgári réteg az ország lakosságának biztos megélhetéssel rendelkező csoportját alkotta. Ezen rétegek körében alacsonyabb az asszimiláltak és kikeresztelkedettek aránya. A nemzsidó lakossággal közvetlenül érintkező falusi és kisvárosi zsidók elsősorban kereskedelemről éltek - boltosok, kocsmárosok, mészárosok - voltak, de hitelügyletekkel és uzsorakölcsönökkel is foglalkoztak. Ez utóbbi miatt az alacsony jövedelmű falusi lakosság ösztönös ellenszenvvel viseltetett irányukban.

A XIX. század végén Magyarország befogadó országgá vált. A kelet-európai üldözött zsidók, az ún. „galíciánerek” betelepődése egybeesett a hazai politikai antiszemitizmus megjelenésével. Az Istóczy Győző-féle antiszemita pártszervezkedés múltó epizód a magyar történelemben, de a zsidókérdés a későbbiekben is a közgondolkodás egyik meghatározó eleme maradt. A századelő agrárius és újkonzervatív mozgalmi, az egyetemi ifjúság kereszt akciója során, kevésbé nyíltan és mérsékeltebb formában, de ismét feltűntek az antiszemita társadalommagyarázatok.

A zsidókérdés jelentőségét a következőképpen mutatja be Zsilinszky „Ne nézzük itt most, hogy éppen a zsidóság volt az, amely a lakosság 95 százalékával szemben túlsúlyra jutott a sajtóban, hanem maradjunk meg egyszerűen az 5 százalék és a 95 százalék számbeli aránytalanságánál. Még hogyha valójában nem is volna zsidókérdés, ha zsidóság fajilag is tökéletesen beleolvadt a magyarságba, amint azt liberális zsidó résztől hangoztatni szeretik, melyik nép venné jó néven, hogy egy 5 százalékos képviselő belső árnyalata, csoportja, osztálya, vagy akármije, *bármiféle kisebbségi kotéria* a legdöntőbb 95 százalékos többséget majorizálja?!” /52/ A kormányzati politika mulasztásai miatt a zsidóság „vagyonban, súlyban,

hatalomban” olyannyira megerősödött, hogy „kezdte hangsúlyozni a maga mentalitását, külön látását, külön világnézetét, külön életét, itt-ott külön céljait is.” /53/

A zsidóság felelősségét tehát abban jelöli meg, hogy felemelkedésében is megőrizte faji tulajdonságait, nem asszimilálódott, vagy legalábbis nem olyan mértékben és formában indult meg a beleolvadása a magyarságba, ahogy azt a radikális jobboldal elképzelte.

Zsilinszky egyébként helyesen látja, hogy a dualizmus alatt erőteljes zsidó asszimiláció folyt Magyarországon. Elsősorban azon módosabb zsidókra volt jellemző az asszimiláció, akik hosszabb ideje éltek Magyarországon.

Zsilinszky különbséget tett a régebb óta Magyarországon élő, illetve a századfordulón és a háború alatt Kelet-Európából bevándorolt zsidók között. Elismerte a generációk óta Magyarországon élő zsidóknak a hazai tőkés fejlődésben játszott szerepét. Az ország a jövőben sem nélkülözheti a „Falk Miksák, Mezei Mórok és Vadász Lipótok” tevékenységét. A jövőben is szükség lesz azokra a zsidókra akik „példás hazafiak és nagyértékű munkásai a magyar ügynek” - hangsúlyozza. /54/

A kelet-európai bevándoroltakkal kapcsolatban a keresztény-nemzeti közvélemény álláspontját képviseli.

A „galíciánerek” kulturális tekintetben és faji, vallási identitásukat illetően, sok szempontból különböztek az évtizedek óta Magyarországon élő világias gondolkozású, asszimilált zsidóktól. Környezetüktől élesen elütő szokásaik elválasztották őket a társadalom más etnikai csoportjaitól, különösen a kelet-magyarországi megyék lakosságától. /55/

A háború alatti közhangulat az egyik leggyűlöltebb rétegnek a hadigazdagokat tartotta. Egyik csoportjuk a hadseregnek végzett szállításokon gazdagodott meg, másik csoportjuk a hátszói ellátási gondok fokozódását árdrágításra használta fel. Zsilinszky szintén élesen és indulatosan támadta azokat a Galíciából bevándorolt zsidókat, akik a háború alatt, mint hadiszállítók, feketézők, spekulánsok, árdrágítók gazdagodtak meg, un. „hadimilliomosok” lettek. /56/

A közhangulat ellenszenvvel tekintett a *Huszádik Század* köré tömörülő zsidó értelmiségre. A szabadkőműves páholyok, polgári radikálisok, a Galilei kör és a szociáldemokrácia bomlasztó eszméket terjesztenek, hogy szellemileg védtelenné tegyék a magyarságot a forradalmakkal szemben. A sajátos zsidó világlátás lényegét Zsilinszky is abban jelölte meg, hogy a zsidóság körében mély gyökerei vannak a liberális - és a hatásaiban ennél is veszélyesebb - polgári radikális és a marxista tanoknak. Ezek a nézetek nagy nyilvánosságot kaptak a sajtóban. Zsilinszky a zsidó értelmiséget tette felelőssé azért, hogy a sajtón keresztül ezeknek az eszméknek a terjesztőivé váltak.

Zsilinszky szerint nemcsak a hazai modern hitelélet, az infrastruktúra és az ipari fejlődés járt együtt a zsidóság térnyerésével. A folyamat a kultúrában és a sajtóban is végbement, így zsidóság fokozott hatást gyakorolt a közgondolkodásra és a politikára is.

***

A tőkés modernizáció eltérő módon érvényesült az iparban és a mezőgazdaságban. Az ipar dinamikus fejlődésével szemben, a mezőgazdaság súlyos problémákkal küszködött. A termőterületek növekedése, a vetésforgó elterjedése, a gépesítés megindulása, a modern termelési eljárások megjelenése ellenére a mezőgazdaság őrizte külterjes jellegét. Az egészségtelen birtokmegosztás, amit a korlátozott forgalmú birtokok magas aránya még tovább fokozott, a paraszti földszerzés súlyos akadályát képezte. A föld adásvételében tapasztalható spekuláció, a mesterségesen magasán tartott föld árakkal, szintén jelentős tőkét vont el a paraszti birtok modernizálásától.

Az agrármodernizációra fékezőleg hatott a mezőgazdaságból élők nagy száma és nagyarányú agrár-munkanélküliség, ami a századforduló táján a kivándorlásban és különféle agrárproletár szervezkedésekben öltött testet.

A parasztság kívül rekedt a polgári társadalmon. A kapitalizmus, a polgárosodás éppen csak megérintette a falut. Egy olyan „történelmi társadalomszerkezet jött létre – írja Erdei Ferenc -, ahol a nem szerves fejlődés eredményeként felemelkedő – zsidó és német eredetű polgárság - „erőtéljes betöréssel és gyarmatias üzletiességgel” terjesztette ki a kapitalizmust a társadalomra. A „meglévő polgári elemeket nem fölnevelte, hanem elsöpörte és fölszívta”. Egy ilyen társadalmi közeg nem segítette elő a parasztpolgárosodást, így azután a vidéken, falu életében tovább éltek és hatottak az öröklődött feudális vonások. /57/ Választójog híján a paraszti tömegek kívül rekedtek a politikán.

Az agrár kérdés megoldására – néhány kevésbé jelentős szociálpolitikai intézkedéstől eltekintve – a dualista államnak nem volt programja. A politika szociális érzéketlensége miatt az agrárnincstelenek százezrei vándoroltak ki a tengerentúlra: az Egyesült Államokban vagy Kanadában próbáltak megélhetést találni.

Zsilinszky a magyar politikai vezető rétegek felelősségének vizsgálatát összekapcsolta mezőgazdaság elmaradottságának bemutatásával. Zsilinszky az 1910-es évek végétől tanulmányozta az agrárkérdést. Az egészségtelen birtokmegosztás mellett erősen bírálta az agrárszakoktatás és a mezőgazdasági szaktudás alacsony színvonalát is, mert az alacsony mezőgazdasági képzettség az agrártermelés technikai-technológiai fejlesztésének egyik súlyos akadályát képezi. /58/

Ugyanígy kifogásolta, hogy az agrárszervezkedés a dualizmus alatt „gyermekruhában fessenget”. Az agrár-érdekképviselő – a szövetkezeti rendszer - hiánya kiszolgáltatta a parasztságot, akadályt gördített a mezőgazdaság korszerűsítése elé, fékezte a jövedelmezőség fokozását. /59/ A dualizmusban nem jött létre a mezőgazdasági termelés bővítésére és színvonalának emelésére szolgáló vidéki takarékszövetkezeti hálózat sem – teszi hozzá.

Zsilinszky az agrárkérdés rendezetlenségét a magyar állam iparpártoló (merkantil) gazdaságpolitikájára vezette vissza.

A XIX. század végére kiéleződtek a szociális feszültség Magyarországon. A kormányzati politika nem tulajdonított a súlyának megfelelő jelentőséget a szociális problémáknak. „A magyar közgazdasági érzéketlenséggel és nemtörődömséggel nemes versenyre kelt a magyar szociális érzéketlenség és nemtörődömség. - írja - A munkáskérdés, bérmozgalom, létminimumos szociálpolitika és szociális gondolat a magyar polgári közvélemény előtt sokáig a rövid »cucialis« szóban összefoglaltan élt. /60/

A parasztság alsóbb rétegei mellett a középosztály és az egyes értelmiségi pályák helyzete folyamatosan rosszabbodott. A törpebirtokosok a föld, az agrárproletárok a bérmunka hiányától szenvedtek. A középbirtok eladósodott és tönkrement. Érdemi változások a Horthy-korszak kezdetéig nem történtek (ugyan utána sem, de ez 1920-elején még nem volt látható). Zsilinszky a termőföld és a termelő tőke védelmében az állami beavatkozás fokozását sürgette és agrárius gazdaságpolitikát követelt. /61/

Megítélése szerint az 1867 utáni kormányoknak az állami beavatkozás eszközeit kellett volna igénybe vennie a mezőgazdaság védelmében. Okulva az elődök hibáiból a jövőben arra kell törekedni – szögezte le -, hogy a hitelélet, az ipar és a kereskedelem „a magyar föld szilárd bázisán, elsősorban a magyar föld nyersanyagain és termékein épüljön fel”. A feladat kemény, célirányos és hatékony gazdaságpolitikai eszközökkel, erős jóléti intézmények kialakításával érhető el – tette hozzá. Ezen a téren 1919 őszén a parancsuralmi eszközök igénybevételét is elképzelhetőnek tartotta. Budapestnek „parancsolni kell” – írta. Budapesten a szociálpolitika „betűje a puskatus” kell legye. A kérdésben a törvényhozásnak kell „döntő csapást vágni”, a végső döntést meghozni, jogszabályokat alkotni. /62/

Zsilinszky a mezőgazdaság és a termelőtőke védelmében gyarapítani kívánta a „kisembert tisztességes olcsó” hitellel ellátó takarékszövetkezeteknek számát. A folyamatot a banki szféra működésének korlátozásával kötötte egybe. Zsilinszky felvetése mögött az alsóbb társadalmi rétegek „kiuzsorázásával” keletkezett banki nyereségek megcsapolására irányuló fajvédő törekvés húzódott meg. /63/ A banki nyereség megcsapolása a fajvédők belső erőforrásokra alapozott konszolidációs programjának is kulcselemét képezte. Az ebből származó állami bevételek képeznék a konszolidáció pénzügyi fedezetét.

A katonás, ellentmondást nem tűrő szóhasználat pályájának későbbi időszakában nem jellemezte Zsilinszkyt. 1919 őszén és 1920 tavaszán gyakran élt ilyen kifejezésekkel. Ez idő tájt még azt feltételezte, hogy valamiféle – egyébként a fajvédők által pontosabban soha nem körvonalazott – katonai diktatúra jön létre. A bethleni konszolidáció kibontakozásától kezdődően egyre irreálisabbnak tűnt a diktatúra követelése. Ahogy fogyott a remény, úgy változott Zsilinszky fogalomhasználata. A pattogós, katonai parancsokra emlékeztető szavakat a civil életre jellemző, a problémák békésebb parlamentáris eszközökkel történő rendezését, tehát a fajvédők együttműködési készségében bekövetkezett kompromisszumos változást tükröző szóhasználat váltotta fel.

Közgondolkodás – (sajtó)propaganda

A propaganda nagy szerepet játszott abban, hogy a háború, a forradalmak és Trianon súlyos válságba sodorta az országot – hangoztatták a jobboldali radikálisok. Zsilinszky részletesen kitért a közgondolkodás és propaganda kérdéseire is.

A közgondolkodásról főként erkölcsi szempontok alapján mondott véleményt. Azt hangsúlyozta, hogy a dualizmusban a „... hazafiság... becsület, kötelességteljesítés, munka és önfeláldozás” nagy változáson ment keresztül. A hazafiság üres szólamná „silányult” és „meddő” külsőségekben nyilvánult meg: „magyar volt, aki magát annak vallotta.” /64/ A magyar politikai vezető rétegeket a nemzeti gondolat feladásával vádolta.

A nemzeti gondolat ebben az összefüggésben a magyar állam szuverenitását, illetve a monarchián belüli nagyobb önállóságát fejezi ki. Hozzáteszi azonban, hogy a nemzet fogalom kiüresítéséért a zsidó sajtót is felelősség terheli. A nemzeti hanyatlás egyik okozója a helytelenül értelmezett szabadelvűség sajtóbeli eluralkodása.

Zsilinszky szerint a liberalizmus „fiatal kapitalizmus rendszere és világnézete”. A lényege abban áll, hogy kapitalizmusban az elosztás az egyéni gazdasági erők szabad társulásán alapul” és teljesen független az államtól. /65/ A liberalizmus az egyént helyezi a középpontba. A társadalomfejlődés és technikai haladás az egyén önmegvalósítását szolgálja. Az egyénközpontúság atomizálja a társadalmat és olyan évezredes intézményeket sodor válságba, mint a nemzet és a család. A liberalizmus a nemzet kollektívumával szembefordítja az egyént. A liberalizmus az egyéni érdek előtérbe helyezése által, megteremti a lehetőséget arra, hogy a társadalom feletti uralmat a „nagy kapitalisták”, a nagytőkések sajátítsák ki.

A liberalizmus szabad versenyt hirdet, nem tűri el, hogy az állam beavatkozzon a gazdaság életébe – állapítja meg. Zsilinszky álláspontja ezzel szemben az, hogy az állam feladata „a magyar faj eredeti szellemének és értékeinek épségben való megőrzése”. /66/ A dualista állam ezt hanyagolta el – tette hozzá -, a társadalmi élet minden területén jelét adva a vezetésre való alkalmatlanságának.

A magyar politikai vezető rétegek görcsösen ragaszkodtak a szabadelvűséghez. Elzárkóztak az állam beavatkozástól, nem akarták kiépíteni az állami ellenőrzési és szabályozási rendszert. A nemzeti érdeket a művelődés, a sajtó területén sem akarták előtérbe helyezni. /67/ Ez a fajta kormányzati magatartás odavezetett, hogy a zsidóság monopolizálta a sajtót, elősegítve a legkülönbözőbb felforgató eszmék terjedését az országban. /68/

Zsilinszky - a társadalmi, gazdasági és politikai okok mellett - a sajtó felelősségét is felvetette. Az újságírás okolható a „nemzeti elernyedés”-ért, ezért vesztette el a magyar állam középhatalmi státuszát és darabolták fel Trianonban. A sajtó ezt fondorlatos taktikával érte el. Az egyik oldalról „álsoviniszta” írások tömkelegével „legyezgette” a közvélemény a nemzet hiúságát, másfelől éppen ezeknek az újságcikkeknek az antimilitarista és pacifista - destruktív szellemiségével -, aláásta a nemzet alkotóerejét.

A politika nem ismerte fel a zsidó sajtóban rejlő veszélyeket. A cselekvés helyett továbbra is meddő közjogi politizálást folyt. Hogy milyen volt ez a fajta a pártpolitizálás, igen képszerűen írja le Zsilinszky: „...a szörnyű bajok, az egész magyar társadalmi és állami életre kiterjedő, lassan lázassá váló kór gyógyításának titkát... minden párt a mellényzsebben hordta. A 48-asok minden baj gyökerét Bécsben látták és minden baj gyógyszerét a perszonálunióban. A radikálisok és demokraták minden baj gyökerét a félf feudális reakcióban látták és a gyógyszert az általános titkos választói jogban keresték. A szociáldemokraták is hittek az általános választói jog csodatételében. A 67-esek az obstrukcióra hárítottak minden ódiumot... Mindenki a más portáján és más seprőjével seprert.” /69/

A közjogi politizálás oda vezetett, hogy amíg a „keresztény” magyarok szónokoltak és „közvéleményt csinált”-ak, addig a zsidók cselekedtek. Kezükbé vették a gazdasági élet, a hitelélet, a kereskedelem és a sajtó irányítását. /70/ Zsilinszky véleménye szerint ilyen körülmények között szinte törvényszerű volt, hogy az események forradalmi válságot idéztek elő.

A nemzet nemcsak katonai vereséget szenvedett a háborúban, hanem „lelkileg” is összetört az események súlya alatt. Szertefoszlott az ezeréves történelmi Magyarország mítosza és ennek a pszichés hatásait a magyarság nem tudta feldolgozni. /71/

A lelki összeomlás döntő jelentőségű Zsilinszky politikai gondolkodásának további alakulása szempontjából. Zsilinszky meg volt győződve arról, hogy a *magyar nem politikai*

nemzet. A magyarság organikus egységet alkot, a magyar olyan faj, amely rugalmasan alkalmazkodik a megváltozott nemzetközi körülményekhez. A nemzetnek belső lelki megerősödése szükséges ahhoz, hogy visszaszerezze elvesztett közép-európai vezető szerepét. A magyar történelmi hivatás betöltése távoli célként lebeg a nemzet előtt.

Zsilinszky a forradalmak okát kutatva, nem politikai sémákban gondolkodott. Sokrétű és összetett okok vezettek az október-márciusi eseményekhez - hangsúlyozta. A forradalmak elsősorban a kollektív nemzeti „felelősségérzet-hiány” juthattak hatalomra.

1919 őszén még az írta: az eseményekért „mindnyájan bűnösök vagyunk – radikálisok, progresszívek és eltűrők egyaránt”. Különösen nagy a felelőssége azoknak, akik az októberi forradalmat és a kommunista hatalomátvételt előkészítették, de közvetve azok a magyar százazrek is okolhatók a történetekért, akik „ezt tűrték” és azok is, akik „öntudatlan hajtották” a forradalmak felé az eseményeket.” /72/

A Nemzeti újjászületés és sajtóban viszont engedményt tesz az országban uralkodó politikai közhangulatnak és a polgári radikalizmusban jelöli azt a politikai-eszmei erőt, amely előidézte a forradalmakat.

A polgári radikálisok nyugati mintájú polgári demokratikus államberendezkedés hazai talajba történő átültetéséért küzdöttek. Céljuk a fennálló gazdasági, társadalmi, hatalmi viszonyok gyökeres átalakítása volt. Zsilinszky ezt a tényt úgy értékeli, hogy Jászi és társai hosszú évekig tartó aknamunkával készítették elő a zsidóság politikai hatalomszerzését. Céljaik elérése érdekében szembefordították a munkásosztályt és a városi polgárságot a vidéki magyarság, a parasztság milliós tömegeivel, mintegy kettészakítva ezáltal a nemzetet. A polgári radikálisok antanttól átvett pacifista és antimilitarista jelszavai félrevezették a magyar tízezreket. Destruktív magatartásuk következtében vált a háborús összeomlás időszakában a „szociáldemokrata munkásság az egyedüli szervezett politikai erővé” Magyarországon.

Zsilinszky egyike azoknak a magyar politikusoknak, akik megalkották azt az elméletet, hogy a propaganda miatt győzhettek a forradalmak, és együttesen előidézték Trianont. A korabeli elképzelés mögött az a valós mozzanat húzódik meg, hogy az első világháború időszakától fokozódott a propaganda jelentősége. Ami viszont erre a gondolatra, mint ideológiai konstrukció felépült, az nem más, mint egy korabeli összeesküvés elmélet.

A kortárs számára a propaganda valami ártalmas, negatív tartalmat fejezett ki. A sajtó-propagandáról azt feltételezték, hogy előzetes terv alapján elfogult, hazug és csalo nézeteket terjeszt, megtéveszti a társadalmat. A propagandát elsősorban erkölcsileg minősítették. A háborús és forradalmi propaganda erkölcsi elítélése azonban nem jelentette azt, hogy tagadták az eszmék ily módon történő terjesztésének jelentőségét, sőt azt javasolták, hogy az

ellenségtől át kell venni a propagandamódszereket. Így született meg a nemzeti és keresztény szellemű „fehér propaganda” a Horthy-rendszer védelmében. /73/

A „Jászi–Károlyi–Kunfi-féle gyászos eredményű” antimilitarista és a pacifista jelszavak hangoztatása miatt győzött a forradalom – írja Zsilinszky -, és ha rövid időre is, de megvalósult a „katonaszökevények, fegyházlakok, a galileisták... söpredékének fegyveres és véres” diktatúrája. /74/

Zsilinszky megvetően és lekicsinylően ír, mind a polgári demokratikus, mind pedig a szocialista forradalomról. A forradalmak vezetői – mondja – a tömegek megtévesztésével (csalással) ragadták magukhoz a hatalmat, elárulták a nemzetet, féktelen terrort vezettek be. Jelentéktelenségüket mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az államhatalmat a munkásság segítségével ragadták magukhoz, de gyorsan cserbenhagyták az őket és a diktatúrát saját önző érdekeik szolgálatába állították. Hatalmuk megőrzése érdekében szétzüllesztették a hadsereget, nem törődve azzal, hogy így három millió magyart prédául dobnak a „bocskoros imperializmusnak”. /75/

„Szerencsére a közelmúlt felnyitotta a bátor magyar nép szemét – teszi hozzá -, a pacifizmus minden fajtájából alaposan és végérvényesen kigyógyult. A belsőből is, a külsőből is. Mindenki a saját bőrén tanulta meg... a hatalomról lemondó egyén, társadalmi réteg, osztály, faj vagy nemzet szolgájává válik annak, aki akar is, tud is hatalmas lenni.” /76/

Zsilinszky meggyőződéssel vallja, hogy Magyarország egyetlen esélye történelmi hivatásának betöltésére, a széles társadalmi összefogásra alapozott nemzeti kibontakozás. Az újjászületéséért folyó küzdelemben a jobboldali radikálisok egy gyökeres és átfogó reformpolitikát akartak megvalósítani – idézi fel 1919-es emlékeit az *Előőrsben* -, „mely összeolvasztja a szociális és nemzeti gondolatot”. Céljaikat diktatórikus eszközökkel akarták elérni, mert 1919 őszén a „diktatúra vágya, mint ökörnyál ősszel úszott a levegőben”. Majd hozzáteszi: a keresztény-nemzeti jelszót a tömegek hirdették meg. /77/

A végső célt így határozza meg: „A kis, csonka Magyarországból pedig modern Spártát kell teremtenünk, ahol minden gondolat, minden törekvés, minden eszme, érzelem, akarat, vér és verejték, izom- és idegerő konok megátalkodottsággal egyetlen szentséges célban fut össze: Felépíteni újból Magyarországot!” /78/

Zsidókérdés (numerus clausus)

A korszak jobboldali dualizmus kritikája, a felelősség kérdésének felvetése, a „vörös propaganda” elleni támadás összekapcsolódott a keresztény-nemzeti értékrend képviselésével és ebből adódóan zsidóellenes éle volt. A zsidókérdés megoldása 1919 őszétől alapvető gazdasági és kulturális célkitűzése volt a jobboldalnak.

Zsilinszky *nem volt szélsőséges antiszemita, antiszemitizmusa gazdasági okokra vezethető vissza*, ami fellépésében is tököződött.

Zsilinszky a nemzet jövője szempontjából sorsdöntőnek tekintette a zsidó gazdasági és a kulturális „túlsúly” visszaszorítását. Nem számolt azzal, hogy a túlsúly olyan területeken jelentkezett, amelyek a magyarok számára nem voltak vonzóak. A jobboldal a gazdaság, a sajtó és a kultúra területen jelentkező „nyomasztó” túlsúly felszámolására törekedett, hogy a nemzeti-keresztény társadalmi rétegek előtt szabaddá váljanak ezeket a pályák.

A *Nemzeti újjászületés és sajtó* nem támadást, hanem önvédelmet hirdetett a zsidósággal szemben. Nem azért hirdetett önvédelmet a zsidóság előrenyomulása ellen – írta – „mintha a zsidó in abstracto értéktelen eleme volna az országnak és társadalmunknak, mintha a zsidó szellem *egészben véve* inferiós volna a magyarral szemben”, nem is azért, „mintha a zsidóságnak csak rosszat köszönhetnénk” sőt még azért sem, „mintha a zsidóság a maga egészében terhe volna az országnak s azt a magyar nemzet a *maga egészében* ki akarná közösi: hanem *egyesegyedül azért, mert a zsidó elem annyira elhatalmasodott a magyar nemzeten az eredeti magyarság rovására, hogy a magyar fajt ma már meg egyenesen további létében fenyegeti.*” /79/

A zsidó túlsúly megtörése azonban nem jelentett Zsilinszky részéről merev, elutasító, ellenséges - a későbbi német nemzetiszocialista időszakhoz hasonló –, biológiai (faji) alapon álló, rasszista magatartást. Zsilinszky a „hazafias és tisztességes zsidókkal szemben” mindenféle megkülönböztetést ellenzett. A zsidó túlsúly megtörése nem jelentett részéről elvakult, elfogult zsidógyűlöletet, még kevésbé pogromot. /80/ Ugyanakkor természetesnek tartotta, hogy az ország lakosságának döntő többségét kitevő magyarság érvényesülése előtt álló politikai és gazdasági akadályokat le kell rombolni. Ebből a megfontolásból követelt a zsidó nagytőke korlátozását, a jog és az alkotmányosság talaján állva és a törvényhozás útján.

Zsilinszky 1919 őszétől tartózkodott az ÉME által szervezett zajos, antiszemita „hecc-kampányoktól”, az utcai megmozdulások és a merényletek szervezőitől, még akkor is, ha pártpolitikai megfontolásokból a *Szózat*ban védelmébe vette az ÉME szélsőséges akcióit.

Zsilinszky a zsidókérdés megoldásával arra törekedett, hogy a zsidóság ne illesse meg több jog, mint amennyi a „honfoglaló magyarokat”. A zsidókérdés komplex megoldását javasolta, *gazdasági reformok, jogi eszközök*, valamint *sajtórendszabályok* alkalmazásával.

Zsilinszky - 'visszafogottabb' zsidóellenessége ellenére - egyik előkészítője az 1920. évi XXV. törvénynek. Az egyetemi helyzettel foglalkozó cikkén túlmenően, nem kapcsolódott be a numerus clusus vitába. A vitától egyrészt azért maradt távol, mert 1920 nyarán – a törvényjavaslat parlamenti tárgyalásának időszakában - hosszabb ideig Németországban tartózkodott.

Távolmaradásának szubjektív oka vélelmezhető, de a *Nemzeti újjászületés és sajtó*ban, valamint a *Szózat*ban megfogalmazott gondolatokon túl, nem dokumentálható. Zsilinszky a zsidókérdés megoldását illetően nem, pontosabban nem mindenben értett egyet a jobboldali radikális tábor, az ébredők és a fajvédők elképzeléseivel, ezért jobbnak látta, ha távol tartja magát a vitától.

Zsilinszky a zsidókérdés jogi megoldására helyezte a hangsúlyt, ezzel azt is jelezvén, hogy probléma nem törvénytelen akciókkal, hanem jogi eszközökkel orvosolható. A kialakult nemzetközi helyzetre való tekintettel sem helyeselte diszkriminatív eszközök alkalmazását. A zsidókérdést - hangsúlyozta Zsilinszky -, csak a „jogegyenlőség szilárd alapjáról” lehet rendezni. A törvény nem korlátozhatja a zsidóság állampolgári jogait. A foglalkozás és életpálya szabad megválasztásának a lehetőségét – ha szabályozott (korlátozott) keretek között is -, de továbbra is biztosítani kívánta számukra.

A keresztény-nemzeti erők, a radikális jobboldal többféle megoldást képviselt a zsidókérdésben. A legszélsőségesebb álláspontot az ÉME és az Antiszemita Párt képviselte. Egy önálló zsidó állam létrehozását javasolták, ahova azután valamennyi zsidót kitelepítettek volna. Volt olyan elképzelés - és ezt több politikai szervezet is céljának tekintette -, amely a zsidó bevándorlás szigorú korlátozását hangsúlyozta. /81/

Budaváry László nemzetgyűlési képviselő, az ÉME legfelső vezetésének tagja a zsidóság gazdasági és szellemi életének ellehetetlenítésére és politikai jogaitól való megfosztására tett javaslatot. A keresztény-nemzeti szervezetek szinte kivétel nélkül javaslatba hozták a zsidóság gazdasági, szellemi tevékenységének korlátozását. /82/

A zsidókérdés intézményes megoldására vonatkozó törvényjavaslatot Budaváry László terjesztette a nemzetgyűlés elé. A fajvédők részéről Gömbös vezércikkben reagált az eseményre. Gömbös leszögezte, hogy a zsidókérdés „elsőrangú faji és vallási kérdés”. A törvény az előző korszak mulasztását pótolja. A probléma megoldásának tétje a magyarság jövője, s a törvényre a keresztény-nemzeti középosztály védelme érdekében van szükség. A

közép- és felsőfokú oktatásban csak a numerus clausus bevezetésével biztosítható az alacsonyabb magyar néposztályok gyermekeinek esélyegyenlősége.

A „legkisebb mértéke a megoldásnak az lesz, ha a zsidókat állampolgári jogaik épségben tartása mellett az öt százalék szabta határok közé mindenütt visszaszorítjuk” – hangsúlyozza. Gömbös a zsidóság bevándorlásának korlátozását is szóba hozta és politikai okokkal (zsidók forradalmi tevékenysége, a nagyarányú galíciai bevándorlás) indokolta. /83/

Zsilinszky sajátos álláspontjának kialakítása során figyelembe vette a különféle jobboldali radikális véleményeket. A kérdés megoldásában – szemben más a jobboldal tervekkel, ahol a zsidóság a történések passzív elszenvedőjeként volt jelen -, Zsilinszky számított a közreműködésükre. A kérdés megoldására több variációt vázolt fel, ami mögött a párbeszéd, a tárgyalásos rendezés lehetősége is meghúzódott.

Az egyik lehetséges útnak az asszimilációt tartotta. A zsidóság azonban szabadon dönthet arról is – tette hozzá -, hogy megőrzi felekezeti (vallási), illetve nemzeti (etnikai) különállását, vagy pedig beolvad a magyarságba. Zsilinszky elképzelhetőnek tartotta, hogy a zsidóság, mint nemzeti kisebbség éljen Magyarországon. Erre az esetre külön jogi megoldást tartott szükségesnek.

Zsilinszky több lehetőséget látott a zsidókérdés megoldására, viszont minden olyan rendezési javaslatot elutasított, amellyel a zsidóság a „keresztény magyarság”-gal szemben megőrizheti azt az előnyös helyzetét, melyeket a dualizmus alatt élvezett. „Egyet nem szabad... megengednünk – írta -, hogy a zsidóság, akár mint egyik eleme a magyar nemzetnek, akár mint külön faj, a *keresztény magyarság óriási többségének fölibe kerülhessen* a jövőben az *élet bármely területén.*”/84/

Zsilinszky azt javasolta, hogy a zsidóság az országos néparányának megfelelő arányos érvényesülési lehetőséget kapjon. Elképzelése szerint a zsidók a kereskedelem, az ipar és a szellemi foglalkozások területén meghatározott arányszám szerint kaphatnak lehetőséget. A numerus clausust azonban a *fokozatosság elve* alapján látta bevezethetőnek. Az „arányosítást csak szervesen, fokozatosan... évtizedekre terjedő céltudatos erőfeszítéssel” lehet végrehajtani - írta. Zsilinszky számolt azzal, hogy a zsidó túlsúly azonnali felszámolása súlyos károkat okozhat a gazdasági életben. A fokozatosság azt követeli - mondta -, hogy az arányosítás a közintézményekben és az oktatás területén kezdődjék el, hogy azután a felsőoktatásból kiinduló „újjáértéktelődés” az élet minden területére áttérjedhessen. /85/

1920 nyarán került a nemzetgyűlés elé a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetem közgazdaságtudományi karára és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló törvényjavaslat, így a numerus clausus a felsőoktatás területén lépett érvénybe.

A kormányzat a törvény elfogadásával egyrészt a keresztény-nemzeti középosztályon belül jelentkező antiszemita indulatokat kívánta mérsékelni, másrészt a politikailag megbízhatatlan fiatalok felsőoktatásba való bekerülését akarta megakadályozni. A törvény az egyes karokra felvehető hallgatók számára vonatkozó rendelkezéseket tartalmazott. /86/

A zsidókérdés rendezése része „az egyetemes magyar kérdés” megoldására irányuló reformprogramnak – írta Zsilinszky 1920 tavaszán. *Az egyetemi kérdés* című írás számba veszi a numerus clausus bevezetésének várható eredményeit. Az egyetemek mutatják meg, mennyire mély és átfogó a magyar megújulás, ezért a zsidóságtól a „főiskolákon keresztül kell... megindítani a magyar föld és élet visszaszerzését” – állapította meg bevezetőjében. /87/

Az arányosítással lehetőség nyílik arra, hogy egyre több magyar fiatal szerezhessen felsőfokú végzettséget. A másik szempont, amiért a numerus claususra szükség van – írta -, hogy így visszaszoríthatóvá válnak azok a felforgató eszmék, amelyek a forradalmakat előidézték. A polgári radikalizmus, a Galilei Kör, az egyetemeken „tenyésztett ki”. A numerus clausus törvénybe foglalása után az egyetemek a faji, nemzeti és szociális megújulás szellemi fellegvárai lesznek.

A „kígyó feje” – a destrukció, - az egyetemeken van. A zsidóság felsőfokú tanulmányai révén, tehát az egyetemi végzettség megszerzése által jutott az országos néparányát messze meghaladó pozíciókba. Az orvosok 52 %-a, az ügyvédek 46 %-a, az újságírók 50 %-a zsidó származású – sorolja, majd külön kiemeli -, hogy a zsidók kezén van a magyar nagybirtok 11.9 %-a. Tehát a zsidóság a „magyar nép lába alól az élet minden jelentős vonalán kihúzta a talajt.” A numerus clausus ennek a helyzetnek egyszer s mindenkorra véget vet. Megszünteti a szellemi pályákon a zsidó „túltermelést” és kirekeszti a felsőoktatásból a politikailag megbízhatatlan személyeket. És fokozatosan megkezdődik a zsidóság országos számarányának megfelelő mértékű visszaszorítása. /88/

A zsidókérdés ilyen rendezése eleget tesz bizonyos szociális elvárásoknak is – tette hozzá. A numerus clausus az „erős” zsidóval szemben védelemben részesíti a „gyenge” magyar keresztényt. /89/

Zsilinszky nem fogadta el a biológiai faj fogalmat. Számára a nemzet - és az azzal szinonim értelemben a faj - történeti képződmény. A nemzet (faj) ebben az összefüggésben sorsközösségként is felfogható. A történelmi együttélés, a közös történelmi lét által összekapcsolt emberek, eltérő helyzetű társadalmi csoportok lelki kapcsolatára utal. /90/

Zsilinszkynek álláspontja a zsidókérdésben a húszas évek végén, különösen a harmincas években és a második világháború alatt egyre mérsékeltebb, árnyaltabb és plasztikusabb lett. A kérdésben akkor következett be nála a döntő fordulat, amikor előretört a

hazai szélsőjobboldal, mely azt hirdette, hogy a legégetőbb szociális, gazdasági, művelődési és külpolitikai kérdéseket, a zsidókérdés egyoldalú rendezésével kell megoldani. /91/

Zsilinszky és a sajtó

Az első világháborút követően a magyarországi sajtó új feltételek közé került. /92/ Az ország területe egyharmadára csökkent, ami a potenciális újságolvasók körében is hasonló változást idézett elő. A fejlett sajtóélettel rendelkező regionális központok – Kolozsvár, Nagyvárad, Szabadka - idegen államokhoz csatolása az újságíróképzés és az újságíró-utánpótlás területén okozott gondokat. A leglényegesebb változást a hatalmi, kormányzati szerkezet felborulása jelentette. 1918-19-ben ellentétes ideológiájú forradalmak és ellenforradalom követték egymást. Ezek mindegyike igényt tartott a sajtó szolgálataira, s mindegyik számon kérte az újságírókon az előző kormányzat alatt végzett tevékenységet. Mindezek azt jelzik, hogy a sajtó politikai szerepe és jelentősége fokozódott.

A sajtó politikai szerepének változása az egymást követő kormányok eltérő sajtópolitikai gyakorlatában is kifejezésre jutott, egy dolog kivételével. Abban hasonlítottak egymáshoz, hogy változatos retorikával és módszerekkel, de fenntartották a sajtóellenőrzést.

A Károlyi-kormány törvényben deklarálta a sajtószabadságot, a háborús viszonyokra vonatkozó papírkorlátozás fenntartása miatt, az azonban elvi lépés maradt. A tanácskormány még a sajtó szabadságának látszatát sem őrizte meg. Államosította a sajtót és szigorú sajtóellenőrzést léptetett életbe. A legszembetűnőbb változást a lapok tömeges megszüntetése jelentette.

A sajtószabadság korlátozása, a sajtó jogi eszközökkel történő szabályozása a Horthy-korszakban is kiemelt jelentőségű politikai kérdés maradt, amit többek között abból adódott, hogy az országos napilapok többsége nem kormánypárti vagy kormánytámogató volt, hanem ellenzéki.

1919 augusztusát követő hónapokban a sajtó korlátozása átmenetileg fokozódott. A román katonai parancsnokság nem járult hozzá a liberális lapok megjelenéséhez. A sajtó egész területén szigorú cenzúrát léptetett érvénybe.

A Friedrich-kormány kezdetben a *Budapesti Közlöny* – a hivatalos kormánylap – kivételével minden időszak kiadványt betiltott. November 13-án lépett életbe az utólagos ellenőrzés módszere (a sajtórendészeti kötelezpéldány benyújtása után 3 órát kellett várni a terjesztés megkezdésével). Ezt az eljárást először a Bach-rendszer alkalmazta.

A következő két évben számos miniszterelnöki rendelet szabályozta a sajtót. 1920-ban felállították a Miniszterközi Sajtótájékoztató Bizottságot, a lapengedélyezés, a lapbetiltás, a lapterjesztés területén szintén komoly változásokra került sor. Elindult a sajtóról szóló 1914. évi törvény módosításának, illetve egy új sajtótörvénynek az előkészítése. A javaslat azonban az előkészítő szakaszon nem jutott túl, nem került a nemzetgyűlés elé. /93/

A sajtót érintő első előremutató változásokra 1921 decemberében került sor. A Bethlen-kormány feloldotta a „kivételes sajtórendészeti ellenőrzést”. Ezt követően visszatért a sajtó irányításának dualizmus kori liberális gyakorlatához.

Az ellenzék a bethleni konszolidációs politika meghirdetése után is napirenden tartotta a sajtó, a sajtószabadság és a cenzúra kérdését. Az 1922-es választások után a Bethlen-kormány mérsékelte a sajtóra nehezedő nyomást, így a probléma fokozatosan veszített jelentőségéből. A sajtókérdés körüli akciók mérséklődésében az ÉME és a MOVE politikai mozgásterének beszűkülése is szerepet játszott.

A jobboldali radikálisok erős keresztény-nemzeti sajtót követeltek. A sajtónyilvánosság megszerzéséhez szükség volt a nagy múltú liberális napi- és hetilapok népszerűségének, sajtófölényének felszámolására. A jobboldali radikális lapok színvonal tekintetében nem tudták felvenni a versenyt a liberális sajtóval, ezért az országos és fővárosi lapok betiltását követelték.

1919 nyarától a radikális jobboldal gyors és gyökeres változásokat várt sajtó ügyben az egymás követő kormányoktól. A kormányintézkedéseket azonban túlságosan lassúnak, körülményesnek tartották. Miután azt látták, hogy a kormányok a zsidó sajtómonopólium felszámolását nem akarják megvalósítani, a céljaik elérése érdekében utcai demonstrációkat szerveztek. A jobboldali radikálisok zajos akciói 1922 nyaráig-végéig tartottak.

1919-1921 között a jobboldali radikális pártok kiemelt követelései közé tartozott a sajtó rendszabályok bevezetése. A Keresztény Szocialista Párt „erős keresztény sajtót” /94/, a Földmunkások és Kisbirtokosok Pártja a cenzúra és kaució eltörlését, a sajtó „teljes” szabadságát követelte. /95/ A különféle bajtársi egyesületek, az ÉME, a MOVE szintén radikális sajtóreformot hirdettek. A legszélsőségesebb álláspontot az ÉME képviselte. Az egyesület 1919 őszén 10 pontos követelést fogadott el. Ezek között a zsidó sajtó felszámolása is szerepelt: „ahol egy újság, folyóirat munkatársai, részvényesi között a zsidóság 50 %-nál több, ott a sajtótermék minősüljön zsidó nemzetiségi lapnak, nyilvántartassék, csak kisebbségi jogai legyenek.” Hamarosan azt követelték, hogy a zsidóság a sajtóban közvetett módon se működhessen közre. /96/

1919 őszétől Zsilinszky is bekapcsolódott a sajtókérdés nemzeti szellemű rendezéséért folyó küzdelembe. Az újjászülető Magyarországon kiemelt szerepet kell biztosítani a nemzeti és keresztény szellemű sajtónak – hangsúlyozta, melynek megvalósítása kormányzati feladat.

Zsilinszky a *törvényi szabályozás* fontosságát hangsúlyozta. A sajtóról szóló 1914:XIV. tc. módosításával korlátozni kívánta a sajtómonopóliumokat és fokozni akarta a lapkiadók sajtójogi felelősségét. Zsilinszky a klasszikus újságírói hagyományokhoz való visszatérést képviselte, a sajtó nevelő, ismeretterjesztő szerepét hangsúlyozta, az egyoldalú tájékoztatással és szenzációhajhászással szemben. A törvénymódosítástól azt várta, hogy az újságírásban visszaszorul a „kapitalista érdek”, a nyereségre való törekvés. A laptulajdonosok érdekeinek korlátozása szintén garancia arra - tette hozzá -, hogy a jövőben az újságírás a közérdeket szolgálja és emelje az újságírás színvonalát.

Zsilinszky követelte az újságírók arányosítását. Az újságírói pályán csökkenteni akarta a zsidóság arányát. A jövő újságírásában olyan magyar embereknek kívánt lehetőséget biztosítani, akik „gyökeresen új, egészséges irányba” terelik a közgondolkodást. /97/

A kormánytól balra álló sajtótermékek forgalmazásának betiltása, a zsidó kézben lévő sajtóvállalatok monopóliumának letörése, a keresztény-nemzeti sajtótermékek terjesztésének fokozott támogatása jól átgondolt célja volt a radikális jobboldalnak. A keresztény-nemzeti sajtó monopóliumának megszerzése érdekében 1919-1921 között több összehangolt, illetve önálló akció indult a jobboldali szervezetek részéről.

Az egyik legnagyobb szabású megmozdulásra 1921-ben került sor, amikor a különböző jobboldali szervezetek összehangolt támadást indítottak a zsidó kézben lévő lapok ellen. A TESZ, ÉME, MANSZ, Turul Szövetség összehangolt akciójának egyik előkészítője Zsilinszky Endre volt. /98/ Az akció keretében a *Szózat* hevesen támadta a zsidó tulajdonban lévő lapokat. Különösen a Miklós Andor tulajdonában lévő *Az Est*-konzern ellen indult koncentrált támadás.

Az Est elleni támadással azt kívánják alátámasztani – hangsúlyozza Zsilinszky -, hogy Magyarországon a sajtószabadság, mint közjog magánjoggá „züllött”. A liberális laptulajdonosok a sajtószabadságot monopolhelyzetük fenntartására használják fel. Amíg Magyarországon a sajtó zsidó kézen van – írta -, addig azt nem lehet megtisztítani a nyereszkes vállalatoktól és az őket kiszolgáló újságíróktól, amíg a zsidó sajtómonopóliumot nem számolják fel, addig a „sajtó szabadsága” a magyar néppel ellentétes érdekeket szolgál.

A jobboldali radikális erők követelték az újságíró szervezetek felszámolását is.

A Horthy-korszak előtt a sajtóközélet és érdekvédelem rendkívül színes volt. A sajtóélet területén az elkülönült érdekcsoportok és szakmák, az újságírók, a lapkiadók, de még az újságárosok és hirdetési irodák is külön szervezetbe tömörültek. A jobboldali radikálisok

szerint ezekben az egyesületekben, s főleg a szervezetek vezetésében nyomasztó zsidó túlsúly alakult ki. Magyar Újságírók Szövetsége és a Budapesti Újságírók Egyesülete vezetősége mintegy 75 százalékban zsidó származású újságíró volt. /99/

A jobboldali radikálisok el akarták érni ezeknek a szervezeteknek a feloszlását. Zsilinszky a feloszlított szervezetek helyett egy új újságírói kamara felállítását követelte, elképzelését azonban nem fejtette ki. Kezdeményezte a forradalmak előidézésében érintett sajtóvállalatok és újságírók felelősségre vonást. Nem támogatta a cenzúra megszüntetését sem. Az állami sajtócenzúrát akkor lehet megszüntetni – írta -, ha a sajtót megtisztították a nyereszkeskedő vállalatoktól és az „erkölcsileg meg nem felelő elemektől”. /100/

A *Szózat* a jobboldali sajtóakcióval egyidejűleg támadást indított a magyar sajtó „legnagyobb bűnösé”-nek tekintett *Est*-konzern ellen. Az *Est* „trösztyszerű szervezetének messze ágazó hálózatára támaszkodva... a magyar sajtóban minden új és magyar nekizendülést” megfojt. Másrészt idegen szellemiséget és magyarellenes gyűlöletet terjeszt. 1918-ban a forradalom és minden olyan destruktív gondolat terjesztője volt, ami ellentétes a keresztény és nemzeti értékekkel. /101/

Zsilinszky hazaárulással vádolta Miklós Andort, a történelmi magyar állam bukásának tervszerű előkészítése és más hazaellenes bűncselekmények miatt.

Miklós Andor a kor jellegzetes sajtómágnása volt, akiről a sajtótörténet feljegyezte, hogy hét év alatt nyomdai kifutóból laptulajdonos lett. A karriere nem volt botránymentes. A Pesti Napló 1910-ben azért bocsátotta el, mert – „revolverezéssel” - a cégektől kapott 15 százalékos részesedésnél többet tartott meg magának. Elbocsátása után alapította meg *Az Estet*, amely megbízható hírszolgálatot működtetett. A lap népszerű volt az újságolvasók körében. Miklós a háború alatt megszerezte az Atheneum kiadót és nyomdát, majd a *Pesti Naplót* és a *Magyarországot*. Az *Est*-konzern reggeli, délutáni és esti napilapokat működtetett.

A siker, a népszerűség és a gyors meggazdagodás önmagában is elég okot adott a támadásra. A jobboldali radikálisok *Az Est*-konzernre a háború alatti dolgai miatt támadták. Az *Est* arculatában a háború kezdetétől 1918 őszéig nagy változás ment végbe. 1914 szeptemberében még hősiés támadásra buzdított, három évvel később viszont a háború ellen a béke és a népek testvéri egyesülése mellett mozgósított, 1918 októbere után pedig a forradalom mellé áll. /102/

Az *Est* maga dicsekedett azzal, hogy a forradalom kitörésében nagy szerepet játszott. /103/ A lap 1917 őszétől pacifista, háborúellenes álláspontot képviselt, amit Zsilinszky a lap részéről megnyilvánuló nyilvánosan elkövetett izgatásnak minősített. Az *Est* amorális és felelőtlen magatartását nem lehet „öngyilkos közönnyel” eltűníteni – írta, majd így folytatta -

Miklós Andor lapjai a világháborút úgy állították be, hogy az a mágánásokért folyik és a „magyar „harcos”-ok csak ő értük küzdenek. A lap 1918 nyarán már forradalomra bujtogatott. A harctéri helyzet súlyosbodásával egy időben megkezdte a nemzeti önvédelem belső megbontását. Azt írta: a béke ügyét a magyar állam hivatalos tényezői szándékosan elgáncsolták. *Az Est* egészen 1918 októberéig, hasonló módon működött. /104/

Zsilinszky *Az Est* bűnlajstromának áttekintése után a következőkre alapozta a hazaárulás vádját. „*Az Est* hallatlan rafinériával burkolta... hazafias frázisokba becsstelen, nemzetrontó céljait”. A nemzet életerejét „romboló munkájának legfőbb ereje... az egységes, következetes és szüntelen mérget lehelő szellemben volt...” *Az Est* a magyar nemzetet és államot a háború kezdeményezőjének, és a világbéke egyik legfőbb akadályozójának nevezte. Tehát „Miklós Andor és öntudatosan a kezére járó munkatársai, céltudatosabb hazaárulók voltak Károlyi Mihálynál és ezért... veszedelmesebbek” is. /105/

Az Est elleni támadással egyidejűleg Zsilinszky keményen bírálta az államhatalom halogató taktikáját. Miklós Andor a felelősségre vonás helyett, palotákat és üzemeket vásárolhat a nemzetgyűlés és a kormány „védőszárnyai alatt” - írta. Végezetül felszólította a kormányt, hogy haladéktalanul vonja felelősségre Miklós Andort. /106/

Zsilinszky és a Nemzeti Hadsereg

Zsilinszky 1919 őszén többek között arra a kérdésre keresett választ, hogy a jobboldali radikálisoknak milyen kondíciókkal kell számolniuk hatalomra jutásuk esetén. Ebből a szempontból a militarizmust, a katonai szellem fokozását tekintette kiemelt feladatnak. Zsilinszky, többek között TEVÉL kapcsolatai révén, tisztában volt azzal, hogy a párizsi békerendezés súlyos és megalázó terheket akar a magyarságra kényszeríteni, ami azzal jár, hogy a magyar nép egy része idegen állam fennhatóság alá kerülnek, az országot nagy területi veszteségek érik, s súlyos jóvátételt kell fizetni.

Zsilinszky ezért azt szerette volna elérni, hogy Trianon ne súlyos traumaként nehezedjen a nemzetre. Egy ilyen mérvű veszteséggel csak az a nép képes szembenézni - írta - „ahol a faj kívül-belül ép, a nemzeti életerő csorbítatlan... [és] a faji és nemzeti érzés vörös vérsejtként kering az emberek vérében”. /107/ Zsilinszky mentálisan akarta felkészíteni a magyarságot a békeszerződés fogadására. Zsilinszky kereste a megoldást, hogyan tudja a magyarság a nemzeti katasztrófa ellenére is megőrizni optimista jövőlátását, hogyan tudja emelt fővel fogadni a békefeltételeket és készülni a távlati célként előirányzott revízióra. A

siker érdekében – mondta - gyökerestől ki kell irtani a közgondolkodásból a pacifizmust, antimilitarizmust, a defetizmust, s mindazokat az eszmei-politikai áramlatokat, melyek ennek a gondolatnak a melegágyát jelentik.

A békeszerződéssel Magyarország visszanyeri függetlenségét – írta 1919 őszén. Az állami szuverenitás helyreállítása után azonnal meg kell hirdetni a revíziót. Magyarország tudomásul veszi a haderőcsökkentést – mondta -, de azt a jogát nem vehetik el, hogy a közgondolkodást militarista szellemben formálja. A győztesek nem akadályozhatják meg, „hogy a kötelesség szentséges szellemét már a gyermek lelkébe oly mélyen bele ne oltsuk, hogy minden magyar ember pontossággal, önfegyelemmel... töltse be hivatását, hogy minden magyar ember lelkében és vérének minden cseppjében, izmai minden feszülésében katonája legyen a nagy magyar ügynek.” /108/

A militarizmus világnézet, állami és társadalmi berendezkedés – hangsúlyozta 1920 tavaszán a tisztikarnak tartott előadásában -, „vezérmotívuma a katonai gondolat, *tengelye* a hadsereg”. A katonai gondolat az állam és társadalom minden intézménye felé a fegyelmet, szervezettséget, becsületérzetet sugároz. /109/ A hadsereget, a közoktatást, az egészségügyi és szociális intézményrendszert, az önkormányzat szerveket, vagyis mindazokat az állami és társadalmi szerveket, amelyek a „magyar nemzet átnevelése szemszögéből a legnagyobb jelentőségűek” militarista szellemben kell fejleszteni. /110/

Zsilinszky többek között a Nemzeti Hadseregben látta azt a szervező erőt, amely képes felszámolni a belső rendezetlenséget és új fejlődési pályára állíthatja Magyarországot.

Horthy budapesti bevonulása – írta - a függetlenségét és „magyar történelem ősi levegőjét” hozta el a magyar népnek. /111/ A hadseregnek az új Magyarország életében központi szerepet kell kapnia – írja néhány nappal a bevonulás után. Magyarország „négy világtáj, különböző népfajok, világáramlatok, világhatalmi törekvések” ütközőpontjában fekszik. A nemzetközi hatalmakkal „nagy belső hatalmi erőt” kell szembefordítani, így törvényszerű, hogy a „polgárral szembe előtérbe kerül a katona. A politikussal szemben a hadvezér” – írta. /112/ A katonai gondolat lelkileg összekovácsolja a nemzetet. A hatalmi politika sikerének feltétele a hadsereg központi szerepének biztosítása az államszervezetben belül.

A „fecsegő nemzetgyűlés”-sel és a „fecsegő kormány”-nyal szemben az államhatalom erősítésére, erős katonai hatalomra van szükség. Az ilyen tehetetlen „bábkormányok”, mint, amilyenek 1919 augusztusától nagy gyakorisággal váltogatják egymást – írta -, rendszerint megbuknak, s helyüket a szuronyok hegyén a tettek kormánya veszi át - hangsúlyozza. A megfogalmazásból kitűnik, hogy a fajvédők 1919 őszén katonai diktatúrát akartak bevezetni Magyarországon, ugyan ők ezt tagadták.

Zsilinszky különös mítoszt szőtt Horthy, a Nemzeti Hadsereg és a tisztikar köré. A tisztikar nem ismer megalkuvást, a militarista szellemet és „férfierényt” képviseli – állapította meg. Így kívánta a politikai ellenfelek tudomására hozni, hogy hadsereg készen áll a hatalom átvételére. Hogy még világosabbá tegye mondanivalóját, hozzáteszi: „amilyen a tisztikar, olyan a nemzet”. /113/

Zsilinszky – más fajvédőkhöz, közöttük Gömböshöz és Kozmához hasonlóan /114/ - különös jelentőséggel ruházta fel Horthy Miklós személyét. „Ő a magyar faj finom északias típusába tartozik...” Reá vár „az ősi tradíciókból táplálkozó új, modern, diadalmas magyar katonai szellem megteremtése..., melyből a jövő Magyarországnak születnie kell. Ő ma a magyar nemzet hivatott vezére” – írta 1919 novemberében. /115/

1920 februárjában Horthy kormányzóvá választásának esélyeit vizsgálta a *Szózatban*. Az „ellenforradalmi magyar társadalom kikristályosodási pontja Horthy Miklós” - írta. Rossz ügyet szolgálnak azok, akik meg akarják a Horthy Miklós körül kialakult egységfrontot bontani. Horthy Miklóssal szemben Apponyi Albertet jelölni kormányzónak „híján [van] minden reápolitikai alapnak”.

Horthy és a Nemzeti Hadsereg államjogi helyzete ugyan formailag ellentétes az alkotmánnyal. Az alkotmányosság mértékével azonban csak alkotmányos rendet lehet mérni, de a forradalmat nem. Magyarország azonban forradalmi körülmények között él, távol a jogfolytonosságtól, ezért „respektálni kell” a kialakult hatalmi helyzetet, amit a magyar, keresztény és nemzeti forradalom hozott léte. Nem lehet kétséges Horthy kormányzóvá választása, mert a kezében futnak össze a hatalom szálai. Zsilinszky valósággal megfenyegeti a nemzetgyűlést, ha Horthyból nem lesz kormányzó, akkor sor kerülhet egy katonai hatalomátvételre. Ha Horthy mégsem lesz kormányzó – írta -, akkor a „kialakult helyzet végzetes megbolygatására kerül sor”. Horthy és a hadsereg nélkül a nemzetgyűlés „tényleges” bázis nélkül marad. /116/

Néhány évvel később Horthyt, mint jelképet állította a nemzet elé. „Én azt hiszem, hogy minden magyar ember kivétel nélkül,... azon a véleményen van, hogy a kormányzó úr tekintélye a magyar állam tekintélye, ő a mi hivatott vezérünk, akivel élünk és halunk.” /117/

***

Zsilinszky 1919 ősze és 1920 nyara között rendkívül sokat tett Horthy és a Nemzeti Hadsereg népszerűsítése érdekében, sőt ha kellett a védelmében is.

1920. február 17-én meggyilkolták Somogyi Bélát, a *Népszava* szerkesztőjét és Bacsó Bélát, a lap munkatársát, akik több alkalommal beszámoltak a fehérterrorról. Az esemény

kínosan érintette a Fővezérséget és a kormányzóválasztás előtt álló Horthy Miklóst. Horthy és Huszár Károly miniszterelnök egyéni akciónak minősítette a gyilkosságot. Mindketten azt ígérték, hogy felderítik a gyilkosokat.

A gyilkosság figyelmeztetés volt azoknak, akik a Fővezérséget, a különítményeseket bírálták, tehát szembenálltak Horthyval. A gyilkosság számai elértek Horthyig, s ezért Beniczky belügyminiszter kényszeredetten leállította a vizsgálatot. Így a felelősségre vonás is elmaradt.

A merénylet után a nemzetgyűlés Horthyt kormányzóvá választotta. Ezután megszűnt a Fővezérség és a különítmények irányítását a hadügyminiszter vette át, ami egyben azt is jelezte, hogy Horthy első lépésben elhatárolódott a terrorcselekményekben exponált különítményes tisztektől. Az 1922-es választásokat követően eltávolodott a jobboldali radikálisoktól és a Gömbös-féle fajvédő csoporttól, s végül 1923 nyarán szakított és szembefordult velük. /118/

A gyilkosság nagy belpolitikai vihart kavart. A gyilkosok kézre kerítésére Drózdny Győző és Ruppert Rezső akciót indítottak a nemzetgyűlésben. Sürgették a különítmények felszámolását és a Duna-Tisza közén folytatott terrorakciók felelőseinek kézre kerítését, valamint az ÉME kávéházi robbantási akciósorozatának a felderítését. /119/ A parlamenti és sajtótámadás, a különítmények elleni fellépés égisze alatt a Nemzeti Hadsereg és a mögötte álló körök ellen irányult, felvetette Horthy Miklós és környezete felelősségét.

Az ellenzék és a sajtó fellépése érzékenyen érintette a különítményesekhez sok szállal kötődő jobboldali radikálisokat. A csoport azonnal ellentámadást indított. Koncentrált támadást kezdtek a liberális sajtó ellen, a különítményesek rossz hírének keltéséért, továbbá nagy sajtókampányba kezdtek Horthy és a Nemzeti Hadsereg védelmében. Az akcióban a *Szózat* részéről elsősorban Zsilinszky Endre vett részt.

Zsilinszky írásaiban leszögezte, hogy Horthy és a nemzeti hadsereg a konszolidáció kijegecesedési pontja és visszautasította a nemzetgyűlés és sajtó vádjait. /120/ Ugyanakkor szóvá tette, hogy a Nemzeti Hadsereg kötelékében vannak olyan tisztek, akik aktívan politizálnak. Zsilinszky követelte ezeknek a tiszteknek mielőbb bocsátását a hadsereg kötelékéből. Zsilinszky két megállapítása között az ellentmondás látszólagos. A fajvédők és a tisztikar között Szeged óta szoros informális kapcsolatok alakult ki. Jóformán minden tiszt tagja volt a MOVE-nek. A Gömbösék irányítása alatt álló MOVE többek között a tisztikar „érdekérvényesítő szerve”-ként működött. Zsilinszky, aki a tisztikarban „vérbeli” magyar katonaszellemet akart kialakítani szándékosan vetette fel a megbízhatatlan katonatisztek eltávolításáról.

A trianoni békeszerződés V. része a zsoldosokból álló haderő létszámát 35.000 főben és legfeljebb 1750 fős tisztikarban állapította meg. 1920 nyarát követően napirenden volt a hadsereg leszerelésének ügye. Zsilinszky tehát azt a fajvédő igényt juttatta kifejezésre, hogy beleszólást követelnek abba, hogy kiket bocsássanak el a hadseregből. Ez egyben azt is jelentette, hogy a fajvédők a szempontjukból kulcsfigurának tartott tiszteket akarták a hadsereg kötelékében megtartani. /121/ Persze arról sem lehet elfeledkezni, hogy Zsilinszky felvetése többek között arra is szolgált, hogy feltűnés nélkül szabadulhasson meg Horthy azoktól a különítményesektől, akik a terrorakciókban vettek részt.

Zsilinszky 1920 nyarán az elhúzódó vitához kapcsolódó írásában azzal vádolta Ruprecht Rezsőt, hogy Károlyi Mihály antimilitarista propagandájára emlékeztető hangulatkeltést folytat a Nemzeti Hadsereg ellen. Gyűlöletet szít a hadsereg ellen, pedig az „ami fajtánk legszebb és legtöbbet ígérő virága”. Az írás arra figyelmeztette a képviselőt, hogy a Nemzeti Hadsereg nem forradalmi karhatalmi erő, hanem a magyar „állam súlypontja”. A Nemzeti Hadsereg reguláris katonai erő, nem azonos a különítményekkel, amelynek a feloszlata egyébként ekkor már elkezdődött. A Nemzeti Hadsereg nem azonos azzal a forradalmi karhatalommal sem, amelynek a terrorakcióitól 1919 tavaszán az egész országot rettegett.

A Nemzeti Hadsereg a végrehajtó hatalom támasza – írta Zsilinszky, majd visszautasította az a vádat, hogy a fajvédők katonai diktatúrát akarnának bevezetni. A Nemzeti Hadsereg „nem akar diktatúrát” – hangsúlyozta -, kisebb kisiklásai miatt pedig „nem szabad hangos zajjal félreverní a harangokat”. /122/

A nemzetgyűlési akció 1920 nyarán tovább folytatódott. A kormány egyes tagjai is a különítmények felszámolásáról, a szélsőjobboldali szervezetek működésének a korlátozásáról és az ÉME betiltásáról beszéltek. Zsilinszky a haderő korlátozását és a tisztikar politikai kapcsolatainak a felderítését követelő nemzetgyűlési képviselőkkel szemben, Gömbös Gyula és Szilágyi Lajos elmérgesedő parlamenti vitája kapcsán, ismét védelmébe vette a hadsereget.

Amikor Magyarországot „félbolsevista és egészen bolsevista tenger” veszi körül - írta - és az ország kétharmada idegen kézen van, akkor nem támadni, hanem éppen támogatni, erősíteni kell a „szent és mindenekfölött hivatását értő és éreztető hadsereg”-et – hangozta és erősen kifogásolta, hogy csak néhány képviselő védelmezi a hadsereget.

Zsilinszky azt követelte, hogy az események vizsgálatát vonják ki a nemzetgyűlés hatásköréből. Ha a Nemzeti Hadseregben túlkapások történtek, amit néhány héttel korábban már elismert, azok kivizsgálása a katonai fegyelmi biztosokra tartozik, nem pedig a nemzetgyűlésre – szögezi le. A cikk egyébként komoly adalékokat szolgáltat Horthy és Gömbös, a MOVE és a hadsereg szegedi megalakulására és kapcsolataira. /123/ Zsilinszkyt a

Nemzeti Hadsereg védelmében kifejtett tevékenységéért a MOVE 1920. július 10-én dísztaggá választotta. /124/

Zsilinszky 1920 nyarán védelmébe vette Gömböst és a MOVE-t is. Szilágyi Lajos felszólalásában szóvá tette, hogy a MOVE úgy viselkedik, mint állam az államban és diktatúrára tör. Zsilinszky szerint Szilágyi semmibe veszi azt a munkát, amit a MOVE megalakulása óta a nemzet védelmében kifejtett. A MOVE erős társadalmi szervezet – hangsúlyozza –, segíti és pótolja az államhatalom hivatalos szerveinek a munkáját. A MOVE sikereinek egyik kovácsa Gömbös – magasztalja fel a MOVE vezért a cikk. Magyarországon „sajnos” ma nem élnek Széchenyi Istvánok, Zrínyi Miklósok és Tisza Istvánok, de a meglévők közül Gömbös Gyula „komoly és súlyos érték”. Az ő érdeme többek között, hogy a MOVE „fölemelte... az eldobott nemzeti zászlót”. „Aki az ő erejét le akarja fogni, az a nemzet megújhodása ellen emel kezét.” /125/

A Nemzeti Hadsereg körül kirobbant vita a vívóteremben folytatódott, ahol Zsilinszky és Szilágyi párbajt vívtak. Szilágyi Lajos egyike volt azon legitimista képviselőknek, akik Gömbös személyében és a MOVE-ban látták a Habsburg uralkodó trónra emelésének legnagyobb ellenfelét. /126/

***

1919-1921 sajátos átmeneti időszakot jelentett a magyar állam fejlődésében. A hatalom gyakorlásában különös szerepet töltöttek be a keresztény-nemzeti szervezetek, a hadsereg, valamint a félig-meddig titkos társaságok. /127/ A fajvédők ezen az informális hatalmi szerveződésen belül az események fő mozgatói voltak. 1919 őszétől keresték a lehetőséget a katonai diktatúra bevezetésére. A diktatúra bevezetésének esélyeit Gömbös Gyula /128/ és Kozma Miklós /129/ többször is mérlegelték.

1919 ősze után Zsilinszky is többször visszatért a diktatúra kérdésére. Militarista nézeteiből következően a parlamentáris rendszert, a nemzetgyűlést ekkoriban nem tekintette a politikai élet legfőbb intézményének. Nem akarta „túlbecsülni a parlamentizmus jelentőségét, mint azt Tisza István is tette volt” – írta 1922 őszén. /130/

A katonai diktatúra gondolatát 1919 telén vetette fel először. /131/ Akkor a kaotikus belpolitikai állapotokkal és az ország bizonytalan nemzetközi helyzetével indokolta a diktatúra bevezetését és a következő érveket támasztotta alá álláspontját. Nem működnek az ország szuverenitását kifejező államhatalmi szervek: nincs államfő, nincs országgyűlés. Magyarország már nem köztársaság, de még nem királyság. Hiányzik az öncélú magyar külpolitika és katonapolitika feltételei. Nincs megoldva a lakosság ellátása.

Zsilinszky a jogfolytonosság felvetésével arra utalt, hogy a fajvédők nem támogatják a Habsburg-ház visszatérését a magyar trónra, de ugyanígy elutasították a köztársasági államformát is. Zsilinszky a szabad királyválasztásról nem tett említést. A „mérsékelt” alkotmányos királyság bevezetését javasolja, megvalósulását azonban nem a közeljövőben tervezte. Az alkotmányos királyság megszületéséig egy Cromwell típusú vezetőt kell az ország élére állítani – írta és hozzátette - „Ha népszavazást rendelnénk el ebben a kérdésben, egészen bizonyos, hogy a magyar nemzet az erős kéz politikája mellett döntene”, azaz Horthyt támogatná. /132/

Zsilinszkyt a proletárdiktatúra nyomasztó közelsége és a győztes nyugati hatalmak közép-európai politikája miatt is a diktatúra híve volt. Következétesen az erős kéz politikájáról beszél és azt, mint rendeleti úton való kormányzást határozta meg, így akarván elkerülni a katonai diktatúra fogalom használatát. A diktatúra spártai erkölcsöket és a porosz fegyelmezettséget követelt a lakosságtól – tette hozzá.

A diktatúra révén kötött gazdálkodás valósulhat meg – hangsúlyozta. Az állami beavatkozás munkaalkalmat teremt a megélhetési gondokkal küszködő társadalmi rétegek, közöttük a középosztály számára. Állami eszközökkel – tette hozzá - letörhető az áruzsora és a lánckereskedelem. Rekvirálásokkal enyhíteni lehet a főváros élelmiszer ellátási gondjait.

„Itt parancsszóra van szükség... (...) Prókátorkodó hatáskör-megállapításokra most sem elég idő, sem szükség: forradalomban élünk. Az ország vezére, a parancsnok csak Horthy Miklós lehet. Horthy mögött olyan katonai erő áll, ami garantálja, hogy rendelkezéseit az ország valamennyi lakosa betartja. /133/

Bethlen István kormányfői kinevezése után is foglalkoztatta Zsilinszkyt a diktatúra lehetősége. A fajvédők és Bethlen vitáját is a diktatúra nézőpontjából vizsgálta. A népszövetségi kölcsön felvétele körül kirobbant vitát követően a fajvédők kiléptek a kormánypártból. A szakítás után közeledés figyelhető meg a fajvédők és az ébredők között. A jobboldali összefogás reményében Zsilinszky éles támadást indított a kormány ellen. Bethlen átmeneti jellegű eszmei képződménynek tekinti a keresztény és agrár gondolatot – írta -, nem a kispapok és a fajvédők, hanem az „avatag” liberalizmus és a „bankhatalmasságok” irányában keres kibontakozást. A kormányt a koncepciótlanság, lelki, gazdasági és szociális érzéketlenség jellemzi.

Zsilinszky a *parlamenten kívüli* hatalom megteremtésében látta a megoldást. A kormányzat „piszlicsár-diktatúra”-jával szemben az „erős kéz politikáját” sürgette. Mint írta: a fajvédők - Bethlennel és a kormánypárttal szemben - a rend, a fegyelem, a törvény és tekintélytisztlet, a jogbiztonság ígéretével lépnek fel, „tervszerű, átfogó, alkotó reformpolitikát... organizációs programot” ígérnek. /134/

Szociális- és földreform

A Teleki-kormány által indított és a Bethlen István miniszterelnöksége alatt megvalósuló konszolidációs politika sikere több tényezőtől függött. Sikerének egyik feltétele a paraszti támogatás elnyerése volt. Nem véletlen tehát hogy a korabeli pártok és társadalmi szervezetek, erőteljesebb, vagy mérsékelt hangon, de követelték a földbirtokrendezést.

A fajvédők a forradalmakkal szembeni küzdelemben hirdették meg a földreformot. Szegedi programjukban már felléptek az igazságtalan hazai birtokviszonyok átalakításáért. Gömbös visszaemlékezésében, a következőkben foglalja össze a fajvédő irány lényegét: „Ezen új irány: *A keresztény nemzeti világnézetben a független és haladó Magyarország gondolatában és végül az agrár társadalomra való támaszkodásban volt megadva.*” /135/

Zsilinszky, aki maga is a földbirtokrendezés híve volt, úgy ítélte, meg, az agrárkérdés rendezése nélkül nincs nemzeti felemelkedés. Megvalósítása során az állam ne válogasson az eszközökben. Amikor a tét a nemzet felemelkedése, nem szabad visszariadni a népszerűtlen intézkedésektől – hangsúlyozta -, még akkor sem, ha erőszakos eszközöket kell igénybe venni. „Mikor egy ország romokban hever s mikor egy ország újabb ezerévekre való megszervezéséről van szó, nevetséges érzélgősség volna egy-két magánvállalat érélyes megrendszabályozásától visszariadni, olyan vállalatokétól, melyeknek nagy részük volt Magyarország mai szerencsétlenségében.” /136/

Zsilinszky egy központosított, nagy szociális érzékenységet felmutató állammodellt vázolt fel. Az állam a leglényegesebb konszenzusteremtő tényező. A beavatkozás formáját és mértékét úgy akarta szabályozni, hogy az állam egyensúlyozó szerepe érvényesülhessen a gazdaság, a társadalom és a politika, egyszóval az élet minden területén. Az állami beavatkozás elsősorban az ipart és a kereskedelmet érinti, ahol az állam a nagy vállalati nyereségek „tekintélyes részét elvonja szociális intézmények révén”. Az állam egyidejűleg „egyensúlyozó, arányosító, kibékítő” funkciót tölt be a tőke és munka viszonyában. Az állami érdekegyeztetés hatáskörébe utalta a zsidókérdést is. „*Egyensúlyt* kell teremtenünk a magyar társadalom... *zsidó törpe kisebbsége* és a háttérbe szorított óriási *keresztény magyar többsége* között”, hogy ezáltal „minden vallás, faj, vagy nemzeti, vallási, faji csoport lehető arányos érvényesülésének igazságos és szociális” rendezése megoldódjék. /137/ Elképzelése emlékeztet az 1930-ban kialakított nemzeti állam koncepciójára.

Zsilinszky egyike volt azoknak a fajvédőknek, akik őszintén és következetes képviselték a földreform és a jóléti intézkedések ügyét. Az állam legégetőbb gazdaságpolitikai feladatának a földreformot tekintette. A birtokreform és a munkavállalók szociális érdekvédelme nem választható el egymástól – hangsúlyozta.

A fajvédők Magyarországot agrárállamnak tekintették, a nemzetgazdaságot agrárius alapokra kívánták helyezni. A megvalósítás érdekében sürgős állami fellépést követeltek a nagybirtokkal és a nagytőkével szemben. Az agrárius gazdaságpolitikának elsőrendű feladata a fennálló bank- és hitelszervezet átalakítása – hangsúlyozták – és helyette a vidéki Magyarországot (mezőgazdaság, kis- és középvállalkozások) alacsony kamatozású és hosszú lejáratú hitelekkel ellátó - országos takarékszövetkezeti hálózat kiépítése. Ezzel egyidejűleg sor kerülne a bank és az ipari szféra szétválasztására, a bankmonopóliumok korlátozása. Megszüntetnék a lánckereskedelmet. Az árfelhajtó hatású közvetítőkereskedelmet termelő és értékesítő szövetkezeti rendszer kiépítésével iktatnák ki. Megszüntetnék a gazdasági élet Budapest központúságát. /138/

A fajvédők a szociális és jóléti reformot szintén állami úton akarták megvalósítani. Zsilinszky egyetértett ezzel, sőt németországi tapasztalatai alapján kezdeményezője volt az arányos közteherviselésen alapuló adórendszer bevezetésének. Az így képződött állami többletforrásokat jóléti kiadásokra fordítaná. /139/ Az adóbevételeket részben a munkabérek kiegészítésére, részben az intézményes munkavállalói munka-, egészség- és érdekvédelemre, részben az oktatási és művelődési intézmények fejlesztésére fordítanák.

Zsilinszky a szociális érdekvédelem kapcsán kitért a munkásmozgalomra is. Az 1918-1919-es magyarországi forradalmakért elsősorban nem a szocialista eszmét, nem a munkásságot és a Szociáldemokrata Pártot tette felelőssé. Nem a „szocializmust kell ütnünk”, - írja -, mivel az végső fokon s a munkásság védekező reflexe a tőke kizsákmányolása ellen. A kenyerét kétkezi munkával kereső munkásnak a „keresztény és szociális államhatalom” védelmet kell biztosítani. /140/

A munkáskérdés gyökerei oda vezethetők vissza, hogy az első világháború előtt sem volt Magyarországon „egészséges szociális szellem”. A kisebb jelentőségű szociálpolitikai jogszabályok (pl. 1884. évi ipartörvény) nem nyújtottak megfelelő védelmet a munkásoknak. A Szociáldemokrata Pártot (eltekintve a marxizmus nemzetköziségétől) a dualizmus szociális érzéketlensége hívta életre. A forradalmakért nem a munkásokat, hanem „ultraindustrialista, ultrakapitalista, nemzetellenes és antiszociális” munkásvezéreket terheli a felelősség. /141/

A szociáldemokrata pártvezetés bűnei miatt hiba lenne felszámolni munkásmozgalmat, mert ezzel megfosztanák a munkásságot a tőke elleni önvédelem lehetőségétől. Felszámolás helyett nemzeti alapra kell helyezni a munkásmozgalmat. A szociáldemokrácia a jövője a „nemzeti gondolathoz való simulás, az osztályharc felfüggesztése, öntudatosan fokozott termelőmunka”. Zsilinszky azzal fenyegeti a Szociáldemokrata Pártot, hogy ellenkező esetben a keresztény munkások kiválnak a szociáldemokrata pártból és a keresztényszocialista, valamint a nemzeti alapon álló

munkásszervezetekhez csatlakoznak /142/, ami egyébként nem kelthetett nagy riadalmat a pártvezetők körében, tekintettel a nemzeti alapon szerveződő munkásszervezetek csekély taglétszámára. /143/

Az osztályharc felfüggesztéséért cserében az állam felgyorsítja a szociális törvényalkotást – ígérte Zsilinszky. Az új Magyarország nem „tűrheti el” az előző évtizedek „antiszociális gyalázatait” – írta -, ezért a nemzetgyűlés törvényt alkot a gazdasági élet különböző területein dolgozó munkások helyzetének és munkakörülményeinek javításáról, a társadalmi- és az egészségbiztosításról, valamint a női és a gyermekmunkáról. Védi a dolgozók munkahelyi biztonságát és egészségét. /144/

***

A két világháború közötti Magyarország legsúlyosabb problémáját az agrárkérdés megoldatlansága jelentette, melynek rendezetlensége súlyos gazdasági és társadalmi feszültséget gerjesztett, komoly befolyással volt a belpolitikai életre. A Horthy-korszak kormányai a parasztság támogatására csak a földbirtok-viszonyok rendezésére révén számíthattak. Azzal is számolniuk kellett, hogy nem lehet a parasztságot végtelenségig a politikai lét alá szorítani. Elkerülhetetlennek tűnt, hogy a parasztság föld mellett, szociális és politikai jogokat kapjon.

Az agrárkérdés rendezetlensége egészen a jobbágyszabadításra vezethető vissza. A jobbágyszabadítás, a polgárosodás nem, illetve csak részlegesen oldotta meg a földkérdést. Az áprilisi törvények kimondták a kárpótlással megvalósuló jobbágyszabadítást - ami nagy társadalmi vívmánya a magyar polgári átalakulásnak -, eltörölték az úrbéri terheket, a papi dézsmát és más feudális kötöttségeket. Tehát 1848-ban a jobbágyság politikai, jogi értelemben szabaddá, a társadalom más csoportjaival egyenlővé vált, de jelentős tömegei sem 1848-ban, sem a kiegyezést követő korszakban nem juttatottak földhöz.

A hazai földbirtokmegoszlás nagy aránytalanságot mutatott. A művelés alá vont földek nagyobb hányada az ország társadalmi és kormányzati rendszerében vezető szerepet betöltő birtokosság, s döntően a nagybirtokosok kezében volt. A nagybirtokrendszer káros és a XX. századi fejlődésbe nem illeszthető formát képviselt. A nagybirtokrendszer, az elidegenítéstől törvényileg védett egyházi és világi óriásbirtokok – hitbizományok - hátráltatták a modern gazdálkodási rendszerek kifejlesztését, mint ahogy gátolták a parasztság földigényének kielégítését, a falusi nincsteleneknek önálló paraszti egzisztenciává válását, a parasztpolgárosodást is. A századelőn az alföldi és dunántúli paraszti megmozdulások, az agrárszocialista szervezkedések, valamint Áchim L. András és Nagyatádi Szabó István

pártmozgalmainak agrárkövetelései világosan jelezték, hogy a probléma megoldása nem tűr halasztást. A parasztság önálló érdekérvényesítő képességének és képviseleti szerveinek megalakítása legfeljebb elodázható, de el nem kerülhető.

A kiegyezést követő időszakban több földbirtok-politikai törvény és rendelet született, ezek azonban alkalmatlannak bizonyultak a helyzet hosszú távú rendezésére. /145/

Az első világháború elhalasztotta, de nem vette le a napirendről az agrárkérdést. A háború befejezését követően kedvezően alakult a földreform ügye. A forradalmak időszakában egyetlen társadalmi és politikai erő sem zárkózott el a földreformtól, még azok a társadalmi csoportok és a katolikus egyház is támogatták a megvalósítását, amelyek korábban hallani sem akartak róla. A Károlyi-kormány földosztással akarta leszerelni a vidék forrongó hangulatát, így akarta megszilárdítani saját ingatag helyzetét. A földművelő nép földhöz juttatásáról szóló 1919 évi 18. törvény azonban csak ígéret maradt, végrehajtására nem került sor. A Tanácsköztársaság a földbirtokok államosításában és kollektív gazdaságokká történő átalakításában látta a megoldást. Mindkét elképzelés megbukott.

A földkérdés, mint nyomasztó feladat rendezése a Horthy-rendszerre várt. Az új helyzetben a földkérdés megoldásának társadalmi és politikai feltételrendszerében változás állt be. A régi rendszer hívei, amint magukhoz tértek ájultságukból, mindent elkövettek, hogy korábbi hatalmi pozícióikat megszilárdítsák. Köreikben mér alig esett szó a földreformról, és ha mégis, akkor abban az összefüggésben, hogy lehetne elkerülni, vagy legalábbis a legkisebb mértékűre korlátozni.

A földreformnak ugyanakkor a törvényhozásban nem volt komoly ellenzéke, ami abból adódott, hogy a konszolidációs politika Budapesttel, a várossal, a polgárral és a munkással szemben a vidékben és a parasztságban látta társadalmi bázisát.

A nemzetgyűlésben a Nagyatádi-féle Országos Kisgazda és Földműves Párt lépett fel a legerélyesebb a földrendezés érdekében. A párt elképzelését a fajvédők is támogatták. Mindkét politikai erő, ugyan különböző politikai indíttatásból és céllal, de a földreform következetesen végrehajtását követelte.

1919 őszétől a Kisgazdapárt az egyik legjelentősebb politikai tényezőnek számított. A párt komoly kihívást jelentett a Keresztény Nemzeti Egyesülés pártja számára. A kisgazdák erősödése a Nemzeti Hadsereg tisztikarában is nyugtalanságot keltett, emiatt a Fővezérség is foglalkozott a kérdéssel. Szeptember végén az a határozat született, hogy a Fővezérség személyes megbízottján keresztül nyomást gyakorol Nagyatádira, a nemzeti irányhoz való közeledés előmozdítása érdekében és megkísérli elszakítani zsidó munkatársaitól. /146/ A határozat megszületése után a fajvédők részéről közeledni próbáltak a kisgazdák felé. Gömbös együttműködést ajánlott Nagyatádinak. Amikor a Sokorópátkai Szabó István és a

Rubinek Gyula vezette Független Országos Földműves Párt fuzionált Nagyatádiékkal, Gömbös továbbra is kitartott mellette. /147/

Nagyatádi Szabó István közéleti, politikai pályafutása összekapcsolódott a parasztságért vívott küzdelemmel. A parasztság földhöz juttatásán túl, harcolt a földművelő tömegek politikai jogaiért. „Rólunk, nélkülünk ne lehessen többet dönteni” – mondta. /148/

Zsilinszky kezdetben ösztönösen, később tudatosan vonzódott Nagyatádihoz. Nagyatádit „paraszti Deák Ferenc”-nek nevezte, az „ősi magyar jogászi szellemet oly biztos ösztönnek és kitűnő tehetséggel képviselő bíró-ember”-nek tekintette. /149/

Zsilinszky 1919 őszétől a parasztság földigényét lehető legteljesebb mértékig kielégítő és a középbirtok erősödését elősegítő földbirtokrendezést követelt. Azt az álláspontot képviselte, hogy a keresztény-nemzeti erők a vidéki Magyarország, a birtokos parasztság támogatásával érhetik el céljaikat. A Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulása előtt arról beszélt, hogy Budapesttel szemben erősíteni kell a vidéket és rendezni kell a mezőgazdaság helyzetét. /150/

A *Nemzeti újjászületés és sajtó*ban is foglalkozott az agrárkérdéssel. A földkérdés megoldására vonatkozó elképzelései azonban az általánosság szintjén maradtak, ami a fajvédőkre is jellemző volt. A probléma kidolgozatlansága többek között abból adódott, hogy 1919 őszén, 1920 elején nem lehetett világosan látni, mennyire lesz radikális a nemzetgyűlés által elfogadott földreformtörvény. Másrészt felvetődik az a kérdés is, hogy mennyire voltak szilárdak és eltökéltek a fajvédők a radikális birtokrendezés kérdésében.

***

Zsilinszkynek a húszas évek első feléből származó írásaiban és a parlamenti felszólalásaiban gyakran visszatért az agrárkérdésre. Úgy ítélte meg, hogy az agrárkérdés rendezése elsősorban Nagyatádi és a kisgazdák céltudatos politizálásától, következetes politikai fellépésétől függ. Ebből a megfontolásból szorgalmazta a fajvédő és a kisgazda álláspont közelítését. A kisgazdáknak nemzeti alapra kell helyezkedniük – hangsúlyozta - és szakítaniuk kell a merev osztálpárt koncepcióval. A kisgazdáknak az a kötelességük - írta -, hogy „sarkaiban a magyar közélet eddigi liberális tájékozódását” megfordítsák és ne merkantil, hanem agrárius irányba vigyék előre az ország fejlődését. A kisgazdapárt nem lehet osztálpárt. A kisgazdapártnak az agrárgondolat megvalósítása érdekében „magához kell ölelnie elvben az egész nemzetet, gyakorlatban... az intelligenciát, s főleg annak azon rétegeit, melyek... hozzá legközelebb állnak.” A kisgazdák csak így érhetik el, hogy az ipart, a kereskedelmet és főleg a banktőkét, amely a közelmúltban útban volt, hogy maga alá gyűrje

a magyar földet és azt mindenesül függvényszerű viszonyban kényszerítse, most a magyar föld szekerébe befoghassák. /151/ A problémafelvetés a fajvédőknek az együttműködéssel szemben támasztott feltételeit is tartalmazza (nemzeti alapra helyezkedő szervezkedés, középrétegekkel való szorosabb együttműködés).

Zsilinszky az *Ébredő falu, ébredő tanya* című terjedelmes írásában a dualizmus parasztpolitikáját vizsgálta. /152/ A cím önmagában is figyelemfelkeltő. Nem az ébredő magyarokra tett utalást kell benne látni, hanem azt, ami egyébként az írásból kibontakozik, hogy a falusi és a tanyasi parasztság nemzeti „öserő”: nem tartható sokáig politikai, szociális és kulturális elmaradottságban. A paraszti öserő gondolatának hangsúlyozása pedig érzékelteti, hogy Szabó Dezső a húszas évek első felében is hatással volt gondolkodására.

Zsilinszky szerint a dualizmus alatt a parasztsághoz való viszony tekintetében három irányzat létezett. A konzervatívok megragadtak a Vas Gereben-féle „alázatos paraszt” ideáljánál, romantikus, a patriarchális időkből átöröklődött viszonyt tartottak a paraszttal. Elmúltak azok az idők – utal a jelen feladataira Zsilinszky -, amikor a „szubjektív jószág és becsületesség” elegendő „a faluban, a tanyán, a közép- és nagybirtokon” a rend fenntartásához. A parasztság modern életformát és olyan magyar politikát követel, amely „védi, neveli, öntudatosabbá és erősebbé teszi”.

A másik irányzatot az 1890-es földmunkás és szegényparaszti megmozdulások képviselik. A lázadás a forrongó paraszti elem lételeme. Elgondolásait a „tehetségtelen zsidó” íróktól, a szociáldemokrataktól, a szabadkőművesektől, a polgári radikálisoktól és „az orosz irodalom kelléktárából” merítette. Ezek a kulturális és politikai áramlatok potenciális proletárt láttak a parasztban és a paraszti életforma csődjéről értekeztek. Jászi Oszkár „parasztja” alig különbözik a szociáldemokrata munkástól. A munkáshoz hasonlóan „sokat emlegeti a kapitalizmust, de mindig csak a földbirtok fáj neki” és nem az ipar.

Zsilinszky egészen a második világháborút megelőző évekig elítélte és támadta íásaiban Jászi Oszkárt. Ez azonban nem gátolta abban, hogy a cikkben Jászi személyében jelölje meg azt a társadalomtudóst, aki felismerte a parasztság elhagyatottságát. Helytelenítette azonban, hogy Jászi és a polgári radikálisok elmulasztották a segítségnyújtást. Az agárkérdést saját céljaikra használták fel, így kiszolgálói és védelmezői lettek a „merkantil rablóvilág”-nak.

A harmadik irányzatot a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt képviselte. A Nagyatádi-féle kisgazda szervezkedést rendkívül pozitívan értékelte. Nagyatádi számára a kisgazda „öncél” és nem eszköz - hangsúlyozta. „Öncél abban az értelemben, hogy minden lelki, erkölcsi és testi erőt ki kell fejleszteni benne, hogy... erős támasza lehessen... a magyar nemzet és állam boldogulásának és nagyságának.” Az öncélúságot azonban „nem a földműves általában,

hanem... az önálló kisgazda” képviseli. Ebből a megközelítésből szükségszerűen következik a birtokreform. A reform csökkenti a földnélküliek számát, gyarapítja az önálló kisgazdákét.

Zsilinszky azzal érvelt a parasztság nemzeti megtartó ereje mellett, hogy azt nem ronthatja meg a városi kultúra, mert a paraszti kultúra a „népies őserőkből táplálkozik”.

***

Az 1920. évi birtokviszony rendezési törvényjavaslat előkészítő tárgyalásain és parlamenti vitájában a jobboldali radikálisok Nagyatádi mellé álltak. Gömbös a választókerületében tartott beszámolójában jónak tartotta, támogatásáról biztosította a Nagyatádi javaslatát és szorgalmazta a törvény gyors végrehajtását. /153/ Grieger Miklós keresztényszocialista képviselő, aki a harmincas években szoros kapcsolatba alakított ki Zsilinszkyval és Hegedűs György az ÉME országos elnökségének tagja szintén támogatta Nagyatádi tervezetét. /154/

A nemzetgyűlés november közepén fogadta el a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről szóló 1920. évi XXXVI. törvényt. A törvény – a kisgazdák radikálisabb, valamint a közép-és nagybirtok igen mérsékelt elképzelése között létrejövő - politikai kompromisszum jegyében született. A jogszabály „közérdekű nemzetpolitikai feladatnak” tekintette „az arany vagy ezüst vitézségi éremmel kitüntetett földművelők, a földműves hadirokkantak, a munkaképes földműves hadiözvegyek és felnőtt földműves hadi árvák földhöz juttatását. Céljai között szerepelt „a mezőgazdasági munkásoknak, törpe- vagy kisbirtokosoknak földhöz juttatással való megerősítése, továbbá a közszolgálati alkalmazottaknak, a becsülettel szolgált katonáknak és az érdemes gazdatiszteknek földhöz juttatása”. /155/

A törvény kártalanítással egybekötött állami kisajátítást írt elő, de nem állapított meg birtokmaximumot. A kormány a törvénnyel a háború és a forradalmak alatt feleszmélt szegényparasztságot akarta lecsillapítani, ezért elsősorban törpebirtokok kialakítására, házhelyek szétosztására törekedett. A törvény közel egy éves vajúdas után született meg. Zsilinszky értékelése szerint, amely találóan mutatja a helyzetet, a „nagyszabású földreform kívánsága egy kisszabású törvényben... öltött testet, a végrehajtás pedig még jobban letarolta a reformhoz fűződő legszerényebb reményeket is.”. /156/

A fajvédők látták a törvény hibáit, kezdetben azonban „óvatos haladást” javasoltak. Reálisan felmérték, hogy a rendszer megkérdőjelezése nélkül a nagybirtokkal szembefordulni nem lehet. Másfelől azt is látták, hogy a nagybirtokrendszer tartós fennmaradása társadalmi robbanáshoz vezet. /157/

Zsilinszky a törvényjavaslat vitájának időszakában Németországban tartózkodott, de onnan is nyomon követte az eseményeket. /158/ A hazatérése után bekapcsolódott az ismét felforrósodó parlamenti és sajtóvitába. A törvény végrehajtása a hosszadalmas kisajátítási eljárás, a földeladási árak irreális emelkedése, a birtokosok és a hivatalok magatartása következtében lassan, vontatottan haladt előre. 1922 végéig mintegy 100.000 holdat juttattak az igénylőknek, ennek jelentős része házhely volt. /159/ A földreform ilyen méretű elszabotálása nemcsak a földigénylők körében váltott ki jogos felháborodást. A kisgazdák és az ellenzék is heves támadták az eljárást. A felháborodás méreteire utal, hogy a kormány az 1922-es választási kampány időszakában rendeletet alkotott „a földbirtokreformmal kapcsolatban üzött népámítás eltiltása” tárgyában. /160/

A fajvédők a tömegbázisuk kiszélesítése érdekében részben szintén ellenzéki magatartást tanúsítottak.

Az 1922-es választásokat megelőző egy esztendőben olyan események zajlottak az országban, amelyek visszafogták, mérsékeltek a földreform végrehajtása elleni támadások hangvételt. A királypuccsok, a nyugat-magyarországi felkelés, az Egységes Párt alakítása és az új választójogi rendelet körüli bonyodalmak következtében a fajvédők egy időre várakozó álláspontra helyezkedtek. A földreform végrehajtása terén szerzett tapasztalatok elégtelensége is visszafogottabbá tette a fellépést.

Az első királypuccs után Bethlen István kapott kormányalakítási megbízást. Bethlent a legitimisták és a szabad királyválasztók is támogattak. Bethlen nem kívánt a jobboldali radikálisokkal együtt kormányozni. A kormányalakítási tárgyalások folyamán az is kiderült, hogy Horthy nagyobb biztosítékot lát a Bethlen politikai elképzeléseiben, mint a szegedi ellenforradalmároknál. /161/

Hasonló problémákat vetettek fel a szilárd parlamenti többséggel rendelkező kormánypárt létrehozásáról folytatott tárgyalások is. A tárgyalásokon előzetesen egy olyan párt körvonalai rajzolódtak ki, amelyben a szélsőséges elemek és a kisgazdák nem kaptak volna szerepet. Nagyatádi és Gömbös, a pártalakítási tárgyalások várható vesztesei között 1921 végén közeledés indult meg. A Kisgazdapárt a földbirtokreform új alapokra helyezését és sürgős végrehajtását követelte. Célkitűzése elfogadható volt a fajvédők számára is, akik telepítési akcióval kívánták egybekapcsolni a földreformot. /162/

1921 őszén Zsilinszky is bekapcsolódott a tárgyalásokba. A *Szózatban* bemutatta a Kisgazdapárt 10 pontos követelését, a javaslatot támogatásáról biztosította és hevesen kirohant az Esküdt-ügyet felemlegető liberális sajtó ellen. /163/

Zsilinszky a pártalakítási tárgyalások során a fajvédőkkel és a kisgazdákval való együttműködés szükségességéről igyekezett meggyőzni Bethlent. /164/ Végül érvekként arra

hivatkozott, hogy a lakosság 95 százalékát kitevő keresztények a jobboldalon keresik a kiutat és az erős kéz után sóvárognak – hangsúlyozta. /165/

A második királypuccs idejére Bethlen felfüggesztette a pártalakítási tárgyalásokat. Zsilinszky „sötét összeesküvés”-nek nevezte a Habsburgok második restaurációs kísérletét. A puccs a fennálló államrend megdöntésére irányuló kísérletnek tekinthető – hangsúlyozta, Gömbös hasonlóan. Az ilyen uralkodó eljátszotta jogát Szent István koronájára – állapította meg. /166/ Az esemény kapcsán kitért a budaörsi csatára is. Kiemelte az egyetemi ifjúságnak a „karlista lázadás” leverésében játszott szerepét. Az ifjúság felelősségteljes magatartásával bebizonyította – írta -, hogy a „szélső nacionalizmus” híve, s a jövőben nagyobb megbecsülést érdemel az ifjúság. A fajvédők részéről támogatásáról biztosította az egyetemistákat. /167/

A Habsburg-ház trónfosztásáról szól törvényjavaslat nemzetgyűlési elfogadását követően Bethlen konszolidációs programot hirdetett. 1921 végén kiegyezett a Szociáldemokrata Párttal a politikai életben való közreműködésük feltételeiről és pártja elhagyására készítette a legitimistákat. Ezzel egyidejűleg tárgyalásokat kezdett a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja és az Országos Kisgazda és Földműves Párt egyesüléséről. Bethlen a kisgazdákra alapozta az új pártot és abban a fajvédőknek is szerepet szánt. Bethlen 1922. február 2-án híveivel belépett a Kisgazdapártba, s ezzel elkezdte működését az Egységes Párt.

Zsilinszky írásainak hangvételéből arra következtetni, hogy a következő hónapokban a fajvédők keresték Bethlennel az együttműködés lehetőségét. Zsilinszky azt hangsúlyozta a *Szózat*ban, hogy az Egységes Párt „záloga a jövő Magyarország megteremtésének”. /168/

Zsilinszky – a fajvédők önálló arculatának megőrzésével - kezdettől fogva támogatta Bethlent az Egységes Párt létrehozására irányuló törekvéseiben. 1922 január végén a nemzeti egység megbontásával vádolta a legitimistákat. Szembefordulnak azokkal az erőkkel, amelyek a nemzeti gondolat a keresztény világnézet és erkölcs „vezéreszméjét” agrárius politikával kívánják összekapcsolni. A legitimistáknak nincs helye az új kormánypártban. Az új párt a nemzeti intelligenciára és a parasztságra támaszkodik, de a siker érdekében a kisgazdapárt is szakít az osztálypolitikával, a „nemzeti integráció táborába szólítja a magyar milliákat.” /169/

Zsilinszky támogatta Bethlennek a Friedrich-kormány alatt keletkezett választójogi jogszabály módosítására vonatkozó javaslatát és ebből következően az 1922-es választásokra vonatkozó elképzeléseit is. /170/

A *Szózat* 1922. május 3-án beszámolt arról, hogy Zsilinszkyt a derecskei választók 18 tagú küldöttsége kereste fel. Felkérték, hogy vállalja a választókerület képviselőjelöltségét. Gömbös azonnal megerősítette a hírt, és bejelentette, hogy a derecskei kerületben Zsilinszky az egységes párti jelölt. /171/

A képviselőválasztás után Zsilinszky lelkesen készült a képviselői feladatok ellátására. A választásokon az Egységes Párt fölényes győzelmét aratott – állapította meg választási gyorsmérlegében. A legnagyobb siker a baloldali ellenzék visszaszorulása, a „szélső liberálisok” és a „szélső legitimisták” veresége. A Horthy-rendszer parlamenti választásain először induló Szociáldemokrata Párt esetében pedig azt emelte ki, hogy a párt jobboldali beállítottságú vezetői szereztek mandátumot.

A 144 kormánypárti mandátumból a párt balszárnyát képező kisgazdák 20-25, a jobbszárnyát alkotó radikális jobboldal 10-12 mandátumhoz jutott. Zsilinszky azonban nem volt elégedett a kormánypárton belüli erőviszonyokkal. Több jobboldali radikális mandátumra számított, amit természetesen nem hagyott szó nélkül. A nemzetgyűlés munkájában nagy hiányt jelent az elkövetkezőkben a Turi Bélák és Milotay Istvánok hiánya – állapítja meg. /172/

Zsilinszky megjegyzéséből kitűnik, hogy a fajvédők 1922 nyarán felmérték, hogy a fegyverszünet Bethlen és közöttük véget ért, s megkezdték a felkészülést a nagy összecsapásra.

A nemzetgyűlés alakuló ülése előtt a *Megnyíló kapuk előtt* című írásában számba vette a törvényhozás előtt álló feladatokat. „Az agrárius agrárpolitika, a szociálpolitika és a nevelésügy nagy reformjai meg hátra vannak és mind a nemzetgyűlés munkájára várnak” – írta. Ennél égetőbb az agrárkérdés rendezése, ezért a törvényhozásnak a földbirtoktörvény végrehajtásával kell elkezdenie a munkát. A feladatokkal személy szerint is azonosult, az új nemzetgyűlésben éppen ezeknek a reformoknak a megvalósításáért kívánt harcolni. /173/

Kesernyés életfilozófia tükröződik a parlamenti munka megkezdésekor papírra vetett gondolataiban. „A mi nemzedékünk boldogságát már elrontotta a sors, az már csak az utánunk következők életét vonhatja meleggél és fénnnyel. A mi sorsunk a harc.” – írta, mint aki lelkiekben elkezdte a készülést a következő évek kemény politikai összecsapásaira...” /174/

Az 1922 nyarán összeülő nemzetgyűlésben szenvedélyes vita robbant ki a földreform ügyében. A kisgazdák és a fajvédők következetesen kitartottak amellett. Hogy a földreformot új alapokra kell helyezni, s minél előbb végre kell hajtani. Magatartásuk tovább élte a fajvédők és Bethlen ellentétét.

Bethlen világ- és társadalom felfogása a „nemesi liberális” eszmekörben gyökerezett, ami a magyar arisztokrácia világlátásának alapját is képezte. Konszolidációs politikája a hagyományos uralkodó körökkel, a nagybirtokossággal és a nagytőkével való kiegyezésre irányult. Bethlen miniszterelnöki kinevezése után a dualizmusból örökölt államberendezkedésen – a nagybirtok és a nagytőke kompromisszumán, szilárd parlamenti többséggel rendelkező kormánypárton – alapuló kormányzást akart megvalósítani. /175/

Ebben az elképzelésben nem jutott hely a jobboldali radikális politikai erőknek és a nagyobb társadalmi bázissal rendelkező kiscgazda erőknek sem.

Bethlen és az Egységes Párt nagybirtokos szárnya nem értett egyet a kiscgazdák és a fajvédők földbirtokreform elképzeléseivel. Nem értett egyet a vagyonváltságként természetben levonandó birtokok állami földalapba történő „beszedése”-vel és azzal sem, hogy a megnövekedett földalap felhasználásával sürgősen és becsületesen hajtsák végre a földreformot. /176/

***

A fajvédők hosszabb ideje tisztában voltak azzal, hogy Bethlen az Egységes Pártból való kiszorításukra törekszik. Arról is tudtak, hogy Bethlen elképzelését hallgatólagosan Horthy is tudomásul vette. A mellőzöttség a fajvédő csoportnak a politikai élet peremére szorulásával fenyegetett, ez ellen a kiscgazda-fajvédő együttműködés szorosabbra vonásával és a jobboldali radikális képviselők egységbe tömörítésével kívánták felvenni a küzdelmet.

A fajvédők, az ébredők, egyes keresztényszocialisták és a Wolff Károly vezette Keresztény Községi Párt összefogásával 1922 őszén a fajvédelem jegyében laza képviselői tömörülést hoztak létre volt.

A Keresztény Szövetség megalakulásáról Zsilinszky is beszámolt a *Szózatban*. Ezt, mintegy előjelezve, 1922 nyarán a jobboldali radikális összefogás érdekében fellépett a „hatalmi szálát marokba tartó” kormány ellen és egyben a határozott fajvédelmi politikát követelő ébredő magyarok védelmében. /177/

A Keresztény Szövetség „*Új fejezet*” a fajvédelem történetében – jelezte írásának címében is. Zsilinszky felvázolta a Bethlen és a jobboldali radikális képviselők célkitűzéseiben található különbségeket. A jobboldali radikálisok hosszú távú kereszténynemzeti célkitűzései ellentétbe kerültek a „napi politika szükségleteivel és kényszerével” - hangsúlyozta. Zsilinszky 1922 őszén nem tartotta összeegyeztethetőnek a fajvédelmet és a kormány konszolidációs politikáját, amit aztán pontosabban is kifejt.

A fajvédelmi szövetkezéshez azok a képviselők csatlakoztak – írta -, akik nem értenek egyet a kormány adópolitikai elképzeléseivel, új törvényt sürgetnek a földreform végrehajtására és megoldást keresnek a magyar ifjúság keresztény és nemzeti szellemű nevelésének problémáira. A Keresztény Szövetség „jelzi a mi fajvédelmi irányvonalunk diadalmas előretörését” – szögezte le a cikk befejezésében, arról azonban nem tett említést, hogy a szövetkezés ívét még nem írta alá. /178/

Nem említette a *Szózat* azt sem, hogy a Gömbös az akciót Bethlen távollétének idejére ütemezte. Bethlen nem értett egyet a szövetkezéssel, de nyilvánosan nem is helytelenítette. Tudomásul vette a pártok felett álló nemzetgyűlési frakció létrejöttét, de világossá tette, hogy csak a szerveződő liberális-szociáldemokrata blokk ellensúlyozására tartja kívánatosnak a működését.

Bethlen taktikus politikai hozzáállásával gyakorlatilag kezdetét vette a fajvédelmi szövetkezés lassú kimúlása és folytatódott a fajvédők elszigetelődése a párton belül. Egyre inkább a sajtóba szorultak vissza, ahol elsősorban Zsilinszky írásai révén hallatták hangjukat.

A Keresztény Szövetség szervezésének időszakában Zsilinszky sürgetni kezdte a földreform végrehajtását, így akarta előkészíteni a fajvédők és a kiskgazdák együttműködését. A földbirtokrendezés célja – fogalmazott a kiskgazda követelések szellemében - a kis- és középparasztság, a „független és erős magyar existenciák” számának gyarapítása. /179/

Zsilinszky a fajvédelem jegyében /180/ az év második felében is folytatta a küzdelmet a fölbirtokrendezésért. 1922 telén úgy látszott, hogy lehetőség nyílik egy szélesebb parlamenti összefogásra. 1922 novemberében a Meskó Zoltán vezetésével létrejött, a több mint húsz tagból álló Földreform Szövetség. /181/ A szervezkedők 21 pontban foglalták össze követeléseiket. A jogos és indokolt sérelmek többsége a fajvédők számára is elfogadható volt, így tehát Zsilinszky okkal reménykedett abban, hogy Földreform Szövetség és a fajvédők között „birtokreform-gyorsítás” kérdésében együttműködés alakulhat ki.

Zsilinszky 1922 decemberében birtokreform-gyorsítást követelt. Az agrárgondolat győzelmének első állomása a földbirtokrendezésről szóló 1920-as törvény elfogadtatása volt – írta -, 1922 végére azonban kiderült, hogy a „kormány és az egységespárt nem is veszi komolyan [a] törvény végrehajtását”. A nemzetgyűlés agrárius többsége a „becsületét kötötte” a birtokreformhoz és mindent elkövet annak sikeres megvalósulásáért - hangsúlyozta. A fajvédők azért szállnak síkra, hogy a kormány és a nemzetgyűlés (értsd: Egységes Párt) mindent kövessen el a földreform sikere érdekében. Ami pedig ennél is lényegesebb – tette hozzá – „novelláris úton kell... most már magán a törvényen segíteni”. /182/ A földtörvény módosításának felvetésével a Földreform Szövetség mellett Nagyatádi Szabó István is meg akarta nyerni.

Köztudott volt, hogy Nagyatádi nem értett egyet sem az 1920. évi XXXVI. törvénnyel, sem annak végrehajtásával. Az agrárius körök fellépésétől azt remélte, hogy az előreviszi a földkérdés érdemi megoldását. A törvénymódosítás sürgetése 1922 decemberében komoly feszültséget okozott az Egységes Pártban. Bethlen, hogy a feszültséget enyhítse, 1923 január végén kompromisszumot kötött az Egységes Párt kiskgazda képviselőivel. Nagyatádit pedig megbízta, hogy a reform gyors végrehajtására a készítsen törvényjavaslatot. /183/ Bethlen

megakadályozta a konszolidációs terveit veszélyeztető parlamenti tömörülés alakítását. Váratlan húzásával időt nyert, ami lehetőséget adott a számára a fajvédők elleni újabb akció megtervezésére.

A földbirtoknovella előkészítése alatt Zsilinszky újabb kísérletet tett a fajvédők-kisgazda összefogás előmozdítására. Január végén a földreform végrehajtásáért vívott küzdelem mellett az együttműködés „szociális irányban” való kibővítésére tett javaslatot. /184/

A fajvédők 1923 első hónapjaiban nagy erőfeszítéseket tettek egy újabb parlamenti tömörülés létrehozására. A szervezőmunka komolyságára utal, hogy Zsilinszky, aki korábban hetente több cikket is írt a *Szózatban*, március közepéig összesen nyolc írást közölt a lapban. Ezek többsége az aktuális belpolitikai helyzettől távol álló kérdéseket vetett fel, illetve Bethlennek a liberálisok elleni fellépését támogatta. /185/

A Gömbös csoport mintegy nyolcvan képviselőből álló fajvédő csoport létrehozásával számolt. Egy ilyen nagyszabású vállalkozás sikere szétszakította volna az Egységes Pártot. Gömbösék kiválása esetén kisebb belpolitikai válságra került volna sor. A pénzügyi kölcsön felvételéről folyó tárgyalásokat Bethlen egy ilyen incidenssel nem akarta megzavarni, ezért 1923 tavaszán elhárította a pártszakadást. A szakításra néhány hónappal később a külföldi kölcsön kapcsán került sor.

A fajvédők kilépése az Egységes Pártból

Bethlen és a fajvédők összecsapására a népszövetségi kölcsön felvétele kapcsán került sor. 1923 tavaszán azonban tovább folytatódott a kormány és a kormánypárti ellenzék küzdelme a földreform novella körüli előcsatározások keretében.

Az ellentétek hátterében azonban két gyökeresen különböző politikai felfogás, két alapvetően más országépítő elképzelés húzódott meg. Engedményeket e tekintetben egyik fél sem kívánt tenni.

1922 nem várt eseményeket hozott a fajvédők számára. A kudarcok után azt remélték, hogy 1923 a siker, ahogy Zsilinszky írta, a fajvédelem éve lesz a számukra. A *Hitvallás* című írásában Zsilinszky mérleget készített és fajvédő szempontból értékelte az előző három évet. 1919-1922 – írta - „lelki felfegyverkezés és alapos terepszemle időszaka” volt a keresztény, nemzeti és agrárius erők történetében. A három év bebizonyította, hogy gyors és könnyű

sikereket elérni nem lehet. Azt is tudomásul kellett venniük, hogy ilyen rövid idő alatt nem lehet összetörni a „nemzetrontó” politikai erőket.

Az elmúlt három évben egy új nemzedék jelentkezett – folytatta -, amely a nagybirtok és a nagytőke pozícióinak visszaszorítására „megalkotta a keresztényibb, nemzetibb, szociálisabb Magyarország” programját. A „célátgondolt és részletekbe menő szervező és nevelőmunkával” lehet megvalósítani – vallja ez a nemzedék. 1919-ben a forradalom legyőzése volt a cél, 1923-ban cél a keresztény magyarság nemzeti egységbe szervezése. /186/

A hosszabb távú célkitűzés, valamint a keresztény magyarság nemzeti egységbe tömörítésének hangsúlyozása arra enged következtetni, hogy Zsilinszky reménykedett abban, hogy legyőzhetik Bethlent és bízott abban is, hogy megfelelő szövetségesek támogatásával megvalósíthatják a fajvédő programot.

Miközben a fajvédők a törvényhozásban és a nemzetgyűlésen belül a pozícióik megszilárdításáért küzdöttek, addig Bethlen István miniszterelnök újabb sikereket könyvelhetett el. 1922. szeptember 18-án Magyarországot – az utódállamok heves tiltakozása mellett – felvették a Népszövetségbe. Ezzel megnyílt egy nagyobb külföldi kölcsön felvételének a lehetősége. A kölcsön segítségével stabilizálhatóvá vált az ország pénzügyi helyzete.

Bethlen újabb jelentős lépést tehetett konszolidációs politika megvalósítása terén, míg a fajvédők új politikai elképzelésekkel folytatták a Bethlen elleni küzdelmet.

Az új fajvédő programot a nemzetgyűlésben Gömbös ismertette, a sajtóban pedig Zsilinszky. Gömbös a költségvetési vitában elmondott felszólalásában a fajvédelem négy területét emelte ki, a fajvédelmet, a szociálpolitikát, a művelődéspolitikát és a földreformot. /187/

A fajvédő program másik jelentős összegzésére 1923 márciusában került sor. Zsilinszky a *Revíziót* című írásában /188/ áttekintve a magyar politika „betegségeit”, 10 pontban foglalta össze a fajvédők követeléseit.

A március 15-16-án történt /189/ események értékelésével kezdte írását. Az ünneplő fiatalok és a rendőrség összecsapása – hangsúlyozta - a magyar politika súlyos betegségének a diagnózisa. A politika betegségeként tekintette, hogy amíg a törvényhozás nagy többsége a keresztény, nemzeti és agrár Magyarország építésének a programját hirdette meg, addig agrárius irányban a Bethlen-kormány lényegesen kevesebbet tett, mint amennyit vállalt.

Március idusa diagnózis azért is – folytatta -, mert azt jelzi, hogy „a magyar nemzeti közvélemény türelmét veszítve... hangosan kívánja a keresztény nemzeti és agrárius elveknek a gyakorlati politikában... való erőteljesebb érvényesítését”. 1921 tavaszán – tette hozzá -

„magyar politikai frontnak... [a] jobbszárnya egy volt a miniszterelnökkel...”, most viszont komoly súrlódások vannak közöttük. Bethlen István, akkor hibázott – hangsúlyozta Zsilinszky -, amikor nem mondta ki, hogy a párt keresztény-nemzeti, agrárius programjának végrehajtását nem vállalja.

Zsilinszky a cikk második részében 10 pontban felsorolta a fajvédők – az Egységes Párt jobbszárnyának - a követeléseit. Első helyen a magyar gazdaság agrárius szempontú átalakítását, a magyar gazda- és földműves társadalom erősítését és védelmét követelte.

Az agrárius gazdaságpolitikának – másodsorban – korlátoznia kell a „tőzsde és a bankokrácia” hatalmát. Amennyiben ezeknek a köröknek a „gazdasági diktatúra”-ját a kormány nem számolja fel, akkor a tőke- és a vagyonkoncentráció tovább fokozódik a nem magyarok, tehát az idegenek és ezen belül a zsidók kezén. Itt utalni kell arra, hogy a nem magyar kifejezést Zsilinszky a zsidók mellett a más népcsoportok, így többek között a hazai németiség jelölésére is használta. /190/

Harmadik helyen a földreform követelése állt. A földbirtokviszonyok rendezéséről szóló 1920. évi törvény a földműves társadalom követeléseinek minimumát tartalmazta – állapította meg. Európai összehasonlításban is alig javított valamit a „hírhedten rossz” gazdasági és szociális egyenlőtlenségeken és birtokmegoszláson, miközben az utódállamokban „szinte forradalmi gyorsasággal végrehajtott „demokratikus földreform”-ra került sor.

A magyar földrendezés céljai – hangsúlyozta a továbbiakban – az agrárnincstelenek, a szegény, a kis- és középparaszti rétegek, megerősítése, de nem a magyar közép- és nagybirtok, hanem a háborús birtokszerzők és nem magyarok rovására.

Zsilinszky negyedsorban az „ellentétes fajvédelem” azonnali befejezésére szólította fel a kormányt. Az „ellentétes fajvédelem” azt jelentette, hogy a gazdasági és társadalmi élet „képtelen erőmegoszlása” folytán a nagybankok számolatlan juthattak állami milliárdokhoz, a „tősgyökeres” magyar ember viszont „jóformán egészében kívül esik a kormányzat pénzügyi gondoskodásán”.

Ötödik helyen a lánckereskedelem és az árdrágítás jogi eszközökkel való letörését és tőzsdereformot követelt.

Zsilinszky a merkantil tendenciák letörését egybekötötte a keresztény magyar mezőgazdaság, ipar és kereskedelem fokozott védelmével és támogatásával. Ezen a téren az egyik legsürgetőbb feladatnak az új mezőgazdasági hitelpolitika bevezetését tekintette.

Zsilinszky szociálpolitikai reformokat követelt a „kisegzisztenciák” védelmében, fokozott állami beavatkozás mellett, továbbá ifjúságpolitikai reformokat sürgetett. A diákok és a tisztviselők életkörülményeinek javítását követelte. A követelések között utolsó helyen

szerepelt, de a fajvédők elképzelése szempontjából sorsdöntő volt – tegyük hozzá – a kormányátalakítás. /191/

A *Revíziót* című írás is jelentős állomása a Bethlen-fajvédő összecsapásnak. Egyrészt tömör, világos és közérthető formában fejtette ki a fajvédők álláspontját. Másrészt megfelelő kiindulási alapot jelentett a kiscgazdákkal, valamint a nemzetgyűlés jobboldali radikális képviselőivel való egyeztetésekhez.

A cikk nem a kívánt eredményt érte el. A kormányhoz közelálló a *8 Órai Újság* rögtön éles kirohanást intézett a fajvédők ellen. A „*Bethlen tempója és Zsilinszkyék*” című írás felszólítja Zsilinszkyt, ha nem látja biztosítottnak a maga programját az Egységes Pártban, akkor lépjen ki.

A *8 Órai Újság*ban megjelenő cikk után egymás után csatlakoztak a fajvédők a Zsilinszky által indított támadáshoz. A fajvédők közül először Gömbös Gyula *Középút* című cikke jelent meg a *Szózat*ban. /192/

Gömbös a cikk bevezetőjében leszögezi, hogy a fajvédő program és az Egységes Párt konszolidációs programja nem egyeztethető össze. Az Egységes Párt válaszára elé került: fajvédelem vagy bethleni kormánypolitika. Nagy elvi kérdésekben nincs középút. Nem lehet kompromisszum kötni a nemzeti fel fogás és a kozmopolitizmus, a fajegyenlőség és a fajvédelem, a történelmi materializmus és az idealizmus, a militarizmus és a pacifizmus között.

A fajvédők nyíltan vállalják programjukat, mert „válságos időkben csak kiforrott és önmagukban is zárt egészet képező rendszerek győztek mindenütt - teszi hozzá -, és ahol nem követtek határozott irányokat, a bukás bekövetkezett.”

A jelenben „életről és halálról van szó” – folytatja -, éppen ezért tűrhetetlen, hogy „dekadens erőtényezők a nemzetrontás útjára juttassák ismét az országot”. A fajvédők által megjelölt „magyar út... egészséges alapokra épített, tiszta levegőjű új Magyarországhoz vezet”. Ezt a kormánynak is be kell látni, és revízió alá kell venni eddigi politikáját.

Gömbös határozott nemzeti, keresztény és agrárius politikai irányvonal általános elveit hangoztatva egyértelművé tette, a kompromisszumok ideje lejárt.

Eckhardt Tibor az 1919 ősze óta végbemenő fejlődés tanulságait igyekezett levonni. A kiegyezést követő fél évszázadban a közjogi harcok felemésztették a liberális Magyarország erejét, ezért az első komoly próbatétel feldöntötte a „homokra épített országot”, ezért –írta -, „egy világháború és két forradalom tanulságait kell a megcsonkított ország számára levonni.”

A fajvédők tárták a magyarság elé a valós helyzetet és mutattak kiutat válságból. A programjuk megvalósításához azonban hiányzott a „szervezettség és a felkészülés a gyakorlati feladatok teljesítésére”, amiért most „keserű csalódással kellett fizetni”.

A Bethlen-kormány nem valósítja meg a maga elé tűzött célkitűzéseket. A legnagyobb problémát ott látja, hogy a parasztság magára hagyatott. Az állam az agrárvédelem helyett a nagybankok szolgálatába állítja pénzügyi erejét. Uzorakamat, spekuláció, infláció, szociális nyomor, a korona elértéktelenedése uralkodik Magyarországon. Majd hozzátette: „ha a kíméletlen beavatkozás legsürgősebben el nem következik, az eredmény: a közgazdaság szélhűdése” lesz. Olyan gazdaságpolitikára van szükség – állapítja meg befejezésül -, amely felvállalja a kirívó hibák azonnali orvoslását és a „mélyebben fekvő okok gyökeres gyógyítását”-t. /193/

A Gömböshöz közel álló Ulain Ferenc azt emelte ki írásában, hogy a konszolidáció a „szélsőségeseknek” nevezett a fajvédők elképzelései alapján lehet eredményes. „A rendet, közbiztonságot, törvényes állapotot, nemzeti és kormányzati konszolidációt... a minden földi javaiból kiforgatott magyar középosztály... és a magyar agrárnép teremtettk meg a »szélsőséges« vezérek útmutatása szerint.”

Ezzel szemben Bethlen konszolidációs politikája abban merül ki, hogy két éve folyamatosan ígérgeti a „fajiság, a kereszténység és magyarság védelmé”-t: szavait azonban nem követik a tettek. A fajvédők ezért az általuk beterjesztett 10 pontos program megvalósítását várják a miniszterelnöktől. /194/

Március végén Bethlen már nem folytatott érdemi tárgyalásokat a fajvédőkkel, de a kölcsönfelvételi tárgyalások zavartalansága érdekében a pártszakadást is el akarta kerülni. A helyzet megoldása érdekében - a földtörvény végrehajtása terén tett engedményekkel és más kompromisszumos javaslatokkal - a kisgazdákat sikerült maga mellé állítania.

Márciusban azonban biztosra vehető volt az Egységes Párton belüli összecsapás. A Bethlen-Gömbös vita végső kimenetelét illetően különféle találgatások kaptak szárnyra a sajtóban (a fajvédők kiválnak és önálló pártot alakítanak, illetve Gömbös puccsra készül Bethlen ellen).

A küzdelem még nem ért véget, ezért Zsilinszky továbbra napirenden tartotta a *Szózatban* a fajvédők 10 pontos javaslatát. Zsilinszky írásai a Bethlennel való elkerülhetetlen összecsapáshoz kerestek és szolgáltatottak újabb- és újabb érveket.

Zsilinszky *Szózat*beli cikkeiben több fronton is támadta Bethlen politikáját. A birtokreform megvalósítása, a paraszti érdekvédelem és szociális gondoskodás terén határozott állami fellépést sürgetett. 1923 áprilisában a gazdaság agrár szellemű átalakítását, az egészséges birtokmegoszlást kialakító agrárreformot és az agrár pénzügyi intézmények kiépítését sürgette. Zsilinszky azt követelte, hogy a földbirtokviszonyok rendezéséről készül új törvény tegye lehetővé a nincstelen parasztok számára, hogy „csekély anyagi erejükre támaszkodva is hozzájuthassanak parcelláikhoz”. /195/

Zsilinszky a mezőgazdaság intézményes védelmet követelte a bank-, a kereskedelmi- és ipari tőkével szemben. Kiegészítve azzal, hogy a kormány az állami eszközökkel korlátozza a banktőke szerepét és nyújtson fokozott védelmet a középosztály számára. /196/

A fajvédő követelések egyes jobboldali radikális nemzetgyűlési képviselők körében megértésre találtak. Wolff Károly *A magyar Golgothán* című írásában bejelentette csatlakozását a fajvédő csoport 10 pontos javaslatához. /197/

Bethlen ezekben a hetekben került a nyilvános összetűzés a fajvédőkkel. Az Egységes Párt értekezletén viszont határozottan helytelenítette, hogy egyes képviselők a nyilvánosság előtt emelnek kifogást a kormány politikája ellen. Bethlen parthűséget és fegyelmet kért a fajvédőktől, hogy a jövőben az ilyen kérdések a párton belül kerüljenek elintézésre. Gömbös felszólalásában elismerte, formailag helyesebb eljárás lett volna a probléma párton belüli rendezése, de „abban a hitben volt, hogy ezeknek a kérdéseknek kielégítő elintézése már a párton belül nem remélhető”. /198/

1923 áprilisát követően Zsilinszky a pártértekezlet figyelmeztetése ellenére is folytatta a kormánypolitika elleni támadást. Azt kívánta elérni, hogy a fajvédők alakítsanak ki szorosabb együttműködést a kiskgazdákkal. Zsilinszky tisztában volt vele, hogy az egységes párti kiskgazdák elégedetlenek a kormány gazdaságpolitikájával és kifogásolják a birtokrendezés ügyében képviselt halogató taktikáját. Ismerte a régi Kiskgazdapárt visszaállítására irányuló kezdeményezéseket is. Egyes kiskgazda képviselők 1923 nyarán a régi Kiskgazdapárt az Egységes Pártból történő kilépést és az önálló Kiskgazdapárt visszaállítását fontolgatták. A többek között Eöry Szabó Dezső által képviselt elképzelés megvalósulása esetén zavarokat idézhetett volna elő az Egységes Párt működésében és felvetette volna egy újabb „pártok feletti” együttműködés lehetőségét. /199/

Zsilinszky a jobboldali radikálisok és a kiskgazdák közötti közeledés előmozdítása érdekében, de saját meggyőződésétől is vezérelve, a földbirtokrendezés ügyét összekapcsolta a parasztság szociális érdekeinek a védelméért, kulturális felemeléséért vívott küzdelemmel. Zsilinszky elképzelése az alsóbb néprétegekre - mindenekelőtt a parasztságra - helyezte a hangsúlyt, és kisebb gondot fordított a középosztály, a középbirtokosság problémáira. A parasztkérdés középpontba állítása sajátosan rá jellemző törekvés volt 1923-ban.

A parasztság helyzetét vizsgálva külön kitért az agrárproletariátus problémájára, ami szintén egyedien rá jellemző a fajvédők között. Az agrár nincstelenek problémájának felkarolása újabb gesztus volt a kiskgazdák és általában a nemzetgyűlés radikális parasztpolitikát követelő képviselői felé.

A mezőgazdasági munkásvédelemnek két irányban kell kibontakozni - írta. A kormánynak a földreform következetes végrehajtásával lehetővé kell tenni, hogy az

agrárproletár is becsületes munkássá váljon. Másrészt megfelelő jogszabályokkal javítania kell a földmunkások és a cselédek munka- és életkörülményeit. Az egészségbiztosítást ezekre a társadalmi rétegekre is ki kell terjeszteni – tette hozzá.

Zsilinszky szükségesnek tartotta a mezőgazdasági munkavállalók szövetkezeteiről szóló, valamint a mezőgazdasági munkabérek szabályozásáról szóló törvény elfogadását. Az állami szociálpolitikát azért kell a fajvédelem szolgálatába állítani – hangsúlyozta Zsilinszky -, mert milliók megélhetése és egészségvédelme nem alapozható szubjektív tényezőkre. Az állam e tekintetben intézményes garanciát jelent. /200/

***

A Népszövetség május végén döntött a magyar kölcsön ügyében. Magyarország mintegy 250 millió korona pénzügyi kölcsönt kapott. A magyar állam két és fél alatt vehette fel a kölcsön összegét. A szanálás időtartamára az államháztartás ügyeit a Népszövetség által kiküldött főbiztos felügyelte.

Zsilinszky Bethlen István miniszterelnök és Kállay Tibor pénzügyminiszter nyugat-európai tárgyalásait a magyar diplomácia sikerének tekintette, de úgy látta, hogy a magyar gazdaságpolitika alapelvei tekintetében az összezsugorodás a közeljövőben elkerülhetetlen. /201/ A fajvédőkkel való leszámolás mozzanata is szerepet kapott az ún. Ulain-Bobula-puccs leleplezésében és a Horthy-rendszer születésében jelentős szerepet vállaló Ulain Ferenc letartóztatásában és elítélésében. /202/

Bethlen álláspontja szerint – az igényelnél ugyan lényegesen kisebb összegű - kölcsön révén lehetőség nyílik a gazdaság stabilizálására. A konszolidáció érdekében még azon az áron is vállalni kell a népszövetségi ellenőrzést, hogy abban helyet kap a kisantant is. /203/ A Népszövetség ellenőrzése kétségtelenül sértette az ország szuverenitását.

A fajvédők az ország talpra állítását Bethlentől alapjaiban eltérő módon képelték el. A külföldi kölcsön felvétele helyett a belső erők mozgósításával akarták rendezni a gazdasági és a pénzügyi helyzetet. A mezőgazdaságra, a birtokos parasztságra és a termelő munkára alapozott terv a magyarság életerejének fokozását hangsúlyozta, amit nyilvánvalóan az idegen – jórészt zsidó, kisebb mértékben német – kézen levő tőke korlátozásával képzeltek el. S miután a célkitűzéseiket a Bethlen-kormány semmibe vette, a szegedi gondolat elárulásával vádolták a miniszterelnököt.

Bethlen István, miután maga mellé állította a kispolgárokat, kilépésre készítette a fajvédőket az Egységes Pártból. A fajvédők az 1923. augusztus 2-i pártértekezleten jelentették

be a kilépésüket a Zsilinszky által írt deklaráció felolvasásával, melyet Bethlen mereven elutasított.

Az eseményt Zsilinszky a következő nap vezércikkben értékelte. Az intrazigens keresztény és agrárius képviselők egy része kilépett a kormánypártból és ellenzékbe vonult – írta -, de a fajvédők közül többen maradtak az Egységes Pártban, mint ahányan távoztak. A távozókat és az Egységes Pártban maradó képviselőket „világnézeti egység” köti össze, s ez olyan „híd”, melyen keresztül a nagy nemzeti célokban a jövőben is összefogás jöhet létre a baloldallal szemben.

A fajvédők kilépésével „letört egy darab a kormányzópártból”. A kilépésre erős lelki kényszer hatására került sor. Elutasította és „fantom”-nak nevezte azokat a hangokat, amelyek szerint a kormány külpolitikáját és pénzügyi kölcsön ügyét nem „nem szabad erőteljesebben forszírozni”.

A kilépés okát így összegezte: azért léptünk ki az Egységes Pártból, „mert a kormány politikájában a keresztény és agrárius gondolat nem jutott érvényre kellőképpen, és mert a fajvédelmi gondolat bujkálni volt kénytelen ebben a pártban”. Hozzáteve, hogy a kormány belpolitikai kérdésekben tehetetlen volt és marad is, mert nem támaszkodott erőteljesebben a fajvédőkre. /204/

A kilépés nem vezethető vissza egyetlen okra. A népszövetségi kölcsön mellett az agrárius érdek védelme és a fölbirtokrendezés is szerepet játszott benne.

A fajvédőknek az Egységes Pártból történő kiválására Bethlen taktikus politizálása és a kisgazdák megalkuvó magatartása miatt került sor. Nagyatádi és hívei az utolsó pillanatban visszarettek az Egységes Párttal való szakítástól. A Bethlennel kötött kompromisszum – a földreform végrehajtásának fölgyorsítása, a kisüstön való szeszfőzés engedélyezése, a progresszív földadó bevezetése, a vagyonváltság földben kifejezett értékének megállapítása, stb. –, elviekben komoly kisgazda sikerre utált, a gyakorlatban azonban soványka eredményt jelentett. A földbirtokreform ügye – Zsilinszky szavaival – hamarosan és véglegesen „kátyúba jutott”. Nagyatádi Szabó István 1924 őszén lemondott a földművelésügyi tárca irányításáról, november 14-én pedig meghalt. A fajvédők kilépése után az Egységes Párt kisgazda frakciója fokozatosan felmorzsolódott. /205/

A fajvédők a kilépés után is részt vettek a földreform-novella vitájában. A törvényjavaslat általános vitájában a Földreform Szövetség, a jobboldali radikális és a fajvédő képviselők támadták a leghevesebben. A fajvédők nemzetgyűlési fellépését Zsilinszky vezényelte és ő volt a fajvédők vezérszónoka is.

Decemberi felszólalásában egyetértett a novellával és rosszsallását fejezte ki, hogy nagy erők dolgoznak azon, nyilvánosan és titokban, hogy a birtokreformot elgáncsolják. A

fajvédők támogatják a földbirtokrendezést – hangsúlyozta -, de a parasztság földhöz juttatása mellett szükségesnek ítélte meg keresztény középbirtokok alakítását. A birtokreformba be kell vonni a zsidó kézen levő birtokokat is – tette hozzá. Zsilinszky a felsőoktatási intézmények részére 1000 holdas birtokotokat akart adományozni, hogy ezek jövedelmeit a szegény sorsú hallgatók tanulmányainak támogatására fordíthassák. /206/

A földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről szóló 1920. XXXVI. törvénycikk kiegészítéséről alkotott törvényt 1924 február végén fogadta el a nemzetgyűlés. Az igen viszontagságos körülmények között elfogadott törvény mérlegét Zsilinszky a végrehajtási rendelet megjelenés után vonta meg. A földreform eredetileg a birtok arányosítását akarta megoldani írja. Ezt azonban sem az 1920-ban, sem az 1924-ben elfogadott törvény nem oldotta meg. A törvénynek ugyanis két alapvető fogyatéka van – hangsúlyozta -, egyrészt hiányzik belőle az egységes és átfogó elképzelés, másrészt a reform végrehajtásához nem áll rendelkezésre megfelelő pénzügyi fedezet. „Micsoda pizslicsár kormányzat az”, amely nem biztosítja pénzügyi feltételeket a „nincstelenek új birtokainak első beruházásához” – teszi hozzá -, hanem „előbb beszedi a földek kimérésének költségeit”.

Zsilinszky végezetül követelte: „tessék gondoskodni a birtokreform gyors és teljes végrehajtásáról, de mielőbb...” /207/

Zsilinszky a harmincas évek végén, másfél évtized távlatából visszatekintve, kevésbé indulatosan, a korszak földreform elképzeléseinek ismeretében, tárgyilagosabban ítélte meg a kérdést. Ami figyelemre méltó, hogy a harmincas évek végén lesújtóbb véleménnyel volt a Nagyatádi Szabó István nevével összekapcsolt birtokrendezésről, mint 1924-ben. „Az 1920-as földreform semmi lényegeset nem oldott meg a magyar föld kérdésében. A célt, melyet maga elé tűzött: a földbirtok igazságosabb megosztását, még csak meg sem közelítette. A nagybirtok, a középbirtok és a kisbirtok aránya alig változott. (...) A földreform úgyszólván csak teljesen életképtelen új törpebirtokosokat teremtett a nincstelenekből, de közben olyan gazdaságpolitikát csinált a kormány, hogy az új földbirtokos, főleg a szerencsétlen vámtarifa és az elvadult hitelélet révén „nincstelenné” vált, a földnélküli nép, a legrosszabb értelemben vett földproletariátussá, a kisbirtokos pedig a törpebirtokos színvonalára süllyedt.” /208/

Zsilinszky nem adta fel egy gyökeres birtokreform megvalósításának gondolatát és az elkövetkező két évtizedben három tervezetet is készített az agrárkérdés megoldására. Ezek a tervezetek, mint a továbbiakban látni fogjuk, Zsilinszkynek a falusi nép földhöz juttatására, élet és munkakörülményeinek javítására, művelődési viszonyainak fejlesztésére és a politikába történő beemelésére vonatkozó terveit tartalmazták.

IV. Nemzeti demokrácia Bajcsy-Zsilinszky harmadikutas programja

A MOVE élén

A fajvédőknek az Egységes Párttól történő kiválása után Bajcsy-Zsilinszkynek /1/ nem lehettek illúzió, sem a Fajvédő Párt jövőjét, sem a személyes életútját illetően. A bethleni konszolidációs politika nem tartott igényt a Fajvédő Párt és Bajcsy-Zsilinszky szolgálatára. Így az 1920-as évek második felében Bajcsy-Zsilinszky életében és politikai pályafutásában nagy változások történtek.

A *Szózat* utolsó száma 1926. július 24-én jelent meg és átadta a helyét a rövid életű *Magyar Újságnak*, amely hamarosan csődbe jutott. A lapot a csődbiztostól megvásároló Lévai Jenő 1930-ban már nem kapott engedélyt a terjesztésére. /2/ A *Magyar Újság*ot nem Bajcsy-Zsilinszky szerkesztette, de 1926. október 3-án közölte a frankhamisítással foglalkozó *Pepita* zászló című írását.

1926-ban Bajcsy-Zsilinszkynek alig jelent meg írása a *Szózat*ban. Az év első felében mindössze négy - a magyar határrevízió esélyeit latolgató, a frankhamisítással foglalkozó és Bárd Miklós (Kozma Miklós édesapja) költői munkásságát méltató – írását közölte a lap. /3/ Az újságírás hanyagolása a választási küzdelmekkel, valamint Bajcsy-Zsilinszky ügyvezető elnöki tisztségével volt összefüggésben.

A kormány 1926 decemberében elűtötte a derecskei képviselői mandátumtól. Ezt követően, 1928 tavaszáig a *Magyarság* közölte az írásait. A történetek életútjának jól ismert eseményei. Lényegesen kevesebbet tudunk viszont a MOVE élén, az egyesület ügyvezető elnökeként végzett tevékenységéről, mint ahogy a Bajcsy-Zsilinszky életének egyes eseményei közötti összefüggések teljes feltárása sem történt meg ezidáig történetírásunkban.

Az 1920-as évek közepe nemcsak Bajcsy-Zsilinszky életében jelentett mélypontot, hanem a magyarországi jobboldali radikalizmus történetében is. A Bethlen-kormány rendszer a konszolidációval egyidejűleg elkezdte a jobboldali radikális erők, a különböző jobboldali szervezetek visszaszorítását. A szervezetek tovább működtek, de minimális szerepet játszottak a politikai események alakításában. Radikális jobboldali magatartásuk mérséklődött, ellenzéki magatartásukat felváltotta a kormánnyal való együttműködés. Az sem elhanyagolható, hogy a feltörekvő új nemzedék nem a forradalmak alatt, vagy a húszas évek elején keletkezett

egyesületekkel keresett kapcsolatot, hanem szervezeteket hozott létre, saját politikai tábor kialakítására törekedett.

Szintén a kormány politikájával hozható összefüggésbe a Fajvédő Párt képviselőjelöltjeinek kibuktatása az 1926-os országgyűlési választásokon. 1926-ban a fajvédők mindössze négy mandátumot szereztek. /4/ A választásokat követően a párton belül szakadásra került sor. Gömbös Gyula, Borbély-Maczkó Emil - és párt mögöttük álló része - a kormány felé közeledett, fokozatosan feladta radikalizmusát és 1928 nyarán visszalépett az Egységes Pártba. A párt másik része, Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetésével kitartott a fajvédelem mellett, de a hangsúlyt - és ez döntő mozzanat, mert megalapozza későbbi demokratizálódásukat – már az ország agrár és szociális megújulására helyezték.

Vigh Károly úgy ítéli meg, hogy Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre „szociális demagógiával” próbáltak a helyzeten javítani. /5/ Az ország megújulására vonatkozó elképzeléseik, valamint Bajcsy-Zsilinszky és Eckhardt politikai fejlődése arra engednek következtetni, hogy itt nem tömegbázis-növelő törekvéssel állunk szemben, hanem a bethleni kormányzati rendszer szociális érzéketlenségét támadó politikai magatartással. Egyébként is mindketten tisztában voltak azzal, hogy 1926-1927-1928-ban, a konszolidáció sikeréveiben, a Fajvédő Párt tömegtámogatottságának kiszélesítése demagóg politizálással sem képzelhető el.

A kormány konszolidációs politikája nem kímélte a két nagy jobboldali radikális szervezetet, az ÉME-t és a MOVE-t sem. Társadalmi bázisuk leszűkült, a húszas évek közepére jelentősen visszaesett az egyesületek taglétszáma. Célkitűzéseik túlhaladottsága következtében politikai befolyásuk csökkent, kiszorultak a hatalomból. A MOVE társadalmi támogatottságának és a taglétszámának csökkenése együtt járt a helyi fiókszervezetek számának a csökkenésével is.

A szervezet válságára két magyarázat született. Bánhidi László a MOVE központ elsorvadásával és az anyagi források elapadásával magyarázta a fiókszervezetek számának csökkenését. Az anyagi és erkölcsi elhagyatottság következtében sok vidéki fiókszervezet foglalkozott azzal a gondolattal – hangsúlyozta -, hogy »ún. megbízható és hazafias zsidók« bevonásával szereznek anyagi támogatást saját szervezetük számára. Az ilyen kísérleteket azonban az elnökség csírájában elfojtotta. /6/

Kozma Miklós az egyesület életében bekövetkezett visszaesésért elsősorban Gömbös Gyulát okolja, aki a „MOVE nevében politizált, és az elnök minden politikai lépésével azonosították a MOVE-t”. /7/ Amikor aztán Gömbös számára már nem jelentett ugródeszkát az egyesület, akkor lemondott az ügyvezető elnöki tisztségről.

Az 1925 januári tisztújító közgyűlésen Bajcsy-Zsilinszky Endrét választották a MOVE ügyvezető elnökének.

Az esemény jelzi a Bajcsy-Zsilinszky és Eckhardt jobboldali radikális táboron belüli súlyát és presztízsét. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Eckhardt Tibor a húszas évek közepétől a jobboldali radikális mozgalom irányításában vezető szerepet töltöttek be. Eckhardt Tibor 1923-tól az ÉME, Bajcsy-Zsilinszky 1925-től a MOVE elnöke.

Eckhardt és Bajcsy-Zsilinszky közéleti pályafutása 1927 végéig párhuzamosan haladt, majd ezt követően kettévált. 1928-tól Eckhardt a Revíziós Liga ügyvezető alelnöke lett és továbbra is élénk közéleti tevékenységet folytatott. A MOVE éléről távozó Bajcsy-Zsilinszky 1928 tavaszától újságíró, laptulajdonos, tehát átmenetileg közélet szélére szorult. A harmincas évek közepétől kapcsolódott össze ismét a közéleti pályafutásuk, amikor a Nemzeti Radikális Párt beolvadt a Független Kisgazdapártba.

1928-1936 között inkább informális, magántermészetű kapcsolat volt közöttük. Eckhardt anyagilag és írásaival támogatta az *Előőrs* működését. 1929-1930-ban folytatásokban számolt be amerikai előadókörútjának tapasztalatairól. Írásaiban foglalkozott a Népszövetség helyzetével és új európai egységtörekvésekkel. A harmincas évek közepén a páneurópai mozgalom kérdésével egyébként Bajcsy-Zsilinszkyt is foglalkozott. /8/

Bajcsy-Zsilinszky Endre kritikus időszakban került a MOVE élére. Célkitűzései és elképzelései megvalósítása érdekében a MOVE elnökségében a „saját” embereinek, a hozzá közel álló Petróczy Istvánnak, Szeder Jánosnak és Gálócsy Árpádnak biztosított nagyobb szerepet. /9/ Bajcsy-Zsilinszky a MOVE arculatát és tevékenységét igyekezett hozzáigazítani a változó politikai körülményekhez. A MOVE új szerepkörét - a nyílt politizálással szemben – a sport- és lövészmozgalomban találta meg. Zsilinszky *„A politikába nem ártjuk magunkat, de ha belső vagy külső ellenség próbálná bontogatni az új nemzeti Magyarországnak.... Alapköveit, akkor Főméltóságod intésére sorakozót fúvatok és ott leszünk valamennyien a gáton, fegyverek híján felemelt ökleinkkel.”* - hangsúlyozta a MOVE ceglédi sportnapján elhangzott beszédében, ahol Horthy Miklós is jelen volt. /10/

Elképzelései szerint a szervezet feladata: a tagság félkatonai jellegű kiképzése, hazafias szellemű nevelése. A keresztény-nemzeti szellemű nevelés és a katonai kiképzés terén, valamint a sportmozgalomban elért sikerek révén igyekezett őrizni a MOVE politikai tekintélyét. Egy olyan szervezet ugyanis, amely ezeken a területeken kimagasló eredményeket ér el, a kormány oldalán is könnyebben talál pártfogókra. A MOVE új szerepköre, a fiatalok testi nevelése és lökiképzése a sorköteles felnőtt férfi lakosság revízióra való felkészítését is szolgálta.

Bajcsy-Zsilinszky elnöksége idején nagyobb arányú fejlődés indult a MOVE életében. Növekedett a sportegyesületek és a sportszakosztályok száma. A MOVE sportolói egyre

nagyobb számban vettek részt a különböző országos versenyeken. Azokban a városokban, ahol nagyobb MOVE szervezet működött, ott általában önálló sportnapokat rendeztek.

1925 végén a szervezeti válság felszámolása terén jelentkeztek az első eredmények, ezek azonban elmaradtak az előzetes tervek mögött. Ebben egyfelől a kormányzati támogatás csökkenésének, másfelől a MOVE-n belüli megosztottságnak volt nagy szerepe. Bajcsy-Zsilinszky mindkét problémát a nyilvánosság elé vitte.

Bajcsy-Zsilinszky 1927 februárjában, a *Magyarságban* megjelenő *Testnevelési politika* című írásában bírálta a Bethlen-kormány sportpolitikáját. Elsősorban azt kifogásolta, hogy a kormány nem a súlyának megfelelő módon kezeli az országos sportmozgalom ügyét és nem nyújt a fejlesztéséhez sem megfelelő erkölcsi és anyagi (pénzügyi) támogatást.

A magyarországi helyzetet összehasonlítva az utódállamokéval, megállapítja, hogy a „nemzeti testnevelésre való áldozathozatalban, a tömegsport intézményes megszervezésében, immár nemcsak a csehek hagytak el bennünket mérföldléptekkel, hanem az oláhok és délszlávok is... Csehek és délszlávok valóságos milíciává fejlesztették a tömegsportot.” /10a/

Bajcsy-Zsilinszky mérsékelt hangú bírálatában három területet vizsgál: az „átfogó testnevelési politika”, az iskolai testnevelés és a tömegsport ügyét.

A kormányzat sportpolitikai tevékenysége lassú és körülményes – hangsúlyozza -, már az első nemzetgyűlés törvényt alkotott a testnevelésről. „A baj csak ott van – teszi hozzá -, hogy egyfelől jó későn... fogott a kormány a törvény végrehajtásához, másfelől pedig – szakasztott úgy, mint a birtokreformnál – nem gondoskodott a végrehajtás kellő anyagi alátámasztásáról.” /11/

Bajcsy-Zsilinszky helyeselte és a MOVE támogatásáról biztosította azt a törekvést, hogy a kormány viszonylag nagyobb összeget kíván a sportmozgalom fejlesztésére fordítani. A gondot ott látta, hogy az Országos Testnevelési Alap részére nyújtott támogatásból – Bajcsy-Zsilinszky szerint Európában példátlan módon – több fajta tevékenységet kellett finanszírozni, az állami és felekezeti iskolák tornaszereit, a felsőoktatás testnevelési kiadásait, a Testnevelési Főiskola működését, továbbá a cserkészmozgalom kiadásait is.

A Bethlen-kormány tehát egy „szubszidiáris jellegű alap bizonytalan jövedelmeire” építi a testnevelést – írta –, ahelyett, hogy az iskolai sportról a vallás- és közoktatási miniszter, az alsóbb, szegény néprétegek testnevelési szükségleteiről a népjóléti tárca, s az iskolán kívüli sportról az Országos Testnevelési Alap költségvetésében gondoskodna. /12/

Bajcsy-Zsilinszky az Országos Testnevelési Alap által kezelt pénzügyi forrásoknak nagy jelentőséget tulajdonított, mert innen kapott a MOVE is támogatást. Bajcsy-Zsilinszky többek között az Országos Testnevelési Alaptól érkező pénzekre alapozta fejlesztési elképzeléseit. Ezek felhasználásával akart a MOVE-ból a „sporton keresztül, részben más

módon új szokyszerű egyesület”-et kialakítani. /13/ Tervei között szerepelt, hogy a MOVE - politikai jelentőségének megőrzése, fokozása érdekében - a szervezeti átalakítással párhuzamosan növeli a taglétszámot is.

A MOVE politikai súlya és befolyása gyorsabban és nagyobb ütemben növekedhetett volna, ha saját keretei között tudja összefogni a hadviselt katonatiszteket, altiszteket és közlegényeket, vagyis a frontharcosokat. Bajcsy-Zsilinszky elképzelése - a szervezet belső megosztottságából adódóan -, még a MOVE-n belül sem talált egyhangú támogatásra. A már működő frontharcos szervezetek sem sorakoztak fel a MOVE elnökének az elképzelése mögött. Bajcsy-Zsilinszky tervét a baloldali ellenzék részéről is heves támadások érték.

1926 őszén a Hadviseltek Gazdasági Köre ki akart válni az egyesületből és a jövőben „ellen MOVE”-ként kívánt tovább működni.

Zsíros István ny. alezredes nyilatkozata nem lepte meg Bajcsy-Zsilinszkyt. Nem támasztott különösebb akadályt, hogy a Hadviseltek Gazdasági Köre kiváljon a MOVE-ból. Kiválásuk után a MOVE sportszervezetté alakul. – mondta a Magyar Újságnak adott nyilatkozatában, majd hozzátette - A hadviseltek a háborúban legfeljebb „békés hadtápszolgálatot” teljesítettek.

„Engem legfeljebb a frontharcosok kategóriája érdekelne, mint a komoly nacionalista szervezkedés anyaga” -folytatta. A világháború után minden országban megalakult a frontharcosok szövetsége. „Foglalkozom is azzal a gondolattal, hogy a volt frontharcosokat, de legalább is a volt fronttiszteket a MOVE kereteibe tömörítsem. Természetesen erősen nacionalista és fajvédő alapon...” /14/

Bajcsy-Zsilinszky – a MOVE és a politika részéről tapasztalható kritikus fogadtatás ellenére – a soproni MOVE sporthéten mondott megnyitójában bejelentette, hogy az egyesület egységes országos szervezetbe kívánja tömöríteni a frontharcosokat.

A bejelentés 1927 nyarán kisebb politikai vihart kavart. A parlament baloldali ellenzéke a különítményekre emlékeztető kezdeményezésnek - németországi mintára szervezendő félkatonai szervezet megalakítására irányuló akciónak - minősítette a frontharcos szervezet létrehozását. Azt követelte, hogy a kormány akadályozza meg, hogy a MOVE frontharcos szervezetet létesítsen, a már működő frontharcos szervezeteket helyezték a kormány felügyelete alá. A működő frontharcos szervezetek a MOVE kezdeményezésétől féltették a presztízsüket és attól tartottak, hogy csökken az anyagi támogatásuk.

Bajcsy-Zsilinszky keményen védte saját álláspontját. 1927 nyarán a *Frontharcosok* című vezércikkében azt írja, hogy a „Németbirodalomban kétmillió katona van a Stalhelm, Bund der Frontsoldaten szövetségbe beszervezve”. Majd „bűnös mulasztás”-nak nevezte, hogy a „bajtársi érzés és a katonai erények ápolására” Magyarországon eddig nem alakult

egységes országos szervezet. A „magyar katona világraszóló presztízse a magyar állam nemzetközi becsületének, súlyának, értékének ma is túlnyomó fele” – írta -, s ez önmagában is indokoltá teszi egy országos szervezet megalapítását. /14a/

Eddig azok a katonaviselt tisztok és altisztek alakítottak szervezeteket - Bajcsy-Zsilinszky utal Hadviseltok Gazdasági Körében tömörültekre -, akik, a háború alatt a hátszágban teljesítettek szolgálatot, kórházi és élelmezési altisztek, „manikulánsok”, „budapesti születésű furvételhadnagyok” voltak. Azoknak a számára, akik harctereken ontották vérüket az ellenséggel vívott küzdelemben, azoknak nincs érdekképviselőjük. Bajcsy-Zsilinszky éppen ezt a réteget akarta egységes országos szervezetben összefogni.

A szövetség kettős feladatot tölt be – tette hozzá -, „ellátja a frontharcosok érdekképviselőt”, illetve őrzi és ápolja a „magyar katonai szellemet.” /15/

A frontharcos szövetség megalakításáról a tábornoki kar tagjaival is tárgyalásokat folytatott. Báró Lukachich Géza ny. altábornagy a Bajcsy-Zsilinszkyvel folytatott megbeszélésen azt az álláspontot képviselte, hogy egy „erkölcsi és nemzeti szempontból kifogástalan frontharcos... szövetséget” kell létrehozni. Egy ilyen szervezet megalakítására a szükséges lépéseket a maga részéről megtette, ezért azt javasolta, hogy a MOVE ne alakítson frontharcos szervezetet, hanem az egyesület frontharcosai csatlakozzanak ehhez a szervezethez. Bajcsy-Zsilinszky a tábornok elképzelésétől mereven elzárkózott. Azt viszont elképzelhetőnek tartotta – emlékezik vissza a tárgyalásokra az *Előőrsben* néhány év múlva -, hogy egy olyan országos frontharcos szövetség jöjjön létre, amelyhez „a MOVE frontharcos alakulatai tagegyesületként csatlakoznának és a nagy egységben erősítenék...” /16/

A MOVE elképzelésében „semmi kormányellenes elhatározás” sem volt – írta 1930-ban -, ennek ellenére „az illetékes kormánykörök, sem az én szűkebb, sem a Lukachichék szélesebb keretű” szervezkedését nem látták szívesen. Ebből pedig arra következtetett, hogy a kormány „csak egyetlen fajta társadalmi szervezetet tűr meg, olyat, amely nélkülözi a szabad véleménynyilvánítást, az önálló társadalmi munkának minden elemi önkormányzatát. /17/

Bajcsy-Zsilinszky 1928 telén terjedelmes írásban értékelte a Bethlen-kormány működésének első hat évét. A cikkben kitért a frontharcos szervezkedésre is. A kormány a „piszlicsárdiktatúrák” kicsinyességével akadályt gördített a fajvédők és a jobboldal szervezetek sikerei elé - hangsúlyozta. A Bethlen-kormány „megakadályozta, hogy a Movéból faji és nemzeti szellemmel fűtött, valóban nagy erejű, de szabad társadalmi szervezetet alkossunk, nem engedte meg a frontharcosok autonóm szervezését még teljes állami felügyelet mellett sem, nem hagyta, hogy arra hivatott, tehetséges organizátorok összefogják a magyarság kallódó-porlódó honvédő erőit szabad társadalmi szervezetekbe s pótolják valahogy a rettentő űrt, amit a parányi zsoldos hadsereg hagy maga után.” /18/

Bajcsy-Zsilinszky nem tudta meggyőzni a frontharcos szervezet jelentőségéről és nemzeti szempontból „különösképp” szükséges voltáról sem a kormányt, sem a MOVE-t. Eközben azt is látta, hogy a MOVE-val kapcsolatos tervei rendre kudarcot vallanak, mert mindenfelé gáncsoskodók veszik körül. Ráadásul a MOVE elnöki székéből mérsékelt hangon volt kénytelen bírálni a kormányt. Emiatt 1927 decemberében lemondott a MOVE ügyvezető elnökségéről. Utódjának Gömbös hívét, Borbély-Maczky Emilt választották. A lemondásban - feltehetően - szerepet játszott betegsége is, ami miatt 1927 tavaszán hosszabb ideig tartó gyógykezelésen tartózkodott Olaszországban. /19/

***

1927 végére Bajcsy-Zsilinszky válaszára elé került. Döntenie kellett: elvei – legalábbis részbeni - feladásával folytatja a Fajvédő Párt keretei között azt a meddő politizálást, amely nem vezet sehová, vagy pedig szakít a párttal és saját útját járja. Saját programot dolgoz ki, saját pártot alapít (saját társadalmi bázist teremti). Bajcsy-Zsilinszky ez utóbbit választotta.

Bajcsy-Zsilinszky 1927 végén – Eckhardt Tiborral együtt - kilépett a Fajvédő pártból, de a döntését nem hozta nyilvánosságra. /20/ A „népiesebb és szociálisabb szellemű politikát” követelő Bajcsy-Zsilinszky és Eckhardt csak 1928 őszén hozzák nyilvánosságra a szakítást, amikor már minden jól tájékozott személy arról beszélt az országban, hogy Gömbös egyéni politikai karrierje érdekében egyezsége lépett Bethlen Istvánnal.

Gömbös Gyula honvédelmi államtitkári kinevezése, s ezzel összefüggésben a Fajvédő Párt felbomlásának az ügye nagy nyilvánosságot kapott a sajtóban. 1928 márciusától a *Magyarország* rendszeresen tudósított az ügy újabb és újabb fejleményeiről. /21/

Gömbös honvédelmi államtitkári kinevezése után nyilvánosan is bejelentette szakítását a Fajvédő Párttal. A *Nyílt levél Gömbös Gyulához* 1928. szeptember 16-án jelent meg az *Előőrsben*. Ebben Bajcsy-Zsilinszky részletesen megindokolta a Fajvédő Pártból történt kilépését.

Keserű hangú bírálatában kifejtette, hogy „... a gyors hatalomszerzés reménysége sodorta bele pártunkat a guvernementábilis kompromisszumokba...” Ebből adódott az is – folytatta -, hogy „nem szálltunk le elég gyakran és közvetlenül a szenvedő szegénységhez, a szalmafedő viskókba; harcot hirdettünk ugyan, és viseltünk a tőke gazságai ellen, de nem néztünk a szociális problémák mélyére, s nem mertünk az idegen tőkével szemben elég nyomatékkal a magyar munkásság élére állni.” A párt kapcsolatai megszakadtak az őket támogatókkal – tette hozzá. /22/

Bajcsy-Zsilinszky a Fajvédő Párttal szakított, nem szakított azonban a magyar faj védelméről kialakított elképzeléseivel. Nem szakított a fajvédő gondolattal, vagyis azokkal a terveivel, melyek megvalósításától a magyarság, s mindenekelőtt a magyar parasztság felemelkedését várta, s egy igazságosabb - Európa és a dunai népek számára is elfogadható - államberendezkedés kialakítását remélte.

Bajcsy-Zsilinszky a Fajvédő Pártból történő kilépése körüli időszakban nagy figyelemmel követte a hazai eseményeket. Többek között az államhatalommal, a bethleni kormányzati rendszer működésével és jellegével összefüggő problémákat vizsgálta. Arra a kérdésre akart választ kapni, hogy *a bethleni rendszer képes-e szilárd jövőképet adni, biztos jövőt teremteni a magyar nemzet számára?*

A konszolidáció kormányzati téren, politikai intézményeit és működését tekintve autokrata és konzervatív vonásokkal terhelt „*korlátozott polgári parlamentizmus*”-t valósított meg. A húszas évek közepére helyreállt a hatalmi ágak – törvényhozás, végrehajtás, bíráskodás – önállósága. Szabadon működhettek és fejthették ki véleményüket a parlamentben és a nyilvánosság előtt a liberális és demokrata polgári pártok, a szociáldemokraták, valamint a különböző jobboldali radikális és szélsőjobboldali politikai szervezetek. /23/

Bajcsy-Zsilinszky 1923 őszétől foglalkozott a rendszer jellegének meghatározásával. A bethleni kormányzati rendszert két aspektusból vizsgálta. Egyfelől a hatalomgyakorlás módja (formája), eszközei oldaláról, másfelől a kül- és a belpolitika kapcsolatainak oldaláról közelítette meg a kérdést. A bethleni kormányzati rendszer mellett, tanulmányozta az európai államfejlődésben a világháborút követően jelentkező változásokat.

A világháború után keletkezett az olasz fasizmus, Primo de Rivera spanyol diktatúrája és a hitleri fasiszta mozgalom – írja. Szemében az olasz fasizmus képviselte azt a modern társadalomszervező erőt, amely a világ fejlődésére is nagy hatással lehet. Mussolini szervezett társadalomépítést folytat a szélsőbaloldallal szemben. A nemzeti megújulást képviseli és mélyen átfogó szociális és parlamenti reform bevezetésén dolgozik állapította meg.

A legnagyobb felületesség azonban azt feltételezni – tette hozzá –, hogy „az orosz bolsevizmus... a tágabban értelmezett fasizmusnak kategóriájába tartozik”. Bajcsy-Zsilinszky nem kérdőjelezi meg szovjet rendszer totalitárius jellegét. A két fajta diktatúra között „részleges módszerbeli különbség”-ek vannak. A szovjet proletárdiktatúra szélsőséges osztályállam, ahol a „lenini diktatúra” tönkretette az orosz gazdaságot és az orosz társadalmat, a hatalmat pedig átjászotta egy szűk csoport kezére. A fasizmus viszont az „élettartalmat” tekintve a „nemzet lelkéből és életéből” keletkező nemzeti állam. Célja az osztályellentétek felszámolása, a „faji és nemzeti egység” megteremtése. Az egészséges európai diktatúrákkal

szemben Magyarországon egy „silány”, „porban csúszó párt-diktatúra” van keletkezőben – írta 1923 tavaszán. Az Egységes Párt diktatúrája, értékelése szerint „piszlicsár-diktatúra”. /24/

A piszlicsár-diktatúra fogalmát Bajcsy-Zsilinszky 1923-ban alkotja meg. Hogy miben áll a lényege azt pontosabban a húszas évek végén fejtette ki.

Bajcsy-Zsilinszky szerint a bethleni kormányzati rendszer nem tekinthető diktatúrának a szó valódi értelmében, de nem tekinthető egy európai értelemben vett parlamentáris rendszernek sem. Magyarországon „torz-diktatúra” van – állapította meg 1930-ban. /25/

A „Bethlen-rendszer egyenes folytatása a 67-es korszaknak” – hangsúlyozta Bajcsy-Zsilinszky. Bethlen konzerválta a „bankkapitalizmus” és a nagybirtok hatalmát. Újdonságnak legfeljebb az tekinthető – tette hozzá -, hogy Bethlen „a jelentőségében legfeljebb a kormányhatalom árnyékában kifejlesztett »öt százalék« új arisztokráciával szélesbítette a megelégedettek és élvezők szűk frontját” /26/, azaz a kormányzati elit is részesévé vált a hatalomnak.

A bethleni diktatúra nem nyíltan, diadalmasan, a „nemzeti vágyak, új hitek szárnyán” érkezett – írta a miniszterelnöknek címzett nyílt levelében -, hanem „titokban, lépésről-lépésre, nappal meglapulva a parlamentizmus ráncaiban, esti félhomályban apró taktikai útra kelve”, a választójog szűkítésével és a választási erőszak alkalmazásával, a társadalmi és a közigazgatási autonómia felszámolásával, s a rendszerhez a „bőven osztott kegyek” révén feltétlen hű államapparátus létrehozása révén. Ez a diktatúra „betegségekből táplálkozik”. /27/

Bethlent nem tekinti modern európai diktátornak. A modern diktátorok kiemelkedő szakmai tudással rendelkező, felkészült munkatárssakkal, nem szolgálkkal veszik körül magukat, mint Bethlen teszi. Bethlen „szemöldökrándítással kormányozza a csonka hazát” - írja. Az állam irányítása hasonlít a keleti despotikus államból ismert módszerekre, a „nagy basák sajátságos, örökre letűnt világá”-ra. Régen a török basák vigyáztak a külső rendre, fenntartották tekintélyüket, képviselték az ország diplomáciai érdekeit, ami azon túl volt édeskeveset törődtek. Ugyanezt teszi ma Magyarországon „Bethlen basa az „egészen piszlicsár-agyvelők irányítása mellett” és beleragadva a „közhülyeség rettentő, ragadós alföldi sarába”. /28/

Bajcsy-Zsilinszky szerint a bethleni kormányzati rendszer működésében négy hiba létezik. Ezek: a kormány „általános koncepciótlanság”-a a nemzet faji ösztöneivel és erőivel szembeni közömbösség, a gazdasági, valamint a szociális érzéketlenség. A hibákat Bethlen sajátos parlamenti diktatúrával és a „konszolidáció jelszavaival igyekszik „elkendőzni”. A konszolidáció azonban nem a rend, társadalmi fegyelem, törvény- és tekintélytisztelet és nem a jogbiztonság helyreállítását jelenti – tette hozzá – hanem a régi liberális rendszer minden „rekvizitumának” visszaállítását foglalja magában. /29/

Bajcsy-Zsilinszky, a rendszerről írt kritika ellenére, mindig nagyra becsülte Bethlen politikai képességeit. Bethlen európai felkészültségű államférfi - hangsúlyozta. „Nem hiszem, hogy Bethlen István gróf akár politikai egyéniségének markáns rajzában, akár intellektusának átható erejében kevesebb volna egy Stresemann-nál vagy Benešnél – írta a Bethlen-kormány lemondásakor keletkezett vezércikkében.” /30/

A rendszert a kül- és a belpolitika összhangja, egysége oldaláról is vizsgálta. A kül- és a belpolitika szerves egységet alkot felfogásában. A külpolitika... az élettartalomnak csupán kifelé való kisugárzása – írja. Az a külpolitika sikeres, amely „egészséges és erőteljes” belpolitikából táplálkozik. Siker ott van, ahol a bel- és a külpolitikát „egységes szellem hatja át” és a belpolitikai célkitűzések jelölik ki a külpolitika irányait.

Formailag a bel- és külpolitika összhangjában képviselt álláspontot illetően a fajvédők és a konzervatív uralkodó körök között nem volt különbség. Tartalmilag azonban a két felfogás gyökeresen eltért egymástól. A konzervatívok „kényszerűen belenyugvó” külpolitikát képviseltek, míg a fajvédők külpolitika revíziót hirdetett, ami mögött természetesen „aktív” belpolitika törekvések húzódtak meg.

Zsilinszky szerint a „fajvédők külpolitikája: a nemzeti önzés külpolitikája, az erősen kifejlesztett nemzeti öntudat és életakarat, a nemzeti előretörés külpolitikája”. Elutasítják a kormány által képviselt megalkuvó „külpolitikai pacifizmust”, mert az ugyan őrzi a „rég Magyar glóbusz politikát” és a „Magyar élettartalom” gondolatát, kifelé azonban nem képes azt kifejezésre juttatni. A kormánynak a nemzetközi támogatásra alapozott belpolitikai törekvése a nemzeti érzés „elsorvadásával” fenyeget – állapítja meg. A kormány alapvető tévedése abban áll, hogy - képzelt kényszer súlya alatt - „nem a belpolitikai célkitűzésekhez keresi a külpolitikai lehetőséget, hanem a külpolitika adott helyzet Spanyolországába próbálja beleerőszakolni a nemzeti élet belső politikai tartalmát”.

Saját álláspontja szerint Magyarország belpolitikai erejét – a „magunk erőpontjait” kell fokozni – írta -, mert csak erre alapozva tehető cselekvőképessé a külpolitika. Európa és az utódállamok „előbb-utóbb tudomásul veszik a realitást: Magyarország létezik, s így majd a kényszer hajtja őket a velünk való kiegyezés felé.” /31/

A bel- és külpolitika viszonyára az 1920-as évek második felében többször visszatért. Az okfejtéséből kiderül, hogy szinte ott folytatta a gondolatot, ahol 1924-ben abbahagyta. Bajcsy-Zsilinszkynek ez a fajta gondolatfűzése is azt támasztja alá, hogy a húszas évek végére a fajvédelemmel, mint szervezettel szakított, de nem, mint eszmével.

„Pszé, nagy külpolitikát csinál Bethlen István, nem szabad zavarni apró belpolitikai panaszokkal... találkozik az ember úton-útfélen... a titokzatos szuttogókkal...” – írta 1929 januárjában, majd hozzá tette: „Mi ebben a nagy külpolitikában nem hiszünk.” Hiányoznak a

sikeres külpolitika feltételei: a belső erő, a mögötte álló nagy népi erő egyöntetű támogatás és az egészen „nagyszabású államférfiúi egyéniség, a lángész”.

A Bethlen-kormánynak nincs nagyvonalú, szerves nemzet- és országépítő koncepciója és a nép támogatását élvező külpolitikája, pedig égető feladat, hogy az ország helyét az új Európában. Ehhez két dolog szükségeltetik – állapította meg tartalmában a fajvédő programban is rögzített külpolitikai elképzelésekhez hasonlóan -, egyrészt világos külpolitikai koncepció és a megvalósítására felkészített diplomáciai szervezet, másrészt egészséges és termékeny belpolitika. /32/

Bajcsy-Zsilinszky német- és svábellenessége

A két világháború közötti magyar közgondolkodás az egyik nagy hatású gondolkodója Szabó Dezső, aki szociáldarwinista ihletettségű társadalom felfogása alapján elutasította a társadalom osztályszempontú szemléletét és a fejlődés fő mozgató erejét a fajban jelölte meg. Műveiben azonban a faj fogalmát fokozatosan a nemzet fogalma váltotta fel.

A faj (nemzet-)fogalom Szabó Dezsőnél a parasztságra épült. A parasztság, mint a nemzeti élet nem szűnő forrása volt jelen gondolkodásában. A parasztság jelentőségét származásának „tisztasága”, romlatlan gondolkodása és az óta őrzött értékek adja meg. A parasztság nem társadalomirányító erő – hangsúlyozta -, a társadalom irányítására a nemzeti öntudatában erős középosztály hivatott. Az állam feladata: biztosítani a társadalmi mobilitást, a parasztság „arra való elemeinek” a középosztály szintjére való felemelését. /33/ Fajfelfogása erős szociális tartalommal ötvöződött.

Szabó Dezső nagy hatással volt Bajcsy-Zsilinszky világlátására. Hatott romantikus és idealizált parasztszemléletére és hatott német- és svábellenességére is.

Bajcsy-Zsilinszky a háború, a forradalmak időszakában, de a *Szózat*ban is az elismerés hangján szólt Németországról, a porosz katonai szellemről, a német jobboldal működéséről. A Szekfü Gyulához írt leveléből kitűnik, hogy a lipcsei és heidelbergi diákévei alatt a német katonás fegyelem és szervezettség, a porosz militarista szellem nagy hatást gyakorolt rá. A háború alatt Bajcsy-Zsilinszky németbarátsága kiegészült a katonáskodó magyar fajról kialakított mítosszal. A háborúban ismerte fel, hogy a magyar katonák „szellemi, idegbeli és örökölt katonai felsőbbbségben vannak a német katonákkal szemben” /34/

A frontról hazaérkező Zsilinszky nagyra becsülte a német hadszervezés tökéletességét, a német katona felsőbbrendűségét. /35/ A magyar és a német katonát azonban úgy hasonlította

össze, hogy abból kitűnik, hogy két náció azonos funkciót betöltő intézménye különböző értéket képvisel. Ezt úgy tekinthetjük, hogy az egyoldalú elismerés helyett összehasonlítást végez, mérlegel, különbséget tesz. Ez a Bajcsy-Zsilinszky értékrendjében bekövetkező változási folyamat szerves része.

Bajcsy-Zsilinszky a húszas évek elején is szilárdan kitartott a német orientáció mellett, ami többek között a békerendezés kényszerével függött össze. Az igazságtalan békével szemben csak olyan külpolitikai partnerrel lehet szövetkezni, aki maga is hasonlóan ítéli meg a rá kényszerített békefeltételeket.

1920-ban több hónapot töltött Németországban, Münchenben és Berlinben. A helyszínen szerzett tapasztalatai árnyaltabbá tették a németekről alkotott véleményét. Továbbra is úgy látta, hogy „csodálatos erkölcsi nagyság”, a munkaszeretet, önfegyelem, kötelességtudás jellemzi a német nemzetet. A német belpolitikai helyzetet vizsgálva azonban felfedezte a weimari köztársaság működésének árnyoldalait is. /36/

A húszas évek közepén Zsilinszky túllépett a németbarátság gondolatán. A folyamat, amely során eljutott a német veszély felismeréséig, hosszú, bonyolult és összetett. Nem szűkíthető le Szabó Dezső hatására, abban szerepet játszott Pethő Sándor /37/, de nem hagyhatók figyelmen kívül Bajcsy-Zsilinszky politikai megfigyelései, tapasztalatai sem.

Szabó Dezső hatása abból a szempontból jelentős, hogy megerősítette abban a felismerésében, hogy Magyarország számára élet-halál kérdése a germán szellemi és politikai befolyás elleni harc és védekezés. A befolyás pedig a magyarországi svábokon keresztül érvényesül. *Szabó Dezső* tehát elsősorban *svábellemességének kialakulására volt hatással*. Ezt támasztja alá a Szekfü Gyulához írt levele is. „Emlékszem, jó darabig küzdöttem magamban Szabó Dezső ama fölismerése ellen a húszas évek elején, hogy itt fajvédelem, nemzeti megújulás és antiszemitizmus örve alatt középosztályunk árja [értsd: német, sváb] elemeinek, asszimiláltaknak és félasszimilálánsoknak, talán kisebb részben öntudatos, túlnyomó nagy részében inkább tudat alatti tömörülése és szervezkedése folyik, s közélet és magángazdálkodás terén egyaránt fokozatosan veszíti a talajt a törzsökös, vagy törzsökösnek tekinthető magyarság.” /38/

Szabó Dezső mellett saját politikai tapasztalatai is arra a felismerésre vezérelték, hogy a német fenyegetés elleni önvédelemre van szüksége a magyarságnak. „Annyit azonban önmagam előtt sem tagadhattam – írja 1941-ben -, hogy ennek a belső árjátömörülésnek, és lassú, vízszerűen szivárgó általános pozíció-megszállásnak jelei és körvonalai egyre világosabban mutatkoznak.” /39/

Bajcsy-Zsilinszky fokozatosan jutott el addig a felismerésig, hogy a weimari német köztársaság Magyarország belső békéjének aláásásával, s elnyelésével fenyeget. „Számomra

ez a weimari német magatartás, és annak hazai továbbregzése, és általában a csonka ország és az utódállamok németiségének egyre ridegebb, sőt egyre ellenségesebb magatartása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy fölébredjek a magyar-német „sorsközösség” körül való álmódosásomból.” /40/

Bajcsy-Zsilinszky németellenességének kialakulásában az egyik állomást az *Oszták-Magyar Locarno?* című vezércikke jelentette, melyben 1927 telén finom németellenes hangokat ütött meg. /41/

Bajcsy-Zsilinszky cikke az oszták kormányfő nyilatkozatát támadta. Seipel kancellár úgy nyilatkozott, hogy Magyarország végérvényesen lemondott Burgenlandról. Bajcsy-Zsilinszky cikkében aszerint csoportosította az utódállamokat, hogy milyen módon kaparintották meg a történelmi Magyarország egy-egy darabját. „Csehország, Szerbia, Románia... *elrabolták* Erdélyt, a Felvidéket és Délmagyarországot”. Ausztria „*ellopta* Nyugat-Magyarországot.” Az országrablás és a lopás között „fölsleges volna finomkodó különbségeket tenni. – írja. Hacsak nem azt a megkülönböztetést, hogy Nyugat-Magyarország ellopása még gyalázatosabb volt a többinél, mert váratlanabbul történt, mert alattomosabb módon történt, és mert egy olyan ország részéről történt, amely a lajtántúli félbírodalomban egyesedül a magyar erőre támaszkodva tudta a maga uralmát fönttartani... hatalmilag és gazdaságilag egyaránt – talán a csehek kivételével, akik osztzkodhattak ebben a szípolyozásban...”

Bajcsy-Zsilinszky ebben az írásában kimondta, hogy „Budapest megszűnt, és pedig örök időkre, a német impérium, a német kultúra és német gazdasági hatalom előörse lenni”.

Bajcsy-Zsilinszky a Locarno és a Rapalló nyomán kialakult európai helyzetet szintén úgy értékelte, hogy fokozzák az Anschluss-veszélyt, és keleti terjeszkedésre sarkallják a weimari Németországot, ami mind Közép-Európára, mind Magyarország függetlenségére nézve súlyos fenyegetést jelent.

A „Drang nach Osten”-nel a magyarságnak kötelessége szembeszállni. Kötelessége megvédeni a Szent István-i magyar birodalmat a nyugatról és a keletről fenyegető veszéllyel szemben. Bajcsy-Zsilinszky terveiben a magyar állam a Kárpát medencében önálló erőteret képez. /42/ Bajcsy-Zsilinszky ezt, a húszas években még embrionális formában jelenlevő gondolatot pályájának második szakaszában fejtette ki részleteiben. A *Német világ Magyarországon*, valamint a *Helyünk és sorsunk Európában* című műveiben azt hangsúlyozta, hogy a magyar történelmi hivatás nem a keresztény nyugat védelmét jelenti, hanem a történelmi Magyarország helyreállítását és Közép-Európa biztonságának megvédését.

A húszas évek második felében Bajcsy-Zsilinszky összekapcsolta a német veszély elleni és a hazai svábok elleni fellépést. A német imperializmus Közép- és Kelet-Európa felé akar terjeszkedni - írta. A weimari német külpolitika és a német szélsőjobboldal a céljai megvalósításához felhasználja a térségben zárt egységben élő, Németországhoz szokásaiban, kultúrájában, nyelvében sok szállal kötődő, német ajkú lakosságot. /43/

Zsilinszky 1928-1929-ben egymás után jelentette meg azok az írásait, amelyek elmélyülő németellenességéről árulkodnak. /44/

A német intő példa című írása azért figyelemre méltó, mert feltárja Bajcsy-Zsilinszky németbarátságának azokat a mélyebb, történeti okait, amelyekről kevés szó esik a magyar történetírásban. A magyar történetírás nagyon egyszerűen magyarázza Bajcsy-Zsilinszky németellenességét. Szabó Dezső ébresztette rá Bajcsy-Zsilinszkyt a német veszélyre és az addig németbarát Bajcsy-Zsilinszky a húszas évek végén egyszerre németellenessé vált. /45/

Bajcsy-Zsilinszky németellenességében Szabó Dezső volt az utolsó láncszem, ő tette tudatossá németellenességét, amely mélyen, ösztönösen korább óta élt Bajcsy-Zsilinszky tudatában. Bajcsy-Zsilinszky nagy szellemi utat járt be, amíg a németiséget idealizáló felfogásával szakított.

Bajcsy-Zsilinszky – mint már korábban utaltunk rá - a porosz hagyományokra épült német „alkotmányos birodalmat” ideális államformának tekintette, Otto von Bismarck porosz-német kancellár „zenije és roppant ereje” is az államférfi ideáltipikus alakját testesítette meg számára. Már egyetemi tanulmányai időszakában is nagyra értékelte, hogy az állami beavatkozás eszközeivel elérte, hogy „bizonyos egyensúly maradjon meg a különböző termelő ágazatok és osztályok között, s hogy a... tőke se az állam fölé nem kerekedhessen, se a mezőgazdaságot meg ne nyomoríthassa”.

Bajcsy-Zsilinszky németbarátságának a gyökerei tehát inkább a szigorú fegyelmet, kötelességtudatot, katonás szellemet árasztó porosz hagyományokhoz való kötődésére vezethetők vissza. A *Nemzeti újjászületés és sajtó*ban felvázolt politikai elképzelései is azt tükrözték, nagyra értékelte, hogy a Bismarck-i porosz-német állam harmóniát tudott teremteni a nemzeti és agrár(-szociális) gondolat között. Német szimpátiája tehát *poroszbarátságot* jelentett. Elismeri és a magyarság számára is követendő példának tekinti a porosz szellem, a porosz teremtő akarat és katonás szellem diadalát, amellyel az „államot telíteni tudta a szociális gondolattal”, elérte, hogy az ipar fejlődése ne járjon együtt a mezőgazdaság és a kispolgári rétegek – a kisipar és a kiskereskedelem - hanyatlásával. /46/

Bismarck kancellár olyan tisztikart és „hadsereget állított a társadalom és állam szolgálatába... – írta -, amely a világ jogos bámulatát és irigységét váltotta ki.” Bajcsy-Zsilinszky gondolkodásában a poroszos militarista szellem elismerése németbarátság

formájában él tovább a háború éveiben. A porosz hagyományok tisztelete folytán sokáig a német orientáció híve maradt. A porosz-német barátság gondolatával a húszas évek közepe táján szakított, amikor kortársai hatására is és a nemzetközi politika változásait érzékelve felismerte, hogy a német keleti terjeszkedési politika létében fenyegeti Magyarországot. Bajcsy-Zsilinszky németbarátságának indoklásában tehát történeti érveket figyelhetünk meg, mint ahogy német-és svábeliességét is történetpolitikai okokkal magyarázza a 1930-as évek közepén.

A magyar történetírásban kevés szó esik Bajcsy-Zsilinszky Endrének a *Német világ Magyarországon* című művéről, amely a Korunk Szava Népkönyvtárában jelent meg 1937-ben. /47/ A könyvben Bajcsy-Zsilinszky hideg, metsző, kristálytisza, de a magyar nép iránti mérhetetlen szeretetről árulkodó logikai okfejtéssel mutatja be magyar-német viszony alakulását az államalapítástól saját koráig.

A magyar, „de általában a hun-török népek... egyik leggyönyörűbb tulajdonsága - írta -, hogy nem ismeri a vallási és faji gyűlöletet”. /48/ A magyarság csak a nemzeti érdek védelmében fordult szembe az idegenekkel, s közöttük a németekkel. A kalandozó hadjáratok többsége is arra irányult – folytatta -, hogy a magyarság megakadályozza az egységes Német-Római Birodalom kialakulását és megszilárdulását.

Bajcsy-Zsilinszky a harmincas évek közepére – legalább is önön világlátása szempontjából - végleg leszámolt azzal a felfogással, hogy a keresztény-germán kultúrkör kapcsolta a magyarságot az európai népek keresztény közösségéhez. Véleménye szélsőséges. „A magyarság semmit sem gazdagodhatott lelkileg egy olyan, akkori állítólagos germán kultúrával, ami nem is volt” – írta. /48/ István király nem a germán-keresztény kultúrközösséghez csatlakozott, hanem maga és népe számára a római kereszténységet választotta. A magyarok latinul tanultak és nem németül. /49/ A latin kultúrkörhöz való kötődés kihangsúlyozása összhangban volt Bajcsy-Zsilinszkynek a húszas elejétől vallott és a harmincas évek első felétől hangoztatott olasz-, majd francia orientációs külpolitikai elképzelésével.

A magyar, nemcsak államalkotó, hanem „befogadó” nemzet is – hangsúlyozta. Az államalapítást követő évszázadokban nagyszámú idegen népesség, s közöttük nagy számú német érkezett az országba. Az Árpádok korában két nagyobb német betelepülési hullám zajlott Magyarországon a felvidéki németek és az erdélyi szászok betelepülése. A betelepülő német etnikum őrizte anyanyelvét és német népi műveltségét. Nemzeti hagyományaik ápolását uralkodói kiváltságok garantálták, amit a felvidéki németek úgy köszöntek meg, hogy cserében magas fokú „nemzetpolitikai és állampolitikai” hűségről tettek

tanúbizonyyságot. A felvidéki szászok „nagyszerű és sokszor hősi magyarok” voltak, hasonlóan Franciaországhoz, ahol ugyanígy voltak „az elzászi németek: franciák.” /50/

Az erdélyi szászok ezzel szemben teljesen elkülönült életet éltek, „rideg opportunisták” magatartást tanúsítottak és elhatárolódtak a magyaroktól. A zártság képezte az akadályát annak is, hogy az erdélyi szászok - a felvidéki németekhez hasonló magas színvonalú - kulturális értéket hozhassanak létre. Trianon után, mint „első osztályú romániai kisebbség” élnek tovább és abban reménykednek, hogy „jön a német birodalmi hódítás, s őket végre kiemeli kisebbségi helyzetükből”. /51/

Az újabb nagyarányú német betelepítésre – I. Lipót és Kollonich érsek magyarellenes politikájának elemeként – a török kiűzése után került sor. A XVIII. században letelepített svábok gyorsan beilleszkedtek az új környezetbe. Voltak vidékek, ahol elmagyarosodtak, más vidékeken őrizték a nyelvüket, de ha helyzet úgy kívánta, a politikában Béccsel szemben is a magyarok mellé álltak.

Bajcsy-Zsilinszky szerint a magyarságnak egészen a „legutóbbi időkig nem volt oka... megbánni ez akaratlan és természetes nagylelkűséget”, mert a „hazai németiség mindig híven kitartott a magyar nemzeti politika mellett, sohasem ingadozott hűségében a magyar államhoz, sohasem kapcsolódott nagynémet tervekbe és elgondolásokba.” /52/ A magyarok és a hazai németek viszonyában a dualizmus alatt következett be változás. A dualizmus alatt a német kultúra kezdte „végzetesen” átítatni a magyar szellemet – írja. És ami a döntő, hogy a német kisebbség nagy számban lépett katonai és közigazgatási pályára.

A német térhódítás Horthy-korszakban is folytatódott. A magyar középosztályba „beszivárgott a német vér”. A hazai német kisebbség nagy befolyást gyakorol a szellemi és a politikai életre, ami a XVIII. századinál is „sokkal fenyegetőbb új »német világ«-nak veti meg az alapját, az egész magyarság létét és dunai hivatását veszélyezteti.

„Ebbe a láncolatba kapcsolódott bele önkéntelenül a Klebelsberg-féle nagyvonalú, de gyökértelen művelődési politika, a maga egész németes szemléletével és irányával.” – állapítja meg néhány évvel később. A Horthy-korszakban a felsőoktatásban „elszaporodtak az árja származású professzorok”. A német elem vészes ütemben növekedett a köztisztviselői karban, valamint „a katolikus egyház papi és iskolai vezető pozícióiban”. /53/

A könyv Németország közép-európai terjeszkedési politikáját is bemutatja.

A Kárpát-medencében először a hunok, ezt követően az avarok és két rokon nép után a magyarok alapítottak államot. A magyarság államalkotó és kultúrmissziójának jelentőségének meghatározását illetően Bajcsy-Zsilinszky rendkívül elfogult, sőt álláspontjának igazolása során kisebb történelemhamisítástól sem riad vissza. A magyarság egészen a trianoni időszakig nem engedett idegen hatalmat a térségbe, sem keletről, sem nyugatról - hangoztatta.

A hitleri Németország most azonban „rá akarja tenni a kezét a Dunavölgyére”. A magyarság az újabb hódító szándék miatt kényszerül szembefordulni a német birodalmi törekvésekkel.

Magyarországnak a német terjeszkedéssel való szembeszállását azért hangsúlyozza ilyen élesen, mert így akarja kifejezni, hogy a magyarságot az első világháborúban kapott lecke megtanította, ne általában lásson ellenséget a környező német vagy szláv népekben, hanem a konkrét fenyegetés ismeretében döntsön. A magyar nem tekinti ellenségnek a közép-európai népeket. Sőt és itt ismét megfigyelhető Bajcsy-Zsilinszky problémalátásának egy újabb előremutató eleme, ami szintén nem kapott nagyobb nyilvánosságot, hogy a magyarság nem tekinti megváltoztathatatlan „örök tételnek”, hogy a „románok a mi ős ellenségeink, vagy hogy a csehekkel nincsenek érdekegyezéseink”. /54/

A magyar külpolitika távlati célkitűzése: a dunai kibontakozás élére állva, megvédeni a térséget és az önálló magyar államiságot. Az önvédelem lényege: „sem a német birodalmi uralmi törekvéseknek, sem az orosz uralmi törekvéseknek talpalatnyi teret sem engedhetünk.” /55/ A magyarság Istentől adományozott küldetése – hangsúlyozza -, hogy birodalomalkotó képessége révén egy magyar vezetésű közép-európai összefogást hozzon létre és a térséget megvédje minden az idegen befolyással szemben. Bajcsy-Zsilinszky Közép-Európa felfogása ellentmondásos. A revízió és dunai konföderáció egyidejű megvalósítására tesz kísérletet.

Bajcsy-Zsilinszky szemében a magyar királyság 1000 éves múltjához képest, Trianon – a maga összes következményével – múltó epizódnak tekinthető .

Bajcsy-Zsilinszky németellenessége a hitleri fasizmus elleni fellépéssel egészült ki. Véleménye szerint a „német nemzetiszocialista mótely” a „nemzetközi és általános emberi alaptörvényeket” fenyegeti. Az ilyenfajta politikai magatartás azonban csak addig tekinthető a németiség belügyének – hangsúlyozta -, ameddig a világ emberiségére, európai békére nem jelent veszélyt. Azzal a náci törekvéssel, amely „Ausztia önállóságát aknázza alá”, a romániai magyarság életét fenyegető Vasgárdát „pénzzel segíti”, s a „hazai német kisebbség lelkét akarja a magyarságtól elfordítani”, határozottan szembe kell szállni tette hozzá. /56/

Bajcsy-Zsilinszky elítélően nyilatkozott a német fajelméletről, mert az azt hirdeti, hogy a „németek az első osztályú emberek, a többi áriák a másodosztályú és a nem áriák... harmadik vagy nem tudom hanyadik osztályú emberfajták.” /57/

Lendvai Istvánhoz /58/ Uzdy Gézához /59/ hasonlóan, ő is tiltakozott a németországi keresztényüldözés ellen. „Nem német belügy számunkra a német hitlerizmus akkor sem, amikor üldözőbe veszi a mi katolikus és protestáns hitfeleinket, s általában azt a kereszténységet, amely az európai művelődésnek örök időkre alapja.” /60/

A németellenességének megszilárdulásával párhuzamosan elmélyült Bajcsy-Zsilinszky latin orientációs – olasz- és franciabarát – külpolitikája.

Bajcsy-Zsilinszky és a népi mozgalom kapcsolata a húszas-harmincas évek fordulóján

Az *Előőrs* évei a „magányos útkeresés” időszaka Bajcsy-Zsilinszky életében – írja Vigh Károly. /61/ Megállapítása vitatható. Magányosnak abban az értelemben tekinthető, hogy a fajvédő tábor széthullása után Bajcsy-Zsilinszky mellől elmaradtak az olyan prominens elvbarátok, mint Gömbös, Kozma Miklós és Eckhardt Tibor tartottak ki mellette.

Bajcsy-Zsilinszky 1928 után kapcsolatot tartott nemzedékének azokkal a képviselőivel, akikkel 1919 óta harcostársak voltak. Más vonatkozásban - a válság időszakának forrongó politikai légkörében - olyan új társadalmi csoportokkal, olyan szellemi és kulturális áramlatok képviselőivel épített ki kapcsolatokat, amelyek a továbbiakban végigkísérték pályáján.

Az *Előőrs* megjelenésének négy éve mozgalmas időszak volt Bajcsy-Zsilinszky életében. A feltörekvő új nemzedék képviselői vették körül, vitára, szellemi megújulására inspirálva. Az új nemzedékkel szövődő *kapcsolatok* és *viták évei* voltak, amikor lassan formálódott és tisztázódott viszonya a népi mozgalomhoz is.

Bajcsy-Zsilinszky politikai pályájának alakulásában nagy szerepet játszottak a húszas évek második felében, a fiatal generáció körében meginduló világnézeti átrendeződési és eszmei polarizálódási folyamatok. /62/ 1930 novemberében, a Nemzeti Radikális Párt zászlóbontásánál ott találjuk a Bartha Miklós Társaságba (továbbiakban: BMT) tömörülő, illetve a velük szimpatizáló fiatal népi értelmiség (népi mozgalom) számos képviselőjét. Az *Előőrs* és a *Szabadság* időszakában szoros kapcsolat tartott fenn a BMT tagjaival.

Bajcsy-Zsilinszkynek a népi fiatalok felé való nyitásban és kapcsolatteremtésében jelentős szerepet játszott Szabó Dezső. Bajcsy-Zsilinszky a parasztság történelmi szerepének megítélésében ekkor már Szabó Dezsőhöz hasonló álláspontot képviselt. Mindketten a parasztság gazdasági erejének gyarapodásától, eszmei-erkölcsi értékrendjének osztársadalmi kisugárzásától, valamint a politika sáncai mögé történő beemelésétől remélték a magyarság felemelkedését.

Bajcsy-Zsilinszky 1927 folyamán került közelebbi kapcsolatba a hivatására eszmélő és szerveződő nemzeti-népi mozgalom képviselőivel. 1927-ben rendszeresen eljárt a BMT rendezvényeire. Berzeviczy Albert *Irodalmunk és a Kisfaludy Társaság* című előadásával kirobbant és Makkai Sándor *Magyar fa sorsa* című könyve kapcsán elmérgesedő Ady-vitában találkozott a magyar ifjúság soraiban – vele rokon felfogást képviselő – azokkal a felelős megnyilatkozásokkal, amelyek további együttműködésre ösztönözték.

Az Ady-vita a magyar szellemi élet „orientációs válság”-át tükrözte. A bethleni konszolidáció ideológiai téren Klebelsberg neonacionalizmusában és a Magyar Szemle „reformkonzervatív” eszmeiségében jelentkezett. A kormány sikere az új nemzedéket saját perspektíva megfogalmazására készítette, s ennek a szellemi folyamatnak volt az egyik korai, kiemelkedő jelentőségű állomása az Ady-vita.

A húszas évek Ady vitáinak komoly politikai töltése volt. Nem is annyira Ady költői munkásságát, mint inkább életmódját, társasági kapcsolatait, kötődését a Nyugathoz, használtak fel, hogy politikai vádakot kovácsoljanak ellene és azok ellen az irodalmi és politikai körök ellen, amelyek felkarolták művészetét. Adyt a támadói hazafiatlan és internacionalista, érzéki, kicsapongó, erkölcstelen és nihilista költőnek tekintették. Az önálló erdélyi szellemiséget képviselő Makkai Sándor a *Magyar fa sorsa* című könyvében védelmébe vette a hivatalos magyar irodalomtörténet, a keresztény-nemzeti közvélemény által újból és újból támadott, vádlott Ady Endre költészetét. Makkait a könyvében kifejtett nézeteiért, nemcsak az irodalom, hanem, a politikai részéről is heves támadások érték.

A vita Berzeviczy előadásával indult, amelyre Babits Mihály reagált, majd Négyessy László és Hegedűs Lóránt, akik között külön vita támadt a „túlsapongó Ady-kultusról”. Az Ady vitában résztvevők véleménye már ekkor is megoszlott, de a megosztottság Makkai könyve kapcsán tovább fokozódott. Berzeviczy, Négyessy Vargha Gyula és Szász Károly élesen bíralták Makkait, akit viszont többek között Kenedy Géza, *A Cél* védelmébe vett. Szekfü Gyula, szintén Makkai védelmében emelte fel szavát. A mű jelentőségét – írta - a „... közelmúlt tagadásában és attól független, új jövődő lelkes igenlésében” látta. /63/

1927 nyarán Bajcsy-Zsilinszky is bekapcsolódott a vitába, szintén Ady védelmében. Szerinte a „hivatalosok”, a „konzervatívok” és a „nemzetiek” elítélik Adyt: dekadensnek, hazafiatlannak, züllött nemzetárulónak tekintik. Ő maga nemcsak az 1927-es vitában, hanem egész pályafutása alatt elhatárolta magát az ilyen véleményektől. Gyakran hivatkozott Adyra és előszeretettel idézte verseit. Az Ady-kérdésben, mint annyi más kérdésben, külön véleménye volt.

Ady Endrét a magyar nemzet évezredes európai küldetésének szolgálatában álló „énekes Vazul”-nak tartotta. Ady nagyobb szabású értékelését 1941-ben végezte el. A *Helyünk és sorsunk Európában* című művében - Ady – „*A halottak élén*” címmel - külön fejezet szentelt a költő költészetének méltatására. /64/ A könyvben arról ír, hogy Ady „népi és nemzeti” költő, a magyar „sorsérzés” költője. A „*nemzeti öröklét, az időtlen magyarság, a magyar nemzeti nagyság*” látomása, a „*megújulás, a kibontakozás, a fölemelkedés*” üzenete van jelen lírájában - hangsúlyozza. Adyban az a legcsodálatosabb, hogy érzi és megénekel a magyarság sorsát. A költészet művészi kifejezésformáival a szentistváni küldetést teljesíti be:

„megtartani magyarnak e nemzet minden szellemi megnyilatkozását és még rezdülését is, de beleépíteni a nagy európai szemhatárába, sőt azon túl, az emberiség szemhatárába.”

Bajcsy-Zsilinszky a költő életpályája kapcsán fellángoló vitában politikumot látott. Véleményében Adyt a magyarság tragikumát szimbolizáló költőnek nevezi, aki verseiben a magyar sorskérdéseknek ad kifejezési formát. Ezzel azonban az „Ady probléma túlnőtt a szorosan vett irodalom sorompóin... a magyar élet, a magyar bukás, a magyar jövő sorsproblémáinak szimbólumává magasodott” – hangsúlyozza.

Bajcsy-Zsilinszky helyesen látja, hogy Ady költészete választóvonal az idősebb generációk és a feltörekvő ifjú nemzedék között. A népben-nemzetben gondolkodó nemzedék számára Ady Endre, Szabó Dezső és Móricz Zsigmond volt a biztos tájékozódási pont. A vitában Bajcsy-Zsilinszky az ifjak, az eljövendő Magyarország mellé állt. Ady munkássága „történelmi cezúrát vont és múlt és jelen közé – állapította meg -, akkora árkot szakított a háború előtt és alatt vezető szerepet vitt a mi háborús és háború utáni nemzedékünk közé, hogy azt többé kiegyenlíteni nem lehet.”

Bajcsy-Zsilinszky tiltakozott az ellen, hogy a *Nyugat*, valamint az októberi forradalom szellemét képviselő liberálisok és polgári radikálisok – ahogyan Bajcsy-Zsilinszky akkoriban őket emlegette: a Schöpflin Aladárok, a Fenyő Miksák, a Földessy Gyulák – „kisajátítsák” Ady Endrét. Bajcsy-Zsilinszky szerint saját nemzedéke - és ahogy írja -, „az utánunk nyomuló még fiatalabbak írói, költői, publicistái, induló politikusai” – és itt többek között az Ady Endre örökségét, a Szabó Dezsőt és Móriczot felvállaló, ekkoriban bontakozó népi táborra utal -, nemcsak a *Nyugat* Adyról kialakított képét utasítják el, hanem a hivatalos irodalom - Berzeviczy Albert, Varga Gyula, Négyessy László, Szász Károly - Ady értékelését sem fogadják el. Azt írja: *„nem a nemzeti érzésünk, a magyarságunk, vagy erkölcsi mértékünk más, mint az övék, hanem a szemünk, a látásunk, az idegeinkbe lerakódott tapasztalatok és mindenekfölött az ösztöneink.”* Ezek a kritikusok Adynak csak a „szörnyű káromkodásait” hallják, de nem látják, hogy „egy hanyatló kornak ez a szegény, beteg gyereke versei egyharmadában fájának, nemzetének sorsán, előre látott vesztén tépelődik, sír, dühöng és átkozódik.” Ők Adyban a lánvirágot látják és gyűlölik: *„mi a lápot gyűlöljük”* – hangsúlyozta -, vagyis a kiegyezés utáni kornak mindazon bűnét és mulasztását, amely a nemzetet „Trianonig juttatta”. /65/

Az Ady-kérdés kapcsán Bajcsy-Zsilinszky külön vitába keveredett Fenyő Miksával. Pontosabban Fenyő Miksa reagált a *Magyarságban* megjelenő írás személyét érintő észrevételeire a *Nyugatban*. (Zsilinszky nem válaszolt Fenyő írására.) Bajcsy-Zsilinszky szerint Fenyő Miksa és elvbarátai, a „beljük idegződött évezredes tehetségtisztelet” és az Adyban „forrongó ős hajlam” anarchikussá fokozása miatt nem jogosultak az Ady-kérdésben

a döntő szót kimondani. Majd így folytatja „sem Szász Károly, sem Fenyő Miksa, sem a körjük csoportosuló ádáz imádók és ádáz kárhoztatók kis serege nem dönthet” többé Adyról, Ady lírájáról.

Fenyő joggal tiltakozott a megbélyegzés ellen. Az októbrizmus vádját a következőképpen utasította vissza: „nemcsak hogy távol állottam az októberi forradalom erőitől, de éppen annak a kormánynak – Hadik János kormányának – voltam tagja, amely hivatva lett volna a forradalmi erők kitörését megelőzni”. Fenyő az ellen is tiltakozik, hogy Ady az 1918. októberi forradalom jelképe lett volna. Az a vád is alaptalan – írja -, hogy a forradalom Ady nevét „cégérül” használta. Az Adyra gyakorolt lelki befolyás vádjával szemben azzal érvel, hogy Ady „intoleráns” és „szuggesztív ember” volt. Adynak a magyarságról, fajáról való felfogását megmásítani lehetetlenség volt. /66/

Az Ady vita alkalmat adott arra, hogy Bajcsy-Zsilinszky megfogalmazza nemzedékének a magyarság tekintélyének megvédését hirdető hitvallását. „A mi nemzedékünk élesebben és elszántabban áll szemben az októberi forradalom szellemeivel és erővel... mint az előttünk való nemzedék, mely még egy világháborúban is tűrte, hogy lassan, kényelmesen a nyakába telepedjen a minden forradalmak legutolsóbbika. A nagy háborút mi verekedtük végig. Mi hoztuk haza katonáinkat fegyverben és a *távollétünkben* szétzüllött haza fegyverezte le őket. És most mi vívjuk a magyar faj csendes, mégis véres polgárháborúját a zsidó kapitalizmus, a zsidó liberodemokratizmus és a zsidó szociálkommunizmus hármasságfrontja ellen”. /67/

A vitába bekapcsolódtak az Adyt tisztelő, ugyanakkor Szabó Dezső /68/ és Bajcsy-Zsilinszky felé kapcsolatot kereső fiatalok – közöttük Németh László /69/, Csanády György, Szabó Lőrinc - is.

Csanády György a BMT-hez, Szabó Dezsőhöz és Bajcsy-Zsilinszkyhez közelálló fiatalok felfogását képviselte írásában, s egyúttal az erdélyi fiatalok véleményét tolmácsolja: az Ady-revízió megkésett, mert a fiatal generáció Ady Endrét tanítómesterének vallja. Nemzedékük szellemi szabadságot követel a középosztálynak. Az Ady-kérdésben Szabó Dezső és Makkai Sándor véleménye a mérvadó, mivel ők erdélyi származásúak. A vita megítélése nem irodalmi, hanem politikai jellegű, s a magyar jövő körül folyik. Ady – írta Csanády - híd a kisebbségi magyarság, az egymás követő „generációk”, valamint a „népi-paraszti osztály” között. /70/

Az Ady-kérdés a Makkai Sándor könyve kapcsán kirobbant vitával nem zárult le. Folytatását az 1928-as Ady-ünnepség és Az „Ifjú szívekben élek” című röpirat kiadása jelentették. Az 1928-as Ady év visszhangja még jóformán el sem ült, amikor 1929-ben Kosztolányi Dezső közreadta – az újabb heves vitát kiváltó - *Az írástudatlanok lázadása* című

tanulmányát. /71/ A következő két év jó alkalmat teremtett arra, hogy az egyes értelmiségi csoportok megalkossák a maguk Ady-képét. Az Adyhoz való viszony tisztázása ugyanakkor lehetőség volt arra is, hogy kiutat keressenek a húszas évek szellemi orientációs válságából.

Az Ady kérdés közelebb hozta egymáshoz Bajcsy-Zsilinszky Endrét és radikális fiatal nemzedéket. Bajcsy-Zsilinszky a húszas évek végén tudatos kapcsolatépítésre törekedett a magyarság jövőjét féltő és a kibontakozás lehetőségét kereső fiatal nemzedékkel. A kapcsolatteremtés egyik fóruma volt az *Előőrs*. A lap körül egyrészt Bajcsy-Zsilinszkynek a régi elvbarátai és a hozzá hasonló gondolkodású és életkorú közéleti emberek – Szabó Dezső, Lendvai István, Kádár Lehel, Zsirkay János, a fajelmélettel foglalkozó Méhely Lajos, Balla Borisz, Petróczy István nyugalmazott repülő ezredes, a szociáldemokratáktól kizárt Migray József, Julier Ferenc, Dánér Béla – tömörültek. Különös színfoltot jelentettek a lapban a „napkeleti bölcsek” írásai (Bajcsy-Zsilinszky szellemi-politikai fejlődésében játszott szerepéről korábban szó esett). Hamarosan megjelentek a Bajcsy-Zsilinszky programjával szimpatizáló és a népi tábor felé orientálódó fiatalok. Az esztergomi tanárságból menekülő Féja Géának nemcsak fórumot adott Bajcsy-Zsilinszky, hanem hamarosan maga mellé vette szerkesztőnek. Ekkor került a laphoz Talpassy Tibor is. /72/

Többek között Féja irodalomszervező tevékenységének köszönhető, hogy Erdélyi Józseftől Tamási Áronig, a népi írók egész sora helyett kapott az *Előőrs*ben.

Az *Előőrs* karolta fel Szabó Pált, akit Móricz Zsigmondnak *Nyugaton* megjelent kritikája avatott íróvá. Móricz azt írja: az *Emberék* című regényével a vidéki Magyarország, s ezen belül is a parasztság, a „magyar rög nyelvének” új és szép hangú kifejezője lépett be az irodalmi életbe. A könyvvel, az akkor még a magyar irodalom egyik nagy ígéretének számító Szabó Pál /73/ mutatkozott be, akit az *Előőrs* olvasóinak Féja Géza mutatott be. /74/

Szabó Pál 1928 őszén „furcsa, dadogó kis cikk”-eknek nevezett írásaival felkereste Bajcsy-Zsilinszkyt. Bajcsy-Zsilinszky felismerve, hogy a szerző új népi tehetség, 1928 októberében Szabó Pált úgy ajánlja az *Előőrs* olvasóinak, mint „érdekes eredetei tehetség”-et, aki „érdemes a szerető figyelemre”. /75/

A bemutatást hamarosan a bemutatkozás követte. 1928. december 22-én az *Előőrs* közli Szabó Pál *Páriák* című írását. Az elkövetkező négy évben Szabó Pál harmincnál is több – azóta többségében méltatlanul elfeledett –, többnyire szociográfia jellegű írását, kisebb elbeszélését és riportját közli a lap.

Szabó Pál a falusi élet és a paraszti mentalitás (lelkivilág), az őket foglalkoztató kérdések bemutatásával újfajta realizmust képviselt az irodalomban. Korai írásaiban az keveredett az irodalom és a politika, a közéleti érdeklődés és a paraszti elkötelezettség. Központi szerepet kap bennük a bihari nép életének és szűkebb pátriájának, „Biharország”-

nak a bemutatása. Írásaiban benne sűrűsödik a vérzivataros magyar történelem, a parasztember kesernyés, izzadság szagú, szinte kilátástalanul reménytelen élete, a reménytelenség miatt érzett fájdalma, ugyanakkor a jobb élet utáni vágyakozását kifejező lázadó szelleme, a felemelkedés utáni sóvárgása, a politikai élet alakításába beleszólást követelő hangja.

Szabó Pál a határszállón élő emberek ábrázolásával az országos közvélemény akarja fel hívni a katasztrofáltakra, a „páriákra”, a „konvenciók béresekre”, a „senki”, a „Rongy-Király” magyarokra. A húszas évek végén – Bajcsy-Zsilinszkyhez hasonlóan - Szabó Pál úgy vélte, hogy a szegényparasztság az igazi nemzetfenntartó erő. „A magyar faj legviharalóbb alapja, tartó pillére, legázolhatatlan drótsővénye a törpebirtokos parasztember. – írja 1929 tavaszán. - Sokszor megénekelt és elvezércikkezett igazság, hogy ezekből az emberekből adódnak a leghűségesebb adófizetők, fogyasztók és okosan gazdálkodók. Gavallér módra adakoznak templomépítésre, harangöntésre. Talán már el is készült az új hivatalban arról a statisztika, hogy ezek az emberek voltak a háború legbátrabb, mindenre legelszántabb káplárjai, őrmesterei és hősi halottai...” /76/

Bajcsy-Zsilinszky az *Előőrs* mellett a fiatal nemzedékkel való kapcsolatteremtés más formáit és módozatait is keresi. Támogatta, kapcsolatai felhasználásával segítette a szervezkedésüket, rendezvényeiken közreműködött. Főként a BMT-vel voltak elevenek a kapcsolatai.

A magyar ifjúságot a reformkor és 1848-1849 nagy nemzedékéhez hasonlította, s ezért a velük szemben támasztott elvárásai is ilyen szigorúak voltak.

Az utókor liberális szellemű értékelése szerint a BMT a szellemi elitet tömörítő értelmiségi „vitaklub”. /77/ A BMT-ről nemcsak az utókor vélekedik így. 1928 őszén Bajcsy-Zsilinszky hasonló módon értékelte a BMT tevékenységét. Értékkélete javító szándékú. A „magyar ifjúság nem rendezkedhet be tisztán önképzésére... - írja az *Előőrs*ben -, a magyar ifjúság színe-java nem gubózhatsz be egy bármily előkelő szellemi életet élő szűk körbe...” /78/

Építő jellegű kritikájával egyéni levelezésében is találkozunk. Fábián Dánielhez, a BMT egykori elnökéhez írt levelében sokkal határozottabb véleményt nyilvánított, mint az *Előőrs*ben. „A Bartha Miklós Társaság, mint már írtam, a magyar cselekvés fegyvereinek és eszközeinek műhelye kellene legyen... Ehelyett szabad líceumot csinálnak, felnőttek önképzőkörét, ahol fűt-fát megszólaltatnak... A [társaság] félműveltség benyomását kelti, s azt a szomorú látványt, mintha a felkészültséggel arányban nem álló, óriási kérdések görgetése mellett valójában irány és igazi cél híján egyhelyben topognának.” /79/

Amint megjelent a fiatalok körében a „parasztszocializmus” és a „parasztállam” gondolata Bajcsy-Zsilinszky hangja megkeményedett. Figyelmeztette a magyar ifjúságot,

hogy a „parasztszocializmus” és a „parasztállam” gondolata nem talál visszhangra a paraszt „hallgatag és titkokkal teli lelkében”. „... *egész erejét* sohasem fogja a magyar paraszt beleadni semmiféle parasztszocializmusba, mert a nagyra hivatott népek csalhatatlan és elpusztíthatatlan ösztön-zsenialitásával éppúgy... fogja érezni, hogy *ez mégsem az igazi út...*” A parasztállam elgondolás másik hibája – írja -, hogy „*a magyar parasztság külön problémája sem oldható meg szűk osztályalapon*. Nemcsak a céltűzés vicinalitása jelentene tehát bajt a magyarság egészére..., hanem a *módszer elégtelensége is.*”

Az új generáció körében nagy érdeklődést kiváltó elképzelés hibáinak feltárása után így folytatja: „És itt felemelem figyelmeztető baráti szavamat a magyar ifjúság felé: jól vigyázzon, mit ír zászlajára, az ifjúi ösztön röntgenszemével nézzen jól minden előtte kavargó gondolatgomoly mélyére, mielőtt vélt, irányt, fegyvert választana s elindulna. A magyarság élete... kés fokán himbálódzik a sors kezében: nincs többé idő újabb tévedések kijavítására.” /80/

1929-ben őszén az ifjúság világnézeti és szervezeti megosztottságáról beszélt. A „mustszerű belső forrongás természetes tünete minden épkézláb ifjúságnak”. Itt azonban ennél többről van szó: a „lelki egyöntetűség” hiányáról – állapította meg. A magyar ifjúság világnézetileg tagozódik és nem feladatok, nem munkamegosztás szerint. Az ifjúság egyik csoportja a szociális reformokat állítja középpontba, a másik tábor a faji és a nemzeti gondolatot, nem véve tudomást arról a „nemzeti gondolatot a szociális fejlődés és egyensúly friss szellemével” kell megtölteni.

A másik aggodalomra okot adó jelenség – folytatta -, hogy az ifjúság elméletileg rendkívül felkészült, de gyakorlati érzék híján van.

Bajcsy-Zsilinszky a hiányosságok mellett látta a szervezkedés erényeit is, s nem fukarkodott az elismerő szavakkal sem. Nagy sikerként könyvelte el, hogy, a fiatalok egységes ifjúsági szervezet létrehozására törekednek. Az együttműködés feltételei adottak - írta -, mivel az ország problémáinak gyökeres felszámolását sürgető nemzeti szellemű szervezetek (BMT, MEFHOSZ, Nemzeti Diákszövetség) között a célok és a legfőbb eszközök tekintetében nincsenek „eloszthatatlan nézeteltérések”. A szervezeti megosztottság abból adódik, hogy nem törekednek egységes „minimális nemzeti program” kialakítására. Bajcsy-Zsilinszky szerint az egységes program és az egységes szervezet úgy teremthető meg, ha az egyoldalúan hangsúlyozott nemzeti gondolatot összekötik a szociális követelésekkel. /81/

Bajcsy-Zsilinszky azért sürgette az egységes program elfogadását, az egységes ifjúsági szervezet megalakítását, mert a saját elképzelései és a fiatal nemzedék bontakozó új tervei között, főként a BMT eszmei-politikai programjában sok rokon vonást látott, ami reményt adott arra, hogy saját politikai szervezkedésébe bevonja a népi ifjak színe-javát. Az ifjúság –

javasolta – kapcsolódják be a kistermelők szervezetlenségének felszámolásába, a mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom létrehozásába. /82/ A javaslat mögött Bajcsy-Zsilinszky pártalapítási elképzelései és a Szabolcs-Szatmár-Bereg vidéki gyümölcstermelő gazdák értékesítő szövetkezetének létrehozására irányuló erőfeszítések állnak.

Bajcsy-Zsilinszky figyelemmel kísérte a határokon túli magyar fiatalok körében folyó szervezkedést is. Eltérő módon ítélte meg a Felvidéken, az Erdélyben és a Délvidéken folyó munkát, azonban a kisebbségi magyar identitás őrzése, az anyaországi fiatalokkal való együttműködés alakítása szempontjából azonos tanácsokkal látta el őket. A magyar jövő szempontjából nélkülözhetetlen – írta -, hogy „az egész magyar ifjúság határokon innen és határokon túl, tengeren innen, tengeren túl megkösse... az új magyar vérszerződést”, amely a magyar nemzet megmaradásának feltétele. A határon túli magyar ifjúság a magyar államtól, saját államától megfosztva, idegen állam részévé vált. A helyes magatartás részéről az, hogy őrzi és erősíti magyarságát: „állam nélkül is megpróbál magyar lenni és állam híján is odaáll menteni és erősíteni fajtát és nemzetét”. /83/

Bajcsy-Zsilinszky a szellemi segítségnyújtáson túlmenően, egyéb eszközökkel is hozzájárult a fiatal nemzedék akcióinak a sikeréhez. Az 1928-as Ady-ünnepség elkészítésében is szerepet vállalt. A rendezők, Csorba Gézának, az Ady síremlék készítőjének az ajánlására Bajcsy-Zsilinszky segítségét kérték a hatósági engedélyek megszerzésében, aki személyes kapcsolatai révén elérte az ünnepség engedélyeztetését. /84/

Az *Előőrs* rendszeresen beszámolt a nemzedéki szervezetek (Turul, Nemzeti Diákszövetség, Soli Deo Gloria, MEFHOSZ, Bartha Miklós) Társaság rendezvényeiről. Az *Előőrs* sajtónyilvánosságot biztosított a BMT szellemi vitáihoz. 1928 nyarától – kora ősztől a társaság legfelkészültebb tagjainak írásai egymás után jelentek meg az *Előőrs*ben. Áfra Nagy János, Simon Zoltán, Örsy Attila, Fábíán Dániel, József Attila, Szabó Bertalan; kinek hosszabb, kinek rövidebb ideig közölte írásait az *Előőrs*.

A BMT rendezvényein rendszeresen megjelent Bajcsy-Zsilinszky, esetenként előadást is tartott.

Az *Előőrs* 1928 őszén közölte Fábíán Dánielnek, a BMT elnökének *Ifjú szívekben élek* című terjedelmes írását is, melyben Szász Zoltánnak a *Nyugatban* megjelenő, a szervezetet támadó kritikáját utasította vissza. /85/

Fábíán részletesen ismertetette a BMT célkitűzéseit és főbb törekvéseit, írása így programösszegzésnek is tekinthető. „Mi olyan Magyarországot akarunk, melyben a kereskedelem, iparban, a minisztériumokban éppúgy érvényesül a magyar faj, mint amilyen számarányban szerepel a parasztságban és a mezőgazdasági munkásságban.”

A BMT következetesen harcol a parasztság felemeléséért, s ebben a küzdelemben azonban elhatárolja magát a keresztény-nemzeti politikai csoportosulásoktól. A BMT elnöke az elhatárolódás okát az egyoldalúan nemzeti töltésű politizálásában jelölte meg. Rámutatott a szociális érzéketlenségből fakadó mulasztásokra: a földreform elmulasztására és a parasztság felemelkedésének akadályoztatására.

A cikk részletes vizsgálta a kapitalizmus fejlődését és a tőkés viszonyok kritikájából bontotta ki harmadikutas államfelfogását. Fábíán a liberalizmus és a polgárság hanyatlására, valamint a „bolsevizmus” bukására alapozott érveléssel egy demokratikus magyar paraszti állam koncepcióját vázolta fel. „... mi egy nagyvonalú társadalmi *evolúció* kivitelére a parasztot ismerjük el... - olvashatjuk az *Előőrsben* -, a középosztály fejlődését, illetve megváltozását is ebben az irányban szeretnénk, *természetes vezérharcát adva a parasztságnak*, képviseli legmagasabb formában a paraszti öntudatot és a parasztszolidaritást, mint a paraszti törekvések erkölcsi posztulátumát”. /86/

A program a bontakozó népi-urbánus vita érvrendszerére emlékeztető módon fogalmazta meg a BMT álláspontját. A XIX. század második felétől a liberalizmus hanyatlásnak indult – írja - és a XX. század húszas éveire elavulttá, túlhaladottá vált. A polgárság elvesztette társadalmi vezető szerepet. A városi polgár ahhoz is gyenge, hogy saját értékeit mentse, osztálya érdekeit védelmezze. A város képtelen a kultúra megújítására. Azok a gondolkodók, akik a várost tekintik a kultúra egyetlen hordozójának, közöttük Oswald Spengler /87/ is szükségképpen arra a következtetésre jutottak, hogy az európai civilizáció bukásra van ítélve. Az európai kultúra nem pusztulhat el – hangoztatta Fábíán -, mert a hanyatló város teremtmény funkcióját a beláthatatlan fejlődési távlatokkal rendelkező falu veszi át, s így az európai civilizáció fejlődése tovább folytatódik.

Fábíán Dániel a továbbiakban bemutatja, hogy a marxizmus szintén elvesztette haladó jellegét és tömegbefolyását. Megbukott, mint eszme, megbukott, mint gyakorlat, mert a szocializmus keretei között képtelen megoldani a paraszti tulajdon problémáját. /88/ A jövő útját a szocialista és a burzsoá államot felváltó a demokratikus paraszti államban látja.

Magyarországon a parasztságnak államalkotó erővé kell válnia – folytatja. A demokratikus paraszti állam magával hozza a „magyar faj győzelmét” és felszámolja a gazdasági elmaradottságot. A társaság szerint a gazdasági kibontakozás érdekében szükség van arra, hogy a „zsidó nagytőké”-nek a gazdasági, a „sváboknak” pedig a kulturális és a politikai életben betöltött szerepét erőteljesen korlátozza az államhatalom, mert csak így valósítható meg – hangsúlyozza Fábíán egy fordított numerus clausus lehetőségére utalva -, hogy a magyarság az országos néparanyának megfelelő szerephez jusson a gazdasági, politikai és kulturális élet irányításában.

A parasztság felemeléséért vívott faji és szociális küzdelmében a társaság Ady Endrét és Szabó Dezsőt tekinti szellemi vezérének. Szabó Dezső faj fogalmát elfogadva küzdenek a „parasztság, munkásság és középosztály hármasszövetségű” politikai hatalmán alapuló magyar demokratikus paraszti állam megteremtéséért. Fábián hozzáteszi: a BMT Ady-s és Szabó Dezső-i indíttatású harmadikutas politikai ideológiája a születési előjogok ellen van és a származás nélküli érvényesülésért harcol. Fellép a korrupció, a protekcionizmus, a személyes összefonódások, az „összeköttetések” ellen.

Politikai téren a BMT követeli az általános és titkos választójog bevezetéséért, melyet a bethleni kormányzati rendszer nem adott meg a magyar paraszti tömegeknek. A BMT küzd azért is - folytatja Fábián -, hogy a parasztság társadalmi súlyának megfelelő, arányos képviselőt kaphasson a „községi, megyei és kerületi autonóm” vezető testületekben. A parasztságnak a megnövekedett politikai szerepét arra is fel kell használni, hogy kiirtsa a vármegyei „virilizmust és a kinevezett tagságot”, hogy ilyen módon tisztán demokratikus szervekké alakulhassanak át ezek a testületek. /89/

A gazdasági demokrácia megvalósulást a BMT egy radikális földreform alapján, a nagybirtokrendszer felszámolásában és a kisbirtokrendszer létrehozásában jelölte meg. Fábián azt is hozzáteszi, hogy a BMT ugyanakkor nagy hangsúlyt fektet a dán típusú értékesítő és termelő szövetkezetek, valamint a „parasztság érdekében megszervezett hitelszövetkezetek” létrehozására, mivel a korabeli hazai szövetkezeti mozgalom alkalmatlannak tartja a mezőgazdasági termelés felvirágoztatására.

Az *Ifjú szívekben élek* befejező része a közép-európai népek összefogásával foglalkozik. Az új demokratikus paraszti államban a „parasztságra elevált középosztály” tölti be a vezető szerepet. Ez a magyar állam kulturális felsőbbrendűsége révén hivatott a Duna medence népeinek a politikai összefogására is. /90/

Fábián Dániel programismertetője alapján látható, hogy a BMT elképzelései több ponton is rokonságot mutatnak Bajcsy-Zsilinszky elképzeléseivel. Az összehasonlításból kitűnik, hogy Bajcsy-Zsilinszky és a BMT az ország új fejlődési pályára állítását illetően részben hasonlóan megoldást javasol.

***

Bajcsy-Zsilinszky gondolkodásrendszerének fejlődése szempontjából egyenes az út vezetett az *Előőrstől* a nemzeti demokrácia elképzelés megszületéséig és a Nemzeti Radikális Párt zászlóbontásáig, ugyanakkor a feltörekvő új nemzedékkel való együttműködés felé is.

Az *Előőrs* politikaformáló szellemi műhely volt. A lap programadó írása az ország nemzetközi helyzetének meghatározásából és a „bethleni államrend” kritikájából bontja ki az *Előőrs* célkitűzéseit. /91/ A nemzet Trianonban elvesztett közép-európai vezető szerepét a magyarnak „világ első katonájává” tétele révén szerezheti vissza. A katonás magyar fajt az idegen eredetű s ezen belül a zsidó tőke korlátozásával és radikális földreformmal erősítheti meg. Az ország felemelkedése érdekében a munkásságot is vissza kell adni „nemzetének, önmagának”. A marxista és a szociáldemokrata befolyása alól kivont munkásságot integrálná a „nemzeti élet egyetemes hierarchiájába”. Az állam irányítását a néppel azonosulni tudó, „igazi emberértéket” felmutató középosztály kezébe adná. /92/

Bajcsy-Zsilinszky célkitűzései, valamint a korábban született írásaiban képviselt gondolatok között sok hasonlóság van. A fajvédő időkből ismert problémákat - nemzeti egység, magyar a világ első katonája, földreform, „bankokrácia” elleni fellépés, revízió - állítja a középpontba. A Bethlen-kormány szociális érzéketlensége, az állam - megítélése szerint - túlzottan is mezőgazdaság-ellenes (iparpártoló) gazdaságpolitikája, s a húszas éveken végighúzódó agrár értékesítési válság azok az okok, melyek miatt nem veszített aktualitásából az agrár (szociális) és a nemzeti gondolat összehangolt megoldása.

A formai hasonlóságok mögött komoly tartalmi különbségek vannak. A húszas évek végére Bajcsy-Zsilinszky más összefüggésbe helyezte a követeléseit. A nemzeti megmaradás esélyeit nem a nemzeti élet, az államszervezet megerősödésétől várta, mint a húszas évek első felében. Nem a nemzeti gondolat kapott prioritást elképzeléseiben, hanem az agrár(szociális) kérdés. A húszas-harmincas évek fordulójától Bajcsy-Zsilinszky „belülről építkezik”. A magyarság felemelkedését a parasztságnak, mint nemzeti megtartó erőnek a középpontba állítása révén képzelte el. A „nemzeti társadalom” gazdasági gyarapodásától, a szociális viszonyok javulásától, valamint erkölcsi, szellemi és politikai „újjaszületés”-től az ország nemzetközi pozícióinak javulását várja.

A legégetőbb feladat, a parasztság helyzetének rendezése, egy összehangolt reformfolyamat keretében valósítható meg – hangsúlyozta -, „egyetlen lépést sem lehet megtenni a magyar paraszt életkérdéseinek *valóságos* megoldása felé anélkül, hogy azonnal esedékessé ne válják egész mai hitelszervezetünk, adórendszerünk, vámpolitikánk, iskolapolitikánk, falupolitikánk, tanyarendszerünk, várospolitikánk reformja, vagyis egy átfogó és mélyreható gazdasági, szociális, közigazgatási reform.” /93/

Bajcsy-Zsilinszky nem mondott le a revíziós igényekről, de a területi integritás visszaállításának feltételét – mint arról a *Német világ Magyarországon* című munkájának elemzése kapcsán szó esett - egyrészt a rendszer gazdasági és szociális, politikai és kulturális

megújulásában, tehát Magyarországnak a dunai népek körében történő vonzóvá tételében, másrészt a Duna konföderáció létrehozásában jelölte meg. /94/

Bajcsy-Zsilinszky és a népi mozgalom elképzelései a magyar és az egyetemes s ezen belül európai történelemből leszűrt tapasztalatok, a kiegyezés utáni és a két világháború közötti magyar valóság, a valós politikai helyzet és az ország állapotának felmérése alapján születtek. Az *Előőrs* köré szerveződött társaság, a BMT, a népi mozgalom, a hivatalos Magyarország és a polgári liberálisok – az urbánusok – között elhelyezkedő, lazán szerveződő politikai, illetve szellemi-kulturális csoportosulást jelentettek. Képviselőik és híveik azonosultak a magyar, s ezen belül is paraszti érdekekkel.

Abban is hasonlítottak, hogy elsősorban az ország belső viszonyain kívántak változtatni. Radikális birtokreformot hirdettek. Egy olyan átfogó agár- és nemzetgazdasági átalakulás tervét vázolták fel, ami a társadalmi elmaradottság felszámolását és egy szociálisan igazságos(abb) Magyarország megvalósítását tűzték ki célul.

Síkra szálltak a kulturális elmaradottság felszámolásáért. E vonatkozásban az oktatás átfogó intézményi reformját állították a középpontba. A tanulás ingyenessé tételével azt akarták elérni, hogy a tehetséges népi – elsősorban paraszti, de munkás származású – fiatalok nagyobb számban kerülhessenek be a színvonalas tudást és felkészültséget, elmélyült szakirányú ismereteket kínáló felsőoktatási intézményekbe, ami megnyitotta volna előttük a közéleti pályákat is.

Helyesen látták azt is, hogy a magyar társadalom modernizálására, a szellemi és kulturális fölemelkedésre, a gazdasági élet megújulására az államszervezet és a politikai intézményrendszer demokratikus átalakítása nélkül aligha kerülhet sor. A politikai reformokat illetően nem voltak egységes, abban azonban egyetértettek, hogy „valódi” népképviselőre, az általános, egyenlő és titkos választójog alapján életre hívott parlamentáris rendszer megteremtésére van szükség ahhoz, hogy megkezdődhessen az ország megújulása.

Azt is világosan látták, hogy csak ez a belső politikai, gazdasági, szociális és szellemi megújulás ad esélyt arra, hogy kivívja Magyarország az őt megillető helyet az európai polgári rendszerek és a dunai államok sorában. Az elképzeléseikben a belpolitikai élet reformja szerves egységet alkotott a magyar külpolitikai törekvések megújításának szándékával, a duna-völgyi népeket konföderációba tömörítő új irányvonal kialakításával.

E laza, keret jellegű program megvalósítása tekintetében – a realizálás eszközeit, módját és ütemét illetően – lehettek és voltak is nézetkülönbségek Bajcsy-Zsilinszky, a BMT és a népi mozgalom között, sőt ez egyes szerveződések képviselői között is, ugyanígy a célkitűzések megvalósításához való hozzáállásuk is eltérő volt. A szándék tisztaságát, előrevívó jellegét és megvalósíthatóságát illetően azonban - aligha.

Bajcsy-Zsilinszky az idősebb generáció azon mértékadó politikusai közé tartozott, aki – az igazi államférfiakra jellemzően - a modernizáció kérdésében hosszabb korszakot felölelő, legalább egy nemzedék számára feladatot adó programot hirdetett, melyben ismételten visszatért a nemzeti egység gondolatához.

A „nemzeti élet egyetemesség”-ének megvalósítása – írta – a magyar középosztály, a magyar parasztság és a munkásság önálló érdekképviselőt ellátó politikai szervezeteinek egységbe fogásán keresztül valósítható meg. Közülük azonban a parasztságot illeti meg a vezető szerep, ugyanis a parasztság látszólagosan önálló érdekei sokkal jobban kifejezik „Magyarország egyetemes érdekeit”, mint a kisebb számú és „tarkább vérű... többieké”. /95/

Bajcsy-Zsilinszky Endre kissé nehézkes nyelvezetű és bő terjedelmű programadó írása végeredményben záróakkord és nyitány is egyszerre. Záróakkord abban az értelemben, hogy összegzése múlt nézetei felülbírálásának és az elvbarátokkal történő szakítás nyilvánosságra hozatalának. Nyitány abban a vonatkozásban, hogy megkezdte a nemzeti radikális program összeállítását, valamint a szövetséges toborzást az erősen szociális tartalmú, ugyanakkor az olasz korporatizmus eszméjéből, a Carta da Lavoro-ból merítő célkitűzései megvalósításához.

Nemzeti társadalom, nemzeti állam, nemzeti demokrácia - a népi gondolat politikai programba foglalása

Bajcsy-Zsilinszky elképzelései az ország újabb válságos időszakában születtek. 1929-ben a New York-i tőzsdekrachhal induló, s hamar súlyos pénzügyi, termelési-eladási válsaggá mélyülő világgazdasági folyama gyorsan elérte Magyarországot is. A magyarországi válság agrár, ipari és hitelválság formájában jelentkezett. Elsősorban azokat a társadalmi rétegeket sújtotta, amelyek húszas években elszenvedői voltak a világháborút, a trianoni rendezést követő, valamint az elhúzó konszolidációból fakadó gazdasági folyamatoknak. A parasztság, s ezen belül az alsóbb paraszti rétegek mellett súlyos helyzetbe kerültek a kisiparosok, a kiskereskedők és a középvállalkozók és a középosztály egyes rétegei. A tömeges elszegényedés veszélye heves reakciókat váltott ki a társadalomból. A konszolidáció nem oldotta meg a társadalmi problémákat, viszont nagy ideológiai átrendeződéshez vezetett, ezért a társadalmi mozgás felélénkülése a politikai szférában is a megszokottól eltérő folyamatokat idéztek elő.

Bajcsy-Zsilinszky 1918-19 közelsége folytán a politikai élet aggodalomra okot adó jelenségének tekintette a Szociáldemokrata Párt vidéki tevékenységének megélénkülését. A

párt egyoldalúan felmondva a Bethlen-Peyer-paktumot, az ipari körzetekben sztrájkokat, Budapesten hatalmas tömegmegmozdulást szervezett. 1930 nyarára elkészült agrárprogramja pedig a vidéki szervezkedés kezdetét jelentette.

Bajcsy-Zsilinszky aggdalommal figyelte a tiszántúli szociáldemokrata agitációt /96/ és „halálosan komoly intőjel”-nek tekintette a munkáspárt falusi szervezkedését. A „belső nyugtalanság”-ra az adhat okot – írta -, hogy a szociáldemokrata agrárprogram minden hibája, hiányosságai ellenére „nagyobb szabású és gazdagabb és föltétlenül sugallóbb erejű, mint akár a keresztény keresztyén kiskisgazda földműves és polgári párt, illetőleg a kormány fele részében hihetetlenül elavult, fele részében pedig véglegesen elárult programja, akár más pártok majdnem teljesen hiányzó falupolitikája.”

1930 nyarán Bajcsy-Zsilinszky a Kiskisgazdapártban látta a megoldást. Arra van szükség – írta -, hogy a kormány „megengedje, sőt jó szemmel nézze egy ellenzéki, osztályfeletti és minden ízében nemzeti népmozgalom megindítását, mely a falusi millióknak egyedül adhatja vissza elveszett hitüket... s egyedül mentheti meg a magyarság nagy többségét a kétségbeesés politikájának újólagos sötétbe ugrásától.” /97/ Bajcsy-Zsilinszky a kormányhoz intézett üzenetében a kiskisgazdapárt működésének engedélyezését javasolta.

A Független Kiskisgazdapárt születésében Bajcsy-Zsilinszky tevékenyen közreműködött. Nagy reményeket fűzött a parasztság országos összefogását felvállaló párt megalakulásához, melyet esetleg ő irányított volna. Tildy Zoltán, Nagy Ferenc és mások csatlakozásával azonban megsokasodtak a párton belül azok a Bajcsy-Zsilinszky múltjára utaló megjegyzések („Áchim-ügy” felemlítése), amelyek lehetetlenné tették a csatlakozását a kiskisgazdákhhoz. A döntő ok, amiért távol maradt mégsem ez. Az ellentét közötté és a kiskisgazda vezérek között elvi, koncepcionális jellegű volt. Bajcsy-Zsilinszky a társadalom valamennyi rétegét tömörítő, nemzeti egységpártot kívánt alapítani, míg Tildy Zoltánék ragaszkodtak Nagyatádi-féle Kiskisgazdapárt hagyományait folytató osztálypárt megalakításához. /98/

Bajcsy-Zsilinszky tudatosan készült a pártalakításra. Ezt már a Gömbösnek írt nyílt levelében is érzékeltette. „Még nem tudom, milyen utat választok. De tudom azt, hogy a fegyvert nem teszem le, a fajvédelem Világosát messze elkerülöm.” /99/

Pártalapítási törekvéseit az *Előőrs* is tükrözte. 1929 kora nyarán közzétette politikai alapelveit, majd „hevenyészett” programját is /100/ A válság elmélyülése, a vidéki Magyarország hangulatának változása, a munkáspárt falusi szervezkedése és nem utolsósorban a Bethlen-kormány alatt a dualizmusra emlékeztető politikai visszarendeződés láttán végképp a pártalapítás mellett döntött.

A Kozma Miklóssal történt levélváltására 1930-ban a pártalapítás előkészítésének időszakában került sor. Ebben Bajcsy-Zsilinszky kifejtette reformgondolatait, beszámol

készülő könyvéről. A pártalapítási szándékát azzal indokolta, hogy az országos gondokat „csak egészen gyökeres rendszerváltozással lehetne jóra fordítani”. A rendszerváltozást a külső veszély, Hitler és a német nemzetiszocialisták elleni védekezés miatt is elkerülhetetlennek tartotta. Kozma, helytelenítette Bajcsy-Zsilinszky tervét. /101/

Amikor a pártalapítás gondolata megszületett, már érlelődött Bajcsy-Zsilinszkyben a program. A programot azután nemzeti radikalizmusnak, a pártját Nemzet Radikális Pártnak nevezte.

A nemzeti radikalizmus szakít a szűk osztálypolitikával. A nemzeti radikalizmus – a Bartha Miklós Társaság programjához és a népi mozgalom érlelődő elképzeléseihez hasonlóan - *harmadikutas politikai program*, amely a nyugati polgári demokrácia és a keleti „bolsevizmus” tagadásával egy erős paraszti (agár) bázison létrejövő „nagy-magyar” állam és politikai rendszer átfogó tervezete.

„Tudományos módszerességgel akartam kimutatni, hogy a polgári-kapitalista és a szocialista-bolsevista koncepció helyébe az élet teremtő ereje, a történelem logikája egyetemesebb és harmonikusabb, felsőbbrendű megoldás felé sodorja a Földet...” – írta a *Nemzeti radikalizmus* című könyve bevezetőjében. /102/ A folytatásban leszögezte: „egyetlen egy egyetemes kérdés van, s ennek majdnem végtelenbe hajló látókörébe kell beállítani minden magyar államjogi és államigazgatási, gazdasági, szociális, művelődési, honvédelmi, kultúrpolitikai, külpolitikai kérdést.” /103/

Az utóbbi felsorolás nemcsak a Zsilinszky által vizsgált kérdések részletezését jelenti, hanem azt jelzi, hogy a programalkotás során Bajcsy-Zsilinszky mely kérdésekre helyezte a súlypontot, hogyan rangsorolta a megoldásra váró feladatokat.

A nemzeti radikalizmus pártprogramnak rendkívül terjedelmes: mintegy 170 oldalon kifejtett, 315 pontból álló politikai elképzés. A program azonban még így sem fejtett ki részletesen minden gondolatot, többek között azért nem, mert Bajcsy-Zsilinszky egyes kérdések kimerítő elemzésére az *Előörs*ben kerített sort. /104/ A könyv szűkszavú olyan kérdéseket illetően, mint például a parasztproblematika és a földreform. Ezek letisztultabb bemutatására és a korabeli programokkal történt összehasonlítására harmincas évek végén került sor az *Egyetlen út: a magyar paraszt* című könyvében /105/

A nemzeti radikalizmus fogalmának a magyarázata szintén az *Előörs*ben található. Az *Előörs* indulásakor a „szociális nacionalizmus” szóban akarta összefoglalni a programját, amikor „Klebsberg gróf szellemi ágyékából” megszületett a neonacionalizmus, elvetette a fogalom használatát és attól kezdve nemzeti radikalizmusnak nevezi a programot. /106/

Bajcsy-Zsilinszky lesújtóan nyilatkozott Klebsberg miniszteri tevékenységéről. A Klebsberggel foglalkozói írásai sértően és maróan gúnyos, kioktató hangneme alapján - ami

egyébként szokatlan Bajcsy-Zsilinszky-nél - arra következtethetünk, hogy a kettőjük kapcsolatában az objektív okokra visszavezethető vita mellett, valamiféle személyes indíték is meghúzódik – erre a választ azonban a történetírás még nem adta meg.

Klebensberg tudomány- és oktatáspolitikai programját a magyar kultúrfölény elméletre alapozta. Európai színvonalú fejlődést irányzott elő. Ki akarta szélesíteni az alapfokú képzésben résztvevők körét, hogy ezáltal leküzdhetővé váljék az analfabétizmus. A felsőoktatás fejlesztése és modernizálása révén, magas színvonalú értelmiségi képzést akart meghonosítani. Ez utóbbi megvalósítását szolgálta a középfokú képzés kiszélesítése is.

Bajcsy-Zsilinszky jelentős vívmánynak tekintette, hogy Klebensberg kiemelte az oktatásügyet félévszázados elhanyagoltságából, meggyőzte a törvényhozást, a kormányt és a közvéleményt, hogy a kultúrára és az oktatásra az államnak és a társadalomnak áldoznia kell. „Más kérdés – indítja bírálatát -, hogy Klebensberg gróf az így megszerzett anyagi eszközöket és lelki készségeket valóban olyan koncepció szolgálatába állította-e, aminőt a magyar faji lélek, a magyar történelmi hivatás, a magyar múlt és a magyar jövő parancsolóan előír.” /107/

Ezen a ponton gyökeresen eltért egymástól a Klebensberg és Bajcsy-Zsilinszky elképzelése. Bajcsy-Zsilinszky első oktatáspolitikai elképzelései a fajvédő program szerves részét képezték és bekerültek a Fajvédő Kiáltványba. A húszas évek elejétől nemzeti szellemű és ország agrárjellegét kifejező közoktatási rendszert követelt. A „puszta ismeretközvetítés” mellett sürgette a gondos keresztény valláserkölcsi és hazafias nevelés bevezetését.

Klebensberg a 6-12 évesekre terjesztette ki a tankötelezettséget, azonban az elemi népiskolai képzés így is négyosztályos maradt. Klebensberg a húszas évek második felében megkezdte a falusi és tanyasi iskolahálózat kiépítését. Ez utóbbi elképzelésében Bajcsy-Zsilinszky is támogatta, de, mind ő, mind a fajvédők a nyolc osztályos kötelező és ingyenes népoktatás bevezetését, a felső tagozatosok számára – fakultatív jelleggel - mezőgazdasági, vagy ipari, kereskedelmi szakképzés biztosítását követelték. A fajvédők a közoktatási reformot összekötötték a mezőgazdasági szakképzés modernizálásával. /108/

Bajcsy-Zsilinszky nemzeti radikális művelődési és oktatáspolitikai programja alapján véve azonos a fajvédőként összeállított programjával. Tartalmilag és a megvalósítás módját illetően eltér attól. Mindenekelőtt részletesen kimunkált reformelképzelés. A nemzeti radikalizmus a kisdédóvótól az egyetemi képzésig terjedő oktatási és népnevelési programot ölel fel. /109/

Az óvoda a három-hatéves korú gyermekek számára a pedagógiai és szociális gondoskodás otthona, ahol minden gyermek egészségügyi ellátásban és egészséges életmódra nevelésben részesül.

A nyolc osztályos, ingyenes elemi iskola „felső négy osztálya városokban vagylagosan ipari, kereskedelmi vagy mezőgazdasági, falvakban mezőgazdasági... elméleti és gyakorlati” szakképzést folytat. Bajcsy-Zsilinszky a középfokú képzésben a négy osztályos oktatásra való fokozatos áttérést követeli. /110/

A közoktatás fejlesztése során meg kell találni azokat az eszközöket – hangsúlyozza -, amelyek segítségével „a falvak népének hátravetettsége a középső és felsőfokú iskolázás terén megszűnjön s a falvak magyarságából fölszivárgó tehetségek és friss energiák középosztályunk történelmi átformálását elvégezhessek.” /111/

Bajcsy-Zsilinszky az iskolarendszerű képzés mellett nagy jelentőséget tulajdonít az „iskolán kívüli nemzetnevelésnek”. A cserkészlet, a leventeintézmény, a honvédség, a szakegyesületek, a szövetkezetek, a népházak, a magyar film, a Nemzeti Színház és az Opera elmélyíti az alapvetően magyar tulajdonságokat: a hazaszeretetet, a katonás jellemet, a kötelességtudatot és a kitartást, valamint a „természet erőihez való ősi közelség”-et. /112/

A nevelési és oktatási kérdésekben megjelenő markáns különbségek csak részben szolgálnak magyarázattal arra a kérdésre, miért van Bajcsy-Zsilinszky lesújtó véleménnyel Klebelsbergéről. Az eltérő politikai koncepciók mögött ritkán húzódik meg személyes motívum.

A személyeskedő hangnem másik lehetséges oka a neonacionalizmus, a magyar kultúrfölény meghirdetése. Klebelsberg *Neonacionalizmus* című műve szinte még el sem jutott a boltokba, amikor Bajcsy-Zsilinszky már epés hangú recenziót ír róla a *Magyarságban*: „íme, egyszerre új feladat elé állít a miniszteri csapongás, kobzomat ismét hangolnom kell és dalt zengenem az újév első napján történt kinyilatkoztatásról, a „magyar neonacionalizmus”-ról. /113/

Bajcsy-Zsilinszky többek között a könyvnek azt a részét ragadta ki, amely alkalmas arra, hogy vérig sértse a minisztert. Bajcsy-Zsilinszky szerint Klebelsberg az olasz fasizmus „szédületes perspektívájú” fejlődéséből annyit értett meg, hogy megkezdődött a „posványos és maláriás tengerpartok kiszárítása” és azt, hogy az olaszok „gazdagok akarnak lenni”. „Ezek után végre lássuk be miniszterünk minden igazságát... és lelkesedjünk a kultúrfölényért, az európai kulturáramlatokért, a balatoni Csíborpatkoló Állomásért /114/. – írta gúnyosan.

***

Bajcsy-Zsilinszky nemzeti radikális programja a „nemzetté öntudatosodott, szervezett egész magyarság” életét akarja „boldoggá, naggyá és dicsővé” tenni. Céljait, a közszellem, a politikai intézményrendszer és a gazdasági viszonyok átalakítását, radikális eszközökkel – a

gyökeres rendszerváltozással – akarja megvalósítani. A nemzeti radikalizmus a nagybirtok és a nagytőke mellett szembefordul már szervezett politikai érdekképviseléssel rendelkező Szociáldemokrata Párttal. Helyettük / mellettük az „igazán magyar, dolgozó középosztály, a magyar parasztság, a kisiparosság és az ipari munkásság” lelki és politikai egységbe tömörítését és politikai vezető szerephez juttatását képviseli. Ezek a magyarságnak azon társadalmi csoportja – írja -, amely „komoly érdekképviselő híján teng-leng az életben, megfosztva az önvédelem legegyszerűbb eszközeitől”. A nemzeti radikalizmus tehát „hétmillió csonka hazai magyar” érdekeiért küzd. /115/

Bajcsy-Zsilinszky tisztában volt azzal, hogy Magyarországon még egy mérsékelt reform megvalósítása is a mindenkorai politikai erőviszonyok alakulásának függvénye, ezért egy olyan állami és társadalmi berendezkedést akart kialakítani, amelyben az általa javasolt reformok maradéktalanul megvalósulhatnak.

Hogyan, milyen eszközökkel akart célt érni Bajcsy-Zsilinszky? Milyen társadalmi-politikai berendezkedés volt Bajcsy-Zsilinszky Endre ideálja?

Válaszai ellentmondásosak. A magyar történeti hagyományokra, a nyugat-európai polgári államfejlődésből leszűrt tapasztalataira, az olasz fasizmusra hivatkozva alakította ki a magyar nemzeti állam felépítésére és működésére vonatkozó elképzeléseit. Elvetette a polgári államformát és elvetette ugyanakkor a szocialista-bolsevista államberendezkedést is. Mindkét államtípust azzal az indoklással utasította el, hogy azok egy-egy osztály akaratát és diktatúráját képviselik. A modern kor „eddig legtökéletesebb” államformájának az olasz fasizmust tekintette. A korporatista modell -átvételével akarta a magyar államszervezetet megújítani.

Bajcsy-Zsilinszky célja a modern *nemzeti állam* felépítése. Egyik előtanulmányában /116/ részletesen kifejtette a nemzeti államra vonatkozó elképzelését.

A Bajcsy-Zsilinszky-féle nemzeti állam a polgári államtól és a szocialista államtól eltérő, *sajátos harmadikutas modellt* képvisel. Tehát az államkapitalista és az államszocialista modell között helyezkedik el. Felfogásának kifejtésében Keynesre és Sombatra utal, akinek a *Modern kapitalizmus* (Der moderne Kapitalismus) című művéből idéz is. „Lassan hozzá kell szoknunk a gondolathoz, hogy a különbség az állandósult és szabályozott kapitalizmus és a technifikált és racionalizált szocializmus között éppenséggel nem nagy és hogy ezért az emberek s az ő kultúrájuk sorsára közömbös, vajon a gazdálkodás kapitalista, vagy szocialista módon fog-e alakulni.” Bajcsy-Zsilinszky értelmezésben ez annyit jelent, hogy „a jövő szabadon választhat Sombart szerint az államkapitalizmus vagy az államszocializmus között, ami lényegében egyre megy.” Sombart elképzelésével nem ért egyet: „ez ellen a szellemi

rezignáció ellen illő tisztelettel Sombart, Keynes és a többiek iránt: lázadok, mint a XX. század fia, mint ember és magyar.”

Indoklása, amely egyben az általa elképzelt harmadik út igazolása is, a következő: az állam nem mindenható, nem misztifikálható. Az állam emberi alkotás, „szerkezet, apparátus”. Tehát az ember, a közösség, a nemzet és a társadalom, mint élő, eleven történelmi valóság hozza létre az államot, s ezáltal teljesebbé, szervezettebbé teszi saját fejlődését. Éppen ezért a tökéletes állam keletkezése, illetve „a bolsevista, szun-jat-szen-i és fasiszta államalkotás után szálanomra méltó együgyűség, vagy legalábbis tudós tehetetlenség azt állítani, hogy emberi terv, okos előrelátás és végrehajtásra indított tömegező semmit, vagy majdnem semmit sem tehet az állam ilyenné, vagy olyanná formálására... és bambán várunk kell, míg az »élet«, »fejlődés«, s más allegorikus lidércek az államkapitalizmus vagy államszocializmus holt-tengere partján kikötik nemzetünk gályáját.” /117/

A jövő útja a nemzeti állam – hangsúlyozza -, amely a polgári és a szocialista államtól átveszi és alkalmazza mindazokat a gazdasági, kulturális és erkölcsi értékeket, amelyek egyetemes emberi vívmányt jelentenek. A nemzeti állam fenntartja és a magántulajdont. A magántulajdon egyetlen természetes korlátja és szabályozója a nemzeti közérdek. /118/

A nemzeti állam a nagytőke korlátozását hirdeti. A gazdasági életben mérsékelni akarja a vagyoni szélsőségeket. Az ún. kisegzisztenciák, a birtokos parasztság, a kiskereskedők és a kisiparosok - modern fogalomhasználattal a kis- és középvállalkozók - számára akar gazdasági életteret, nagyobb gazdasági, társadalmi, politikai érvényesülési lehetőséget biztosítani.

A nemzeti állam a szocializmusnak az ipari munkásság osztályszervezettsége terén elért tapasztalatait is fel kívánja használni a tőke uralmával szemben. A korabeli „létező szocializmus” csődbe jutott - írja. „Oroszországban... a bolsevista módszerrel csak a bibliai pokol kínjait és pusztítását, az emberi szellem, erkölcs, egészség, európai művelődés, gazdasági fejlődés és szerves életeszme, az embereszme és az Isteneszme irtózatossá meggyalázását tudta a földre varázsolni.” Ha ez így van, már pedig a történelem igazolta Bajcsy-Zsilinszkyt, akkor mi az előremutató elem, amit a nemzeti állam keretiben is megvalósítandónak tekint? – Ez a munkásosztály szervezettsége. – A marxista szellemű ipari munkásság önerejéből az osztályuralommal csak osztályuralmat tud szembeállítani. A nemzeti államban és nemzeti alapra helyezkedve – feladva internacionalizmusát - szabadon kibontakoztathatja a képességeit.

A nemzeti állam „valamennyi dolgozó osztály igazságos és arányos összhangját hirdeti”. Egyfelől intézményes garanciát nyújt a dolgozó osztályoknak a külön-külön „osztályszervezet” létrehozásához. Ez egyes osztályszervezetek, valamint osztályérdekek

harmonikus összhangja alapján pedig felsőbb nemzeti összefogást valósít meg. /119/ Bajcsy-Zsilinszky elképzelésében az osztályszervezetek hivatásrendi szervezetek.

A nemzeti állam tehát egyaránt elveti a „szocialista államideál”-t és a „polgári liberális egyénimádat”-ot, s mint nemzeti hatalmi szervezet, egyik oldalról „több”, mint a polgári állam, a másik oldalról tekintve „kevesebb” mint a szocialista, vagy a fasiszta állam.

Mennyiben különbözik a nemzeti állam a polgári, a szocialista vagy éppen fasiszta államtól? - Bajcsy-Zsilinszky válaszában egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a nemzeti államban nem formális demokrácia, nem formális a népképviselő. A nemzeti állam működésétől távol áll a diktatúra. A nemzeti állam magasabbrendűségét az adja, hogy a történelmi alkotmányban testet öltött „nemzet egyéniségét híven tükrözi”, ezért a magyarságnak vissza kell térni „őseredeti alapjaihoz”. /120/ A nemzeti állam abban különbözik a polgári alkotmányosságtól, hogy nem tisztán a népképviselői elv alapján működik, hanem a népképviselői és érdekképviselői elvet ötvöző, kétkamarás törvényhozás az állam legfelsőbb döntéshozó szerve. Az állam berendezkedés nem fasiszta, nem szocialista, tehát nem diktatórikus.

Bajcsy-Zsilinszky bírálja a polgári és a szocialista államot, részletesen bemutatja az olasz fasiszta állam felépítését, de e téren is roppant kritikus, amikor a korporatista rendszer egyes elemeinek hazai talajba való átültetésére tesz javaslatot.

A polgári állam hiányossága abban fakad – írja -, hogy a „választójog köldökszínórján túl minden *szervezeti* összefüggését elvesztette a dolgozó polgári társadalommal”. Az állam az egyén szabadságát garantáló óriási „részvénytársaság”. A polgári átalakulás elviekben tágította ki az állam közjogi kereteit, a törvény előtti egyenlőség és az általános választójog deklarálásával. A valóságban az állampolgárok egy szűk csoportja - az „új tőkés oligarchia” - ragadta magához az államhatalmat. /121/

A szociáldemokrácia a tőkés osztályuralmat a munkásosztály diktatórikus hatalmával – proletárdiktatúra - váltotta fel, s azt az osztály nélküli jelszavával igyekszik elkendőzni.

Bajcsy-Zsilinszky nemzeti államának megértéséhez először a nemzetfogalom részletes kifejtését adja. A nemzet ősi, természetes (szerves) képződmény, tehát „történelmileg fejlődött természetes valóság”, továbbá a nemzet organikus képződmény: „élő emberekből álló eszmei, de valóságos szervezet: az emberiség legfelsőbbrendű *szerves* tagozata”. Az állam szemben a nemzettel, nem természetes képződmény, mesterséges úton keletkezett: „emberi alkotás, eszmei és fizikai, a népek önvédő *szervezete*”, olyan hatalmi szervezet, amely együtt fejlődik és tökéletesedik a nemzeti öntudat kibontakozásával. /122/

A nemzeti állam működésének alapja a történelmi alkotmány. Ezt a fajta alkotmányosságot a nemzet belső történelemformáló erői hozták létre.

Az európai alkotmányok közül - szerinte - az angol történelmi alkotmány a legtokéletesebb. A Bismarck-i német alkotmány szerencsés módon ötvözte egybe a német nemzeti szellemet az új szükségletekkel és az idegenből átvett formákkal. Az „új diktatúrák” (Olaszország, Törökország), a „féldiktatúrák” (Lengyelország), a „torz diktatúrák” (Magyarország, Jugoszlávia) alkotmánya a szociális kérdés megoldatlanságát, az ebből adódó kiegyensúlyozatlanságot és a „vaktában másolt” angol parlamentizmus átvételéből adódó hibákat tükrözi. Az ázsiai népek már nem is kísérleteznek az európai minták átvételével. /123/

A magyar történelmi alkotmány 1526-ig felelt meg rendeltetésének. A magyar alkotmány, mint ahogy azt a Szent Korona tan kifejezi, nem a királyság intézményéből fejlődött ki, hanem a „nemzeti öntudatból”, az „önkormányzó akaratból”. Fejlődése ezért a vérszerződéstől az Aranybullán, II. András törvényein át Werbőczy István Hármaskönyvéig - töretlen. A középkori magyar állam fenntartása a magyar nemesség - „populus werbőczyánus” - feladata volt. A széles köznemesi rétege mindvégig megtartotta közelállását a magyar jobbagysággal. Bajcsy-Zsilinszkytól nem áll távol az a gondolat sem, hogy a magyar középkori alkotmányosság „erőteljesebb”, „népibb gyökerű” és „magasabbrendű”, mint az Magna Charta. A magyar alkotmányosság Mohács után megtört. /124/

A XVI. századot követő idegen befolyás hatására a magyar nemzet és a magyar állam „összeforrottsága” megtört. A magyar birodalom fokozatosan feladta az öncélúságát. Az 1848-as áprilisi törvényekben kísérlet történt a magyar alkotmányosság folytatására. A szabadságharc bukása és a kiegyezés után e törekvés nem folytatódott. A trianoni új magyar állam nem tért vissza az ősi alkotmányossághoz. A Bethleni rendszer a „nemzet... modern továbbfejlődését a szociális bűnök halmozásával megátolta” – állapítja meg. /125/

A nemzeti radikalizmus szerint a jövő útja: az ősi magyar szabadságeszme korszerű alakban történő helyreállítása, ami a rendi magyar állam és az emberi szabadságjogok összeolvasztásával érhető el. Az alkotmányosság sarkaltos pontja az önkormányzatiság. A nemzeti állam kötelessége a lehető legteljesebb önkormányzati szabadságot biztosítani /126/, két szempontból is. A vármegyének autonómiát és valóságos intézkedési jogokat kell adni. A nemzeti állam a vármegye hatáskörébe utalja népességük gazdasági, kulturális és szociális feladatainak gondozását, ellátását. A virilizmust pedig a nemzet széles tömegeire alapozott vármegyei önigazgatással cseréli fel. /127/

Az állam számára az igazi problémát az jelenti – írja -, hogyan lehet összhangba hozni az osztályképviselést a parlamentáris népképviselési elvvel, azaz: hogyan oldható meg az osztályokra tagolt társadalom érdekképviselése. Egyszerű osztályképviselés jön létre, vagy – az osztályokat alkot – foglalkozási ágak tagolt szervezetein keresztül valósul meg, mintegy „fasiszta rendszerű szakszervezeti módszerrel”. /128/

Bajcsy-Zsilinszky ezen a ponton belekapcsolja elemzésébe az olasz korporatív fasiszta államelméletet. A fasizmus a társadalom azonos foglalkozású rétegeinek hivatásrendi szervezetein, az ún. korporációkon alapuló modell. Bajcsy-Zsilinszky szerint azért jelentős vívmány, mert a polgári egyenlőség elvét kiterjeszti a társadalom minden tagjára. A közigazgatás hierarchizált intézményei és az autonóm önkormányzatok mellett a hivatásrendi szervezetek is bekapcsolódnak az állam működtetésébe. Az olasz fasiszta állam a szindikátusok, föderációk, konföderációk és korporációk hierarchizált rendszerét alakította ki. A korporációk a maguk társadalmi feladatain kívül államigazgatási feladatokat is ellátnak. Részesei a szociális igazgatásnak és közreműködnek a munkaügyi bíráskodásban. Az olasz korporatista modell az állam és a társadalom természetes kölcsönhatására épül. /129/

Bajcsy-Zsilinszky az olasz fasiszta modellt Magyarországon is megvalósíthatónak tartja. Ő is érzi azonban, hogy a fasiszta modell magyarországi átvétele nagy társadalmi ellenállást vált ki, ezért kimondja, hogy az olasz minta mechanikus átvétele elképzelhetetlen. „Magyar ésszel és magyar történelmi beidegzettségekkel persze ez a közigazgatási és gazdasági összeolvadt osztályképviselet és osztályegyüttes is más formákat vetne a felszínre, mint Olaszországban. Franciaországban is, Németországban is másokat.” /130/ Magyarországon a parlamentizmus és az önkormányzatiság elvének sok évszázada hagyománya nem „egyeztethető össze a magyar nemzeti lélekhez és testhez szabott állami létformákkal”. /131/

Bajcsy-Zsilinszky szerint a nemzeti állam a politikai és a gazdasági kiegyensúlyozó szerepet betöltő szervezet. Összehangolja az egyes termelő ágazatok és társadalmi csoportok tevékenységét. Koordinálja a törvényhozás, a kormányzati szervek, a helyi és megyei önkormányzatok, valamint szakmai érdekképviseletek munkáját, s ezáltal a politikai szférában megvalósult az állampolgárok, a különböző társadalmi rétegek és az államhatalom békés és „idillikus” együttműködése.

Az ország államformája: alkotmányos nemzeti királyság Az ország és a nemzet szimbóluma a szent korona, megtestesítője a király. A nemzet egyéniségét megjelenítő állami alkotmányosság két alappillére „a szabad magyar nemzet” és „a választott vezér..., [aki] a magyar nemzetet személyesíti meg”. /132/

A nemzet szabadsága a törvényhozó hatalomban realizálódik. Kiteljesedése érdekében átveszi a polgári államtól a népképviseleti elvet. A Horthy-Magyarországon korlátozottan érvényesült népképviseleti elv: a nyílt szavazás és cenzusos korlátozta. Bajcsy-Zsilinszky hozzáteszi: a másik probléma az, hogy a nagytőke, a nagybirtok, valamint a szociáldemokrácia egyoldalú befolyása törvényhozás mindkét házában, a „nagy dolgozó

rétegeknek, elsősorban a föld népének kifosztására” /133/, ezt azonban a nemzeti állam felszámolja.

A nemzeti államban a törvényhozás két kamarája egyenjogú. Működésük elkülönül egymástól. A nemzeti államban a képviselők közül álló képviselőház alkotja a törvényhozás egyik kamaráját. Az országgyűlés másik kamaráját a szakmai érdekképviselői szervezetek, valamint a társadalmi és állami intézmények által delegált képviselők közül áll.

Bajcsy-Zsilinszky a képviselőválasztás rendjét új választójogi törvényben kívánja szabályozni. A választójogi reform bevezeti az állam valamennyi felnőtt polgárára kiterjedő általános és titkos választójogot. Az általános és titkos választójog bevezetésével – teszi hozzá -, az ősi magyar szabadságjogot kiterjesztik „minden magyarra, minden állampolgárra”.

A választójogi törvény a képviselők összeférhetetlenségét szabályozó törvénnyel egészül ki. Bajcsy-Zsilinszky kizárná a képviselőház munkájából az érdekképviselői elemeket. Kirekesztené a képviselőházból a részvénytársasági elnököket és igazgatókat, a gyakorló ügyvédeket, valamint az állami hivatalok, gazdasági és érdekképviselői szervezetek vezető tisztségviselőit. Ők csak az érdekképviselői kamara delegált tagjai lehetnek. /134/

A törvényhozás másik kamarája a „tisztá érdek- és szakképviselői elv” alapján működik, a „felsőbb tízezrek osztályképviselőiként” működő felsőházat váltja fel. Bajcsy-Zsilinszky elképzelése szoros rokonságot mutat az olasz korporációs államrendszerrel. A különböző foglalkozási és termelési ágakat, illetve ellentétes érdekű társadalmi – foglalkozási - csoportokat hivatásrendi szervezetekbe tömörítené, hogy a munkaadók és a munkavállalók, az állam és a társadalom minden tagja számára konfliktusmentes együttműködést biztosítson.

Bajcsy-Zsilinszky szerint a nyugat-európai polgári demokráciákban az ipari munkások és a tőkések rendelkeznek valódi érdekképviselővel. Ebből azt a következtetést szűri le, hogy a magyar politikai életéből ki kell iktatni, mind a munka, mind a tőke korlátlan uralmának a lehetőségét és veszélyét. A parasztságot és a kispolgári rétegeket ezért önálló érdekvédelmi szervezetbe akarja tömöríteni. Az érdekképviselők között harmónia és egyensúly áll fent. Ebben az összefüggésben a magyar nemzeti államban sajátos összhang alakulna ki a parlamentáris formák és a hivatásrendi szervezetek (korporációk) között.

Bajcsy-Zsilinszky részletekbe menően kidolgozta a magyar érdekképviselői modellt, és pontosan meghatározta a feladataikat is. Az érdekképviselői rendszernek három szintjét határozta el.

1. A *szakegyesületek* a termelő tényezők (munka, föld, tőke) érdekképviselőit látják el, így vagy munkaadói, vagy munkavállalói szervezetek. Községenként kialakított szakegyesületek járási és megyei szakegyesületek hoznak létre. A szakegyesületek első fokon

rendezik – szerződéses úton - a munkaadók és munkavállalók között a munkajogi problémákat. /135/

2. A foglalkozási rétegek érdekeit a *szövetségek* képviselik. Helyi, járási, megyei és országos szinten szerveződnek ugyanúgy, mint a szakegyesületek. Olyan foglalkozási ágak alkothatnak szövetséget, amelyeken belül a foglalkoztatottaknak hasonló az életmódja, életszínvonala, szociális helyzete, a természetesen kialakult lelkivilága és vagyoni állapota.

Tíz foglalkozási ágban alakulnak szövetségek: a földmunkások és a gazdasági cselédek, a kiskgazdák (100 holdon aluliak), a nagygazdák (100 holdon felüliek), az ipari bányamunkások, a kis- és középiparosok, a gyáriparosok, közlekedési és bányavállalkozók, a kereskedők és pénzintézetek, a magántisztviselők, a szabadfoglalkozásúak, valamint a köztisztviselők körében.

A szövetség a magyar érdekképviselési rendszer központi eleme. Feladata a munkaadók és a munkavállalók közötti vitás kérdések „békeltetés, döntőbíróságok és munkaügyi bizottságok” útján történő rendezése. /136/

3. Az érdekképviselés legmagasabb formája a *nagy termelő ágazatok osztályszovészége*, amely az ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem területén tevékenykedők, valamint a középosztály érdekeinek védelmére jön létre. Feladata a nemzetgazdasági és országirányítási feladatok egyeztetése a termelés gazdasági és nemzeti (állami) érdekeinek összehangolása. /137/

Bajcsy-Zsilinszky a korporációk hatáskörébe utalja „a társadalom és az állam szociális feladatainak tekintélyes részét”: a társadalombiztosítás, a szociális közigazgatás egyes funkciót az érdekképviselések látnák el. /138/

A nemzeti radikalizmus tiltja a „politikai bérharc”-ot, a politikai sztrájkot s a gazdasági követelésekért indított sztrájkra is a tárgyalásos rendezés sikertelensége esetén ad lehetőséget. /139/

A szakmai érdekképviselések részt vesznek a helyi és megyei önkormányzatok munkájában. E testületek meghatározott számú képviselőjét az érdekképviselések delegálják. Az országgyűlés érdekképviselési kamarája részben a három korporáció küldötteiből alakul, de a munkájában helyet kapnak a nagy társadalmi és állami intézmények (Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Honvédség, Vitézi Rend, Kúria, stb.) képviselői is. /140/

Bajcsy-Zsilinszky tehát az olasz korporatív állam sajátosságainak figyelembevételével akarja átszervezni a magyar államszervezetet. Ebben a törekvésében azonban nem erős latinimádata játszott szerepet. /141/ Bajcsy-Zsilinszky azért veszi át az olasz modellt, mert így látja biztosítotttnak az ősi magyar alkotmányosság kiteljesedését.

Egyébként Mussolini az olasz nép jogos igényeinek tett eleget - állítja Bajcsy-Zsilinszky -, amikor a korporációs szisztéma bevezetésével Olaszországot megmentette az „osztályuralom végveszedelmé”-től, a szocialista forradalomtól. Az *Előőrsben* az írja: Mussolini azért tudott sikeres lenni, mert törekvéseiben az olasz nép támogatta. /142/

A nemzeti radikális program *haladó* és *konzervatív*, valamint *reális* és *irreális* vonásokat hordozott. Bajcsy-Zsilinszky nemzeti állam elképzelése a századfordulón jelentkező újkonzervativizmus organikus fejlődéskoncepciójából bontható ki. A polgári liberális és a marxista osztályuralommal szembeállította a tradicionálist, az egyénnel az egyes foglalkozási csoportok (hivatásrendek) jogait és kötelességeit. Így akarta hagyományőrző parasztságot és a vele szoros lelki-szellemi egységben élő középréteget vezető szerephez juttatni.

A reális és irreális elemek keveredése a program részletességéből fakad. A társadalom élettevékenységét nem lehet apró részletekig szabályozni, s ha ez mégis bekövetkezik, akkor rögtön megjelennek az irreális, illuzórikus, utópikus elemek is.

Bajcsy-Zsilinszkynek a jövő magyar társadalmi-politikai berendezkedésére vonatkozó elképzelése progresszív elemeket is tartalmaz. Ezek közül legjelentősebb az általános és titkos választójog, a polgári szabadságjogok – „szabad gondolatközlés”, „szabad szervezkedés” /143/ – követelése, amelyek az 1930-as években komoly politikai mozgósító erővel bírtak Magyarországon.

A nemzeti társadalom és nemzeti állam felfogás hogyan összekapcsolódik-e a demokráciával? *Mit jelent Bajcsy-Zsilinszky számára a demokrácia? Demokrácia felfogása hogyan és milyen mértékben kap szerepet programalkotó tevékenységében?* – A nemzeti radikális program elemzése kapcsán e kérdésre is választ kell adni.

Az 1929-es tarpai időközi választások után Bajcsy-Zsilinszky nyílt levélben fordult Bethlen Istvánhoz. /144/ A nyílt levél miatt a következő hetekben jobb és baloldaltól egyaránt támadások érték. A *Nemzeti Újság* azért támadta, mert demokráciát hirdet. A liberális lapok viszont úgy értékelték Bajcsy-Zsilinszky bilincsbe verését, hogy az megérdemelt lecke volt, mások azt hangsúlyozták, „nem lehet bízni annak az újdonsült demokráciájában, aki megtérését azon kezdi, hogy hazafiatlansággal vádolja meg az »igazi demokrácia« vallóit”. /145/

Bajcsy-Zsilinszky a támadások kapcsán kötelességének érezte, hogy számot adjon politikai fejlődéséről: „tartozom a magunk, ma még talán nem nagyszámú, de komoly szellemi és számottevő népi erőkkkel induló táborunk előtt számot adni arról a lelki útról, amelyei *mai* demokratikus felfogásomig és koncepciómig eljutottam.” Majd egyéni demokrácia koncepciójának bemutatását Széchenyi és Kossuth szembeállításával vezette be.

A demokrácia Bajcsy-Zsilinszky értelmezésében történelmi képződmény. Egyfelől *gyakorlat*: sajátos *konszenzusteremtő* és *egyenlősítő* (nivelláló) tényező. Másfelől *eszme*: szelleme áthatja az alkotmányt, a törvényhozók és az autonóm intézmények munkáját.

Az általános választójog és az emberi szabadságjogok a nemzeti demokratikus világ megteremtésének eszközei és nem célkitűzések, mint azt az általános választójogra „felesküdt” liberálisok hangoztatják – tette hozzá. A nemzeti demokrácia két szempontból is haladó. Egyrészt megteremti a „gazdaságilag lenyűgözött, kiszipolyozott, önrendelkezéséről megfosztott és legértékesebb, legmagyarabb rétegeiben... [a] választójogos parlamentizmust”. Másrészt garanciákat teremt a magyar nép millióinak a gazdasági érdekérvényesítésére. A magyar „kisexisztenciák” számára biztosítani kell a pártalapítás jogát, „*hogy új századokra szóló tartalmat kapjanak a népuralomnak azok a keretei, melyeket az általános és titkos választójog jelent.*” /146/

Bajcsy-Zsilinszky az egyéni szabadságjogok mellett nagy hangsúlyt fektetett az önkormányzatiság elvének alkalmazására, a helyi autonómia széleskörű érvényesítésére. Az új nemzeti állam – írta - a „területi és osztálybeli nemzettozások rész-önkormányzatainak hierarchiáján épül fel”. Az erős községi, városi és vármegyei önkormányzatok működtetésével lehetővé válik az állami feladatok decentralizálása. A területi és hivatásrendi formában megszervezett „termelő osztályok” szintén fontos szerepet kapnak az állam irányításában. /147/

Bajcsy-Zsilinszky demokrácia felfogása eltért mind a polgári mind a szocialista demokráciától (szociáldemokráciától), attól függetlenül, hogy rendszerükből bizonyos elemeket átemelt a nemzeti radikális programba. Önmagát demokratikusan gondolkodó és cselekvő magyarnak tekintette, s amit képviselt, és amit hirdetett, azt pedig a magyar alkotmányosság ősi szelleméből fakadó *nemzeti demokráciának*.

Miért utasította el a polgári demokráciát? - Válaszában a dualista korszakra utal, amely mint írja, „kicsinyes” osztálypolitikát folytatott, s közönyösen átsiklott a magyar néptömegek, a parasztság érdekei fölött. Így a parlamentizmus nem telítődhetett meg „népi erővel és tartalommal”, vagyis mondhatjuk, nem jött létre a kispolgári, a kispolgár, a földműves érdekek képviselője – az ipari munkáshoz hasonlóan – felvállaló politikai párt, így nem jött létre a széles népi érdekeket képviselő demokrácia sem. /148/

A háború előtt Magyarországon a demokráciát városi polgári elemek és a munkáspárt képviselték. „Nincs híjával a groteskségnek” a helyzet – írta -, a demokrácia képviselői minden ismeretüket, elképzelésüket a nyugati életformákból, a nyugati történelemből és irodalomból merítették. Távol éltek a magyarság széles tömegeitől, és az életérdekeik is elsősorban a hatalom birtokosaihoz kapcsolták őket. A Bethlen-rendszer a hatvanhetes

hagyományokat keltette életre. Bajcsy-Zsilinszky szerint a megoldás az lehet, hogy a nyugati polgári demokráciával és a munkásszíneződésű demokráciával szemben Magyarországon „parasztiszíneződésű demokrácia” keletkezik. A nemzeti radikalizmus demokrácia felfogása – fejezte be fejtegetését - túllép a polgári ideológián, és túllép a szocialista ideológián és az egész nemzetre épülő igazi demokráciát hirdet. /149/

Bajcsy-Zsilinszky demokrácia felfogása sajátosnak mondható. *Nemzeti és paraszti* demokráciát hirdetett, amely a munkás, a kis- és középpolgári érdek képviselője révén *plebejus* színezetet kap. Amennyiben ehhez hozzávesszük azt, amit a parlamentáris működésről és az önkormányzatiságról mondott, akkor azt tapasztaljuk, hogy Bajcsy-Zsilinszky a *képviselői* (közvetett) *demokrácia* mellett a *közvetlen demokrácia* érvényesülését is nélkülözhetetlennek tartotta. Bajcsy-Zsilinszky számára a demokrácia több mint politikum. Felfogásában a demokrácia a történelmi, gazdasági, politika és erkölcsi kategóriákat, elveket, hanem a megvalósításukhoz szükséges eszközöket ölelte fel. A demokráciát megvalósító, az azt megélő egyén számára útmutatást jelentő erkölcsi értékeket is hordozott. Elsősorban a keresztény erkölcsiség elemeit tartalmazta. Ilyen értelemben a demokrácia *életforma* is. A pozitív erkölcsi kategóriák – lelkiismeret, becsület, őszinteség, segítőkészség, nemzeti méltóság, nemzeti-népi összefogás -, mind olyan, a politika magatartáskultúrájában benne lévő mozzanatok, amelyek az erkölcsileg tiszta politizálás jelképévé is tették őt. A kérdés attól igazán jelentős, hogy a korabeli közvélemény a politikáról, mint úri huncutságról beszélt, a politikust pedig annak a fajta nadrágos embernek tartotta, akiről azt mondta, hogy az ördög vigye el. /150/

Bajcsy-Zsilinszky a demokrácia felfogásának bemutatása kapcsán megismerhetjük a fasizmusról kialakított véleményét is.. /151/

„Úton-útfélen az a vád is illet, hogy... fasiszta vagyok” – írta és tiltakozott a megbélyegzés ellen. Önkritikusan elfogadta, hogy a vádaskodásra az adhat okot, hogy 1920-ban felismerte a fasizmus, „s benne az olasz nacionalizmus” jelentőségét és azt tartja a legnagyobb sikerének, hogy az osztályokra „szaggatott” nemzetet egy új felsőbb nemzeti harmóniába akarja tagolni. Az olasz korporatív fasiszta rendszerrel szembeni elfogultsága azt mondatja vele: „a megátalkodottság vagy a hülyeség tagadhatja Mussolini rendszerének... eredményeit”.

Bajcsy-Zsilinszky szerint a fasizmus a kor két nagy kérdésére keres választ, amely egyébként őt is régebb óta foglalkoztatja. Az egyik: hogyan lehet a liberális államot a társadalom harmonikus összefogást képviselő nemzeti állammal felváltani? A másik: hogyan lehet úgy megszervezni az osztályokra tagolódott társadalmat, hogy a modern nemzeti állam a dolgozó társadalomra épüljön?

Bajcsy-Zsilinszky szerint az olasz fasizmus diktatórikus eszközökkel akarja megoldani a problémáit. Bajcsy-Zsilinszky, aki a húszas évek elején még az erős kéz politikáját sürgette Magyarországon, tehát valamiféle – katonai – diktatúra keretei között kereste a magyar kérdés megoldását, most „botorság”-nak látja lemásolni az olasz modellt. A diktatúra soha nem volt jellemző a magyar államra - hangsúlyozta. Az adaptáció során a korporációs rendszert összhangba lehet hozni a magyarok „autonómiájának... szélesebb és mélyebb szellemével”, sőt az „igazi parlamentizmus alapelveiből több mentendő át az új, végleges magyar rendszerbe, mint ahogy a fasizmus tette” /152/, diktatúrát azonban nem szabad bevezetni.

Abból, ahogy kirajzolódik Bajcsy-Zsilinszky viszonya a fasizmushoz, arra lehet következtetni a fasizmus számára – a volt fajvédők hozzá közel álló részéhez hasonlóan – az olaszországi, Mussolini-féle fasiszta mozgalmat és államot jelenti. Gyakran figyelmeztetett a német nemzetiszocialista veszélyre, célkitűzéseit és módszereit soha nem tudta elfogadni.

A fasizmus – a korabeli írásmód szerint a fascizmus – és a hitlerizmus megkülönböztetést a polgári liberálisok és a szociáldemokraták is alkalmazták. A fasizmus és hitlerizmus megkülönböztetés még a jobboldali radikális reformnemzedék egyes képviselői körében, így Makkai János írásaiban is jelen volt /153/

Földreform - magyarságvédelem

Bajcsy-Zsilinszky, a népi mozgalomhoz hasonlóan, úgy ítélte meg, hogy a magyarság (parasztság) legfőbb problémája a *megmaradás*, földjének, vagyonának, anyagi biztonságának megtartása, a gyermekei jövőjének biztosítása. A magyarság fennmaradása széleskörű politikai és gazdasági reformok gyors véghezvitelét teszi szükségessé. A legsürgetőbb feladat: a földreform, a földbirtokviszonyok gyökeres átalakítása jelentette.

Bajcsy-Zsilinszky nemzeti radikalizmusának egészét tekintve a legkiforrottabb és a legtöbb előremutató elemét az agrárkérdés és a parasztság szociális problémáinak megoldását tartalmazó javaslati tartalmaznak. A korabeli politikai áramlatok és politikai pártok közül a Nemzeti Radikális Párt rendelkezett olyan programmal, amely felölelte az agrárkérdés egészét.

A gazdasági válság időszakában több olyan ellenzéki színezetű, részben újraszerveződött, részben újonnan alakult párt és pártcsoporthozulás működött az országban, amely – más fajsúlyos követelések mellett - a vidéki Magyarország, a falu, a parasztság

helyzetének rendezését tekintette elsőrendű feladatának. Bajcsy-Zsilinszky sok szállal kötődött ezekhez a szerveződésekhez.

Ezek sorában az egyik kezdeményezés Csoór Lajos nevéhez kötődik. Csoór Lajos célja a Nagyatádi-féle Kiszgazdapárt újjászervezése volt, s ennek jegyében 1930 áprilisában megalakította a Független Nagyatádi (Kiszgazda, Földműves és Kisiparos) Pártot. A párt a kossuthi hagyományok szellemében és Nagyatádi Szabó István gazdasági programja alapján, a kispolgári társadalom keresztény-nemzeti alapon álló képviselőjét hirdette. Programja a falusi nép helyzetének javítására a „kisbirtok erősítését szolgáló földbirtokpolitikát”, széleskörű népjóléti reformokra helyezte a hangsúlyt. Követelte az értékesítési szövetkezetek állami támogatását. A magyar föld védelme, a külföldön lakó tulajdonosok kétszeres megadóztatása, a nagybirtok és a kötött forgalmú birtok fokozatos felhasználása a kisbirtokos-társadalom erősítésére is szerepelt a párt célkitűzéseiben. /154/

A másik pártalapító, akit Bajcsy-Zsilinszky a húszas évek elejéről személyesen is ismert, Dénes István volt. Dénes a Horthy-rendszer ismert, de nem kiemelkedő jelentőségű közszereplőjeként tevékenykedett. Politikai pályája 1921-ben Csizmadia Sándor Magyarországi Munkáspártjából indult, ahol a liberális beállítottságú budapesti ügyvéd pártügyész, a párt elnöke és *A Rög* című lap főszerkesztője lett. A második nemzetgyűlésben Tótkomlóst képviselte. A húszas évek második felében került kapcsolatba a Bartha Miklós Társasággal. 1928 őszétől a társaság alelnöke. 1930 őszén újjászervezte pártját. A Nemzeti Agrárpárt 12 pontos programja mérsékelt és általánosságokban mozgó követeléseket tartalmazott. Első helyen „helyesebb” földbirtokmegosztást követelt, a földtulajdonosok kártalanításával. Az 100 hold feletti haszonbérleteket kárpótlás nélkül kisbérlok tulajdonába adta volna. /155/

1930 őszén zászlót bontott a Nemzeti Szabadság Párt. A szervezkedés központja a Duna-Tisza közén, Kecskeméten és környékén volt. A párt alakuló gyűlésén részt vett és felszólalt Bajcsy-Zsilinszky is. A demagógiába hajló terjedelmes pártprogram bevezetésében azt írta, a mai Magyarországon „kopplás, ruhátlanság, szenvedés, nyomor, kétségbeesés, reménytelenség, pénztelenség” uralkodik. Magyarország „megrabolt ország”, ahol kevés a házasság és alacsony a gyermekszületési arány. „Új Magyarországot, új magyarokat?” – hirdette a párt jelszava, amit csokorba szedve, a következőképpen valósítanak meg. /156/

Elsősorban a Szent Korona határainak visszaszerzését hirdették, „lehetőleg véráldozatok nélkül, okos politika mellett.”

Követelték az országban a belső béke és rend megszilárdítását, a megélhetéshez szükséges létminimum megállapítását és a progresszív adózás bevezetését. A családvédelem és a társadalombiztosítás szintén nagy hangsúlyt kapott a programban. A párt

földbirtokpolitikai követelése a nagyhitbizományok megszüntetését és a családi hitbizományi rendszer bevezetését, a folyamatos házhelyrendezést irányozták elő.

A Nemzeti Szabadság Párt kecskeméti ülésén (1930. augusztus 10.) elhangzott felszólalásában Bajcsy-Zsilinszky egyértelművé tette, hogy nincs visszatérés sem a fajvédő mozgalomhoz, sem a Nagyatádi-féle kisközgazda szervezkedéshez. A fajvédők a középosztályra alapozták politikájukat, a kisközgazdák pedig nem tudták áthidalni a földmunkások és a birtokos parasztság közötti ellentéteket. A párt „nem tudott elég szövetségest találni a városokban.” /161/

Bajcsy-Zsilinszky nem a kecskeméti beszédében határolódott először Nagyatádi Szabó István politikájától, hanem a szerveződő Független Kisközgazdapárt derecskei nagygyűlését követő „sajtónyilatkozat háborúban”, 1930 júniusában. /158/

Nagyatádi Szabó István politikájának értékelésével a kisközgazda szervezkedésnek akart irányt adni. A bírálat a kettőjük politikai felfogásának, politikai habitusának és politikai programjának a különbségéből fakadt.

Bajcsy-Zsilinszky elismerte Nagyatádi emberi értékeit és azt a történelmi jelentőségű politikai harcot, melyek a kisközgazda tömegek érdekében pártpolitikusként és miniszterként kifejtett. „Nagyatádi Szabó István a szó legnemesebb értelmében nagy ember volt. Történelmi művét lekicsinyelni nem szabad... De a falu most kelő mozgalma mégsem lehet egyszerűen visszatérés az ő hagyományaihoz” - szögezte le. Nagyatádi programja egy jól körülhatárolható társadalmi csoport, a kisközgazdák érdekeit szolgálta.

A falusi kisközgazda és földmunkás tömegek szervezkedésének el kell a kisközgazda szervezkedés korábbi hibáit – hangsúlyozta, majd arra figyelmeztette a parasztságot -, ne szűk osztálypolitika kereteiben gondolkozzon, hanem a polgár, paraszt, munkás, és a középosztály egyetemes nemzeti összefogására alapozza terveit. Ne választási pártot alapítson, hanem olyan állandó párszervezetet hozzon létre, amely felvállalja a parasztság politikai és gazdasági érdekképviselését. A saját hitvallását s egyben a parasztságnak szóló üzenetét így összegezte: *„egyetemes és átfogó és gyökeres reformpolitika segíthet itt egyedül, a föltorlódt nagy életkérdések bátor, de a magyar történelem szellemében való megoldása.*

Nemzeti demokrácia. Nemzeti egység. Nemzeti radikalizmus. Az én legjobb hitem szerint ez a jövő dal.” /159/

A Független Kisközgazdapárt nem az általa javasolt utat választotta, hanem mindazokat a hibákat elkövette, amelyektől óva intette őket. 1930 novemberére eldőlt, hogy Tildy Zoltán és Nagy Ferenc Szíj Bálint felsőházi taggal és Gál Gaszton, egyéként politikailag és társadalmilag súlytalan Magyar Agrárpártjával fognak össze. Szíj Bálint, Gaál Gaszton és velük a pártba érkező híveik mérséklően hatottak a szervezkedésre, ami a pártprogramban

jelentkezett és a párt társadalmi bázisának összetételében tükröződött. A párt mögött főként kis- és középparasztság sorakozott fel, de csatlakoztak hozzá a gazdag parasztsztrók is. Helyet kaptak és vezető szerephez jutottak a pártban a középrétegek képviselői is.

Az ezeréves történelmi határok visszaállítását hirdető párt Kossuth és Nagyatádi nyomdokain haladva „egy nemzeti agrárdemokrácia” alapjait kívánta lerakni. A parasztságot pedig az őt megillető gazdasági és politikai jogokhoz kívánta hozzájuttatni.

A párt egyébként mérsékeltnek tekinthető célkitűzései között szerepelt az adó- és illetékrendszer reformja, a protekcionista vámpolitika átalakítása és az „ipari drágaság letörése”, az ország agrár jellegét tükröző hitelpolitika és vasúti tarifarendszer bevezetése. Fellépett az államháztartás takarékosabbá tétele, a fölösleges hivatalok, a hatásköri túlkapasok, luxuskiadások és az álláshalmazás felszámolásáért. Követelte az országgyűlési képviselők számának csökkentését és a választókerületek arányosítását. Követelte továbbá az egyesülési és gyülekezési jog kiterjesztését, a választások tisztaságának szavatolását és a választások tikossá tételét. Harcolt a közélet tisztaságáért, a közigazgatás egyszerűsítéséért.

Az agrárkérdésben szintén mérsékelt és általános jellegű követeléseket tartalmaz a program. Síkra szállt a „falufejlesztés lehetőségének törvényhozási biztosításá”-ért, valamint a telepítéssel összekapcsolt, demokratikus földbirtokpolitika megindításáért. /160/

Bajcsy-Zsilinszky 1930 novemberére elhatárolódott a Független Kisgazdapárttól, de továbbra is figyelemmel kíséri a kisgazdák útját. A kisgazdák és Gaál Gaszton pártja közötti fúziót követően bejelentette a Nemzeti Radikális Párt zászlóbontását. /161/ A Tildyvel folytatott levélváltásban /162/, majd pedig nyilvánosságra hozta, hogy a „zavaros párttömörítési és fúziós tárgyalások” miatt szakít a Független Kisgazdapárttal. A továbbiakban a Nemzeti Radikális Párt értekezletén mondott beszédében /163/, az *Előörs* témához kapcsolódó 1931 januári írásában /164/ és a választásokra készülődés közben keletkezett vezércikkében /165/ feltárta azokat a mélyebb indítékokat, amelyek a pártstruktúra és működés, a program és a megvalósítás célravezető módszerei, valamint a világnézeti és társadalmi egységről vallott felfogása tekintetében elválasztották őt a kisgazdáktól. Az *Előörs*ben közölt írásokra a történelmi irodalom nem szentelt kellő figyelmet.

A Független Kisgazdapárttal történő szakítást a Nemzeti Radikális Párt nem fogadta egyértelmű helyesléssel, ezért Bajcsy-Zsilinszky a pártértekezleten magyarázatot adott a történetekre.

„Senki sem vonhatja jóhiszeműen kétségbe, hogy... az egységre törekvés és teljességre való törekvés a Nemzeti Radikális párt egyik alapvető tétele”, mint ahogy az sem vitatható, hogy a Független Kisgazdapárt „mindmáig a legközelebb” állt hozzá – mondta bevezetőjében. A párt alapításában szerzett érdemeinek felsorolása, felemlegetése után – tehát

érezhetően személyes sértődöttségét is kifejezésre juttatva -, a Gaál Gaszton pártjával létrejövő egyesülést bírálta. A két párt fúziója során elfogadott program visszalépést jelent az ún. békési programhoz képest. „az eredmény egy tiszteletreméltó általánosságokból álló program – írta -, s egy fúzió, melyben valójában elsikkad az igazi agrárdemokrácia, a birtokreform és a szabad királyválasztás.”

A békési program feladását és az új, a középrétegek és köztisztviselők érdekeit kifejezésre juttató követelések bekerülését a programba, Gaál Gaszton hatásának tulajdonította.

Bajcsy-Zsilinszky szerint Gaál Gaszton „vérbeli magyar úr”, „férfi és ember”, „szókimondó, bátor, igaz férfiú, üldözője minden visszaélésnek, védője a védtelennek...”. Gaál Gaszton azonban minden dicséretes tulajdonsága ellenére is régi vágású liberális gazdaságpolitika híve és „nem nagy barátja semmiféle birtokreformnak”. Legitimista is, ami nehezen egyeztethető össze a kiskgazdapárti „Habsburg-ellenes szélső szabad királyválasztással”.

A harmadik problémát ott látja Bajcsy-Zsilinszky, hogy a Független Kiskgazdapárt választási párttá vált, amiért elsősorban Tildy Zoltán és Nagy Ferenc a felelősek.

A párt beengedte soraiba azokat – folytatta -, „akik tegnapelőtt még... nyomdaigazgatók és kormánypárt főkortesek voltak, tegnap már »vezérszónokok« és élesen szabad királyválasztó programot fogadtatnak el a szegény lelkesedő zászlóbontó népgyűléssel, ma meg már el is alkudják a szabad királyválasztást, hogy a Gaál Gaszton és társai tiszta nevével és politikai súlyával jelenhessenek a fórumon, velük meg egy Eckhardt Tibor és Milotay István presztízsével tapossanak ki – egy mandátumot Cséffán.” /166/

Bajcsy-Zsilinszky a véleményével nem állt egyedül. A *Magyar Hírlap Új Agrárpárt* című írásában hasonlóan gondolatokat vetett fel a kiskgazdapártban végbemenő átalakulás kapcsán. „A Gaál Gaszton-féle agrárpárt programjai között egyetlen olyant nem találunk, amelyben valami gazdaságpolitikai terv, valami nagyobb távlatú, és ha nem is új: legalább bátran megfogalmazott s a mai viszonyokra alkalmazott koncepció derengene fel” – állapította meg a *Magyar Hírlap* cikkírója. /167/

Az 1931-es választások előtt Bajcsy-Zsilinszky visszatért a Független Kiskgazdapárt helyzetére. Zsilinszky, aki nem tartotta a Független Kiskgazdapártot markáns arculatú, megalkuvást nem ismerő szerveződésnek továbbra is úgy látta, hogy a „hajlíthatatlan kiskgazdahitűség”-et és „hamisíthatlan nagyatádizmus”-t feladta a párt. A pártban a „legkülönbözőbb világnézetű, politikai meggyőződésű, szociális helyzetű és érdekű elemek csoportosulnak a párt vezérkarában, legitimizmustól a szabad királyválasztásig, fajvédelemtől a szélső liberalizmusig, nagybirtokostól a törpegazdáig, ókonzervatívától a falusi demagógi

kismestereiig.” Mindez oda vezetett – tette hozzá -, hogy az országgyűlési választások idejére semmiféle elvi ellentét sincs a Független Kisgazdapárt és a Bethlen-rendszer között. /168/

Rendkívül súlyos szavak ezek azzal a párttal szemben, amely a választásokon, féléves szervezőmunka és agitáció után 10 mandátumot szerzett.

***

A korabeli pártprogramok és a Nemzeti Radikális Párt programjának agrárpolitikai fejezetét összehasonlítva rögtön szembeötlik, hogy az utóbbi felöleli a problémakör egészét, tehát átfogó, ugyanakkor kellő mélységig kidolgozott, sőt olykor túlságosan aprólékos, ugyanakkor konkrét és közérthető. /169/

A *Nemzeti radikalizmus* gazdaságpolitikával foglalkozó fejezetének a terjedelme is figyelemreméltó. A könyv egyharmada a gazdaságpolitika általános elveit, az államháztartással összefüggő, az ipar- és kereskedelempolitikai, hitel-, adópolitikai feladatokat mutatja be és 45 pontban foglalja össze az agrárpolitikai tennivalókat. A program számos, az agrárkérdéssel összefüggő és azon túlmutató szociális és gazdasági követelést tartalmaz.

Bajcsy-Zsilinszky a húszas évek elejétől harcolt az agrárkérdés rendezéséért. Az 1930-ban elkészült agrárprogram jellegében és tartalmában is előrelépést jelentett a fajvédő táboron belül képviselt birtokrendezési elképzeléseihez képest. Az 1929-ből származó „*Hevenyészett politikai programvázlat*”-ban Bajcsy-Zsilinszky csak utalt a földbirtokreformra. „A kétmilliónyi földnélküli parasztság javarészenek letelepítése a 2-3 ezer holdon felül *megváltandó* hitbizományos és latifundiumon, valamint a háborús birtokokon” /170/ Földbirtokpolitikai elképzeléseit részletes a Nemzeti Radikális Párt programjában fejt ki.

Bajcsy-Zsilinszky Magyarországot agrárius államnak tekintette, ezért a gazdaságpolitika általános irányelveinek kijelölése során ebből az alaptételből indult ki. Először az államra háruló feladatokat vette számba. Az állam kötelessége a termelés ellenőrzése és irányítása, a vállalkozói szabadság biztosítása, a termelés erkölcsi tisztességének őrzése, valamint a munka megbecsülésének elismertetése. Állami feladat a korporációs szervezet kiépítése és a gazdálkodás infrastrukturális feltételeinek - iskolarendszer, közlekedéshálózat, korszerű gazdasági jogszabályalkotás, stb. - megteremtése.

Bajcsy-Zsilinszky nagy hangsúlyt fektetett a hadászati jelentőségű gazdasági ágazatok – bányászat, víz- és villamosenergia-termelés -, valamint a korszerű gazdálkodás megteremtését segítő kísérleti telepek, mintagazdaságok, erdőbirtokok államosítására. Az

állam a banki kartellidiktatúra letörésével elősegíti – folytatta - a nagy gazdasági ágazatok (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem) között együttműködés új rendszerének kialakítását. /171/

A nemzeti radikalizmus a külgazdasági kapcsolatok terén irányváltást hirdetett. Magyarországnak szakítania kell az utódállamokkal szemben eddig folytatott „kicsinyes” elzárkózási politikájával. A magyar állam feladata és kötelessége, hogy a hagyományos külkereskedelmi partnerek mellett a közép-európai gazdasági együttműködés koordinálása is.

Bajcsy-Zsilinszky az állam szerepére, az állami beavatkozásra vonatkozó tervezés során támaszkodott a neves közgazdászok, elsősorban Werner Sombart és John Maynard Keynes munkáira is. /172/

***

A nemzeti radikális agrárpolitika célja a telepítéssel, falusítással egybekötött birtokreform. A probléma felvázolása sokszor és sokak által leírt és elmondott kijelentéssel kezdődik: „a csonkahazai birtokmegosztás... aránytalan és igazságtalan” – jelentette ki Bajcsy-Zsilinszky. /173/

A birtokreform mintegy három millió hold földet akart a rászorulóknak kiosztani. A földreform elsősorban az ezer holdon felüli „magán, egyházi és községi birtokokat”, valamint a hitbizományokat számolná fel. A felső birtokhatár megállapítása jelzi a reform nagybirtok-ellenességét. A reform céljaira kisajátított földterületből az „elsősorban kielégítendő *nincstelenek és törpebirtokosok után* – írta - ... *erős középbirtokok alakítandók* párszáz holdas nagyságban.” /174/

Bajcsy-Zsilinszky elsősorban az agrárproletárokat és a törpebirtokosokat akarta földhöz juttatni. A hangsúly azonban az életképes, biztos megélhetést nyújtó kisbirtok megteremtésén volt.

Bajcsy-Zsilinszky földreform törekvése összhangban volt a jövő Magyarországra vonatkozó politikai elképzeléseivel. Az új nemzeti államban egyrészt széles népi tömegeket akart bevonni a politika formálásába, másrészt a részben történelmi eredetű, részben a paraszti sorból kiemelkedő középosztályt akarta a politikai hatalom birtokosává, vagy legalábbis meghatározó elemévé tenni. A földreform - újabb középbirtokok kialakításával - ennek az új szociális összetételű középosztálynak a védelmére is szolgál.

A középosztály politikai és gazdasági vezető szerepe történelmi helyzetéből fakad - hangoztatta Bajcsy-Zsilinszky. Ez a társadalmi csoport ezer éven keresztül a magyar állam függetlenségének, kulturális fejlődésének volt az élharcosa. A magyar nemesség mindig közel

állt a széles paraszti tömegekhez, a németellenes függetlenségi küzdelmek időszakában pedig a céljaik összefonódtak. /175/

A történelmi középosztály „gerince” a közép- és kisbirtokosság – állapította meg. A kiegyezést követő időszakban ez a társadalmi réteg pusztult el: elszegényedett, hivatalnokká vált. A magyar paraszttal lelkileg egybeforrott magyar középosztályt egyetlen módon lehet megvédi és nemzetfenntartó szerepében megerősíteni – tette hozzá -, ha a magyar parasztság „megkönnyített úton és tömegesen” pótolja középosztályunkban „a magyar fajta, a honfoglaló elem megcsappanását”. /176/

Bajcsy-Zsilinszky összekapcsolta a magyarságvédelem, a földreform, a revízió és a dunai együttműködés kérdését. A földreform gyors és következetes végrehajtása a magyarság egész európai szerepe és történelmi hivatása szempontjából is jelentős feladat – hangsúlyozta. A reform kifelé – Magyarország és Európa kapcsolatában - a magyarság faji és katonai súlyának fokozására szolgál. A nemzet történelmi küldetését a gazdasági téren erős katonáskodó magyar parasztra támaszkodó állam teljesítheti /177/ azzal, hogy visszaállítja „Nagy-Magyarország”-ot. Érdekes, eredeti okfejtéssel azt kívánta bizonyítani, hogy a közép-európai magyar szupremácia az európai kollektív biztonság része.

Bajcsy-Zsilinszky ezzel a kérdésfelvetésével nem állt egyedül a harmincas években. A középosztály felfrissítése, a parasztság felemelése a népiek célkitűzései között is szerepelt. A fokozatosan jobbra tolódó Matolcsy Mátyás pedig Bajcsy-Zsilinszkyvel azonos formában és módon vetette fel és kapcsolta össze a fajvédelem, a földreform és a revízió gondolatát. /178/

***

Milyen földterületeket akart Bajcsy-Zsilinszky a reform céljaira igénybe venni? A hitbizományokat, valamint minden magán-, egyházi és községi birtok 100 holdon felüli részét, továbbá a 2000 holdon felüli erdőbirtokokat, a háború alatt szerzett birtokok teljes területét igénybe kívánja venni. Azt is kimondja: földtulajdonnal magánszemély, szövetkezet, egyház, község, állam (állami intézmény) rendelkezhet, részvénytársaság azonban nem, ami a reform nagytőke-ellenességét tükrözi.

Az állam a kisajátított földterületek után kártalanítást fizetne a tulajdonosoknak. A kártalanítás összegét a program kataszteri tisztajövedelem alapján állapítaná meg. A kártalanítást 250 hold szántó, vagy 500 hold erdő erejéig lehetőleg készpénzben, egyébként 4-5 százalékos kamatozású „váltsághkötvényekkel” fizeti meg az állam. A kártalanítás során a kisajátított birtok nagyságát is figyelembe veszik. A megváltási árat degresszív rend szerint állapítják. /179/

Milyen pénzügyi alapok állhatnak rendelkezésre a földreformhoz? A birtokreform pénzügyi három forrásból tevődne össze: az egyszeri vagyonváltságból, belföldi kölcsönből, s ha szükségeltetik, külföldi kölcsönből. Bajcsy-Zsilinszky elképzelése szerint földhöz jutottak 25-50 év alatt fizetnék meg a föld vételárát. /180/

Hogyan kívánja felosztani a reform céljára igénybe vett Bajcsy-Zsilinszky? A *Nemzeti radikalizmusban* és a harmincas évek évégén az *Egyetlen út: a magyar paraszt* című könyvében részletesen ecsetelte a kisüzem, a kisgazdaság előnyeit. 1930-ban a kisüzemi forma előnyeit a nagyobb termelési lehetőségekben, a kellő szakmai felkészültséggel vezetett kisbirtok ellenálló képességében, azaz a gazdasági kihívásokra való rugalmas reagálásban, valamint a gazdákat tömörítő szövetkezeti rendszer agrártermelésben vitt szerepében jelölte meg. /181/

A harmincas évek végén a kisüzem előnyeit a belterjességben, a népiek körében gyakran hangoztatott, s az általa is helyeselt kert Magyarország gondolat és a szövetkezeti eszme megvalósítására helyezte. „Nos, az igazi tudomány régen eldöntötte, hogy az ipari és kereskedelmi nagyüzem minden többtermelési firmájának a mezőgazdaságban nem a nagybirtok nagyüzeme, hanem a kisbirtok kisüzeme felel meg.” – írja *Egyetlen út: a magyar parasztban*, majd így folytatja - „A jól felszerelt és magát szövetkezetiileg is védelmező ... kisgazdaság felé halad a mezőgazdasági fejlődés.” /182/ Állításának európai példákkal támasztotta alá (Párizs környéki kertövezet, Pó-síkság belterjes zöldség- és gyümölcstermesztése, németországi agrárkisüzem jövedelmezőségi mutatói).

A XXI. század utilitarista szempontú megközelítéséből vitatható Bajcsy-Zsilinszky nézeteinek helyessége. A korabeli magyarországi állapotok átalakítása szempontjából viszont létjogosultsága nem kérdőjelezhető meg.

Bajcsy-Zsilinszky kisüzemről vallott nézeteit figyelembe véve, a tervezet progresszív eleme, hogy elsőrendű feladatának az 1920-as földreform következtében hatalmasra duzzadt nincstelen agrárproletár és törpebirtokos réteg földhöz juttatását tekintette. /183/ A program szerint a kiosztásra kerülő földek 4/5 részét ezek a rétegek kaphatják meg. A nincstelenek legalább hat hold földet kaphatnak, a törpebirtokosok földbirtoka a húsz holdat is elérheti. /184/ A földalap fennmaradó részéből a kisbirtokot erősítené, valamint új, önálló középirtokokat hozna létre, lehetőleg úgy, hogy valamennyi falu határában legalább egy párszáz holdas középirtok. /185/

A birtokreform telepítési programmal kapcsolódik össze. A kijelölt városi csomópontok köré szervezve, 3-5.000 holdanként új falut létesülne. Az ide települőket „állami támogatás mellett” az ún. faluépítő szövetkezetek háziállatokkal, szerszámokkal és gépekkel látnák el. Ez egyébként azt is jelenti – teszi Bajcsy-Zsilinszky -, hogy kiépülne az

országos termelő-, értékesítési és fogyasztási szövetkezeti hálózat, állami támogatással. A faluhálózat kiépítésével párhuzamosan megkezdődne a tanyarendszer felszámolása, „tanyafalvak” kialakítása. /186/

A nemzeti radikális program a termőterületek növelését, a talajjavítást (szikjavítás), a fahiány pótlására és a futóhomok megkötésére az erdősítést és a csatornázást (pl. hortobágyi öntözőrendszer kiépítése) is előirányozza. /187/

A termelés és értékesítés zavartalansága érdekében ún. termelési és piaci körzetek kialakítását is tervbe veszi a program. Az előbbi a természet- és népességföldrajzi adottságok figyelembevételével, az utóbbi víziutak, vasutak nagyvárosok körzetében kerülne kialakításra. A közlekedési infrastruktúra fejlesztése a körzetesítési programmal összhangban kerülne sor.

A körzetesítés a vidéki Magyarország elmaradottságának felszámolását, másrészt – a Budapest központúság mérséklésével – a gazdasági decentralizációt szolgálja. /188/

Bajcsy-Zsilinszky szerint a birtokviszonyok rendezését rendezése része egy komplex gazdasági programnak, amely megoldást kínál a mezőgazdaság versenyképességének javítására: a belterjes gazdálkodás bevezetéséhez olcsó energiát ígér, a szénbányák „lehető” államosításával, a szén-, fa- és energiaárak hatósági szabályozása által. A versenyképességet fokozná a MÁV „mai sivár és gazdapusztító tarifapolitiká”-jának eltörlése és olcsó szállítási feltételek biztosítása az agrárszféra számára. /189/

A programban az agrárfejlődés összekapcsolódik a hatékony érdekképviseléssel, ami egyrészt meggátolná vidék további kizsákmányolását, másrészt pezsgő szakegyesületi életet biztosítana a parasztság számára.

Az agrárszféra érdekeit a leghatásosabban a szövetkezeti hálózat, a termelési, értékesítési, fogyasztási és hitelszövetkezeti rendszer képviseli. A kiépülő országos szövetkezeti hálózat szakítania az addigi hazai gyakorlattal – hangsúlyozta Bajcsy-Zsilinszky. Megítélése szerint ugyanis a magyar szövetkezeti rendszernek két hibája van. Az egyik, hogy a szövetkezet és a tagság különválnak egymástól. A másik, hogy fogyasztási szövetkezetek mellett másodlagos szerepet játszanak a termelő, értékesítő és hitelszövetkezetek. /190/

A program égető feladatnak tekinti az agrárhitel-lehetőségek biztosítását. A megvalósítás során az első lépésben decentralizálni és függetleníteni kell a nagybanktól a hitelszervezetet. Második lépcsőben a községi takarékpénztári és hitelszövetkezeti rendszer kiépítésére kerül sor. Minden községben takarékpénztár létesülne. A Magyar Nemzeti Bank közreműködésével elérhető az is – teszi hozzá Bajcsy-Zsilinszky -, hogy a gazdák és a szövetkezetek hosszabb lejáratú, 6-9 hónapos lejáratú váltók útján juthassanak kölcsönökhöz. A kölcsön pedig a hitelszövetkezeteken keresztül folyósítható. /191/

Az agrárreform sikerének nem elhanyagolható feltétele a mezőgazdasági szakoktatás megújulása – írja Bajcsy-Zsilinszky. A mezőgazdaság elmaradottságának egyik oka a korszerű szakismeretek hiánya. Ezért egy olyan oktatási reformot irányoz elő, amelyen végigvonul „a termő magyar föld iránti meleg szeretete”. Az elemi és középfokú oktatás keretében elkezdné a mezőgazdasági ismeretek oktatása. A program hangsúlyt fektet az önképzés feltételeinek fejlesztésére: továbbképzések, szakképzések szervezésével, valamint könyvtárak, olvasótermek rendelkezésre bocsátása által. /192/

Bajcsy-Zsilinszky a másik terjedelmes részében az agrárius Magyarország érdekeit szolgáló gazdaságpolitikai feladatokkal foglalkozott. Követelte a föld- és gazdaellenes front letörését. A magyar gazdaságpolitika 1867 óta „agrárellenes” – hangsúlyozta -, amit az Ausztriával fennálló vámközösség többé-kevésbe leplezett. A nagybirtokkal és a nagytőkével kiegészítő bethleni gazdaságpolitika a húszas években is megőrizte merkantil jellegét. Megnyilvánulásai formái: a „bankdiktatúra”, az agrárrolló, a „bankipar túltengése”, a „kartellgazdálkodás”, az „ipari rablóvámvédelem”, az adópolitika, a gazdákat uzsorakamattal szorongató hitelrendszer. Az országban uralkodó merkantilista – tehát agrárellenes – -tendenciák közül egyeseket, mint például a hitelrendszer, megfelelő eszközökkel módosítható: „szervezeti reformokkal kell gyógyítani”, viszont az olyan mezőgazdaság-ellenes „merénylet”, mint az ipari vámvédelem és kartellgazdálkodás, „irgalmatlanul elpusztítandó” – szögezte le Bajcsy-Zsilinszky. /193/

***

Bajcsy-Zsilinszky tehát egy olyan átfogó gazdaságpolitikai reformot vázolt fel, amely egy sajátosan magyarságközpontú, agrár és nemzeti demokratikus értékrendet képviselő új nemzeti államot teremtene. A reform igazi jelentősége abban volt, hogy nem rövid politikai periódusokban gondolkodott, hanem legalább egy nemzedék által megvalósítható, tehát hosszú távú, optimista kicsengésű programként fogalmazódott meg.

Jegyzetek

Bevezetés

1. Ady Endre: Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: Féja Géza. Bp. én. Ady Endre: Publicisztikai írásai. A válogatás, a szöveggondozás és jegyzetek Vezér Erzsébet munkája. Szépirodalmi, Bp. 1973.
2. Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. (Bp. 1911.) c. műve és a *Huszedik Században* megjelenő tanulmányai érdemelnek figyelmet ebből a korszakból.
3. Bartha Miklós: Kazárföldön. In: Bartha Miklós Összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezték: Samassa János, Szmertnik István, Sztankovits Ferenc. I. k. Benkő Gyula Udvari Könyvkereskedés, Bp. 1908. 105-297. old. (továbbiakban: Bartha: Kazárföldön...)
4. Zsilinszky Endre: Nemzeti újjászületés és sajtó. Tálto, Bp. 1920. (továbbiakban: Nemzeti újjászületés...)
5. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nemzeti radikalizmus. Stádium RT., Bp. 1930. (továbbiakban: Nemzeti radikalizmus...)
6. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Egyetlen út: a magyar paraszt. Kelet Népe kiadás, Bp. 1939. (továbbiakban: Egyetlen út...)
7. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Német világ Magyarországon. Korunk Szava, Bp. 1937. (Továbbiakban: Német világ...) Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mátyás király. Atheneum, Bp. 1938. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Helyünk és sorsunk Európában. Gergely RT., Bp. 1941. (továbbiakban: Helyünk és sorsunk...) Andrew Bajcsy-Zsilinszky: Transsylvania. Past and Future. Kundig, Geneve (Genf), 1944. Magyar kiadás: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Erdély. Múlt és jövő. Tinódi, Bp. 1989. (továbbiakban: Erdély...) Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944. évi tanulmánya a kisebbségi kérdéstről és Magyarország föderalizálásáról. In: Baranyai helytörténetírás 1985-1986. A Baranyai Megyei Levéltár Évkönyve. Szerk.: Szita László. Pécs, 1986. 647-671. old.
8. A felsoroltakon túl: Bajcsy-Zsilinszky Endre: A nagy per. A zsidókérdés magyar szemmel. Írták: Kiss Arnold, Vámbéry Rusztem, nagykálnal Levatic László, vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kühnelt-Leddihn Erik, Sebestyén Jenő, Máthé Elek, Milotay István, Berkes József, Bernáth István, Ravasz László. Soli Deo Glória, Bp. 1933.
9. Bajcsy-Zsilinszkynek az Országos Széchenyi Könyvtárban őrzött kéziratok hagyatékából a jelentősebb dokumentumokat sajtó alá rendezte és közreadta Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-

- Zsilinszky. Írások tőle és róla. Bp. 1986. (továbbiakban: Írások...) Bajcsy-Zsilinszky „Kossuth Párt” programja. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 16. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1985. 445-483. old. Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944. évi tanulmánya a kisebbségi kérdésről és Magyarország föderalizálásáról. Ellenzéki törvényhozók memorandum-akciója 1942/43 telén. Századok, 1985. 1. sz. 152-223. old.
10. Féja Géza: Szabadcsapat. Életregény. Szépirodalmi, Bp. 1965. (továbbiakban: Féja: Szabadcsapat...) Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. Lapszélre. Szépirodalmi, Bp. 1982. (továbbiakban: Féja: Lapszélre...) Gömbös Gyula Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról. Bp. 1920. (továbbiakban: Gömbös: Egy magyar vezérkari tiszt...) Kozma Miklós: Az összeomlás. 1918-19. Bp. 1933. Talpassy Tibor: A holtak visszajárnak. Szépirodalmi, Bp. 1971. Betöltötte hivatását. Magvető, Bp. 1975. A reggel még várat magára. Gondolat, Bp. 1981. Lázár Vilmos: Találkozások Bajcsy-Zsilinszky Endrével. In: Egy emlékirat lapjaiból. Összeállította: Kőrösi József, a bevezetőt írta: Vitányi Iván. Kossuth, Bp. 1976. Barcs Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Tiszatáj, 1982. 1. sz. Hory András: Bajcsy-Zsilinszky Endre, amilyenek én láttam. (Kézirat, visszaemlékezés) MTA Könyvtárának kéziratára Ms 10864/1-10. Hory András visszaemlékezései. Vigh Károly (szerk.): Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Magvető, Bp. 1984. Második, bőv. k. (továbbiakban: Kortársak....)
11. Bajcsy-Zsilinszky a következő napi- és hetilapokban, országos folyóiratokban publikált: Békésmegyei Közlöny, Budapesti Hírlap, Szegedi Új Nemzedék, Szózat, Magyarság, Nemzeti Élet, Előőrs, (kolozsvári kiadású és általa szerkesztett) Szabadság, Magyarország, Független Magyarország, Szabad Szó, Magyar Nemzet, Népszava, Kis Újság, Nyugat, Szép Szó, Kelet Népe, Nemzeti Újság, Hungarian Quartley. Újságírói munkásságának teljes körű feltárása még nem történt meg, ezért a jövőben tovább gyarapodhat azoknak a sajtótermékeknek a száma, amely írást közölt tőle.
12. Parlamenti almanach 1922-1927. évi nemzetgyűlésére. Az 1931-1936. évi magyar országgyűlési almanachban a „keresztény és nemzeti gondolatnak tett” szolgálat helyett „az ellenforradalmi kormánynak” tett szolgálat kifejezés szerepel.
13. Zsilinszky Endre: Széchenyi szelleme. Szózat, 1919. okt. 8.
14. - : Egyről-másról. Nemzeti Élet. 1929. november 10.
15. Kiss József: „Felépíteni újból Magyarországot!” Bajcsy-Zsilinszky „Előőrs” korszakáról. Alföld, 1986. 6. sz. 39-46. old. (továbbiakban: Kiss: Felépíteni...)
16. Szász Béla: Nemzetiségpolitikánk válsága. A dunai kérdés. Attila Nyomda RT, Bp. 1932.
17. Pritz Pál: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918-1936) Századok, 1990. 5-6. sz. 617-669. old. Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása. Akadémiai.

Bp. 1979. (továbbiakban Vigh: Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai nézetei...) Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp. 2002. (továbbiakban: Vigh: Bajcsy-Zsilinszky külpolitikája...) E két nagyobb terjedelmű munkán túlmenően Vigh számos tanulmányban, hírlapi cikkben mutatja Bajcsy-Zsilinszky politikai pályafutását és külpolitikai nézeteinek alakulását.

I. „Kortársak és az utókor”

1. A hazai radikális jobboldal prominens személyiségeinek teljes körű bemutatásával adós a magyar történetírás. Az első értékelések Bajcsy-Zsilinszky, Gömbös és Kozma életútját mutatják be. Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Vázlat egy politikai életrajzhoz. Élet-Kép sorozat. Elektra Kiadóház, Bp. 1999. Uő.: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vincze K., Bp. 2001. (továbbiakban Gergely: Gömbös...). Ormos Mária: egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919-1941) PolgArt, Bp. 2000. I-II. k. (továbbiakban Ormos: Kozma). Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886-1944. A küldetési ember. Szépirodalmi, Bp. 1992. (továbbiakban: Vigh: Bajcsy-Zsilinszky...). A hazai jobboldali radikalizmus értékelésére újabban lásd: Vonyó József: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok. Pannónia könyvek, Pécs, 2001. Eckhardt Tibor teljes életpályájának bemutatása nem történt meg. Kádár Lynn Katalin Eckhardt amerikai éveit mutatja be. Eckhardt Tibor amerikai évei. 1941-1972. L' Harmattan, Bp. 2006. A fajvédő mozgalom szempontjából kisebb jelentőségű személyek – így Ulain Ferenc, Borbély-Maczkó Emil - életpályájáról nem készült áttekintés.
A jobboldali radikálisok pályamódosításának kutatásában Csizmadia Ervinnek a Makkai János pályafutását bemutató könyve a politikatudomány részéről tett jelentős kísérletnek tekinthető. Makkai János. Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között. Új Mandátum, Bp. 2001. (továbbiakban: Csizmadia: Makkai...)
2. Illyés Gyula: Zsilinszky. In: Kortársak 483. old.
3. A progresszió két szárnyának szellemi pengeváltása során keletkezett jelentősebb írásokat Nagy Sz. Péter gyűjtötte egybe. A népi-urbánus vita dokumentumai. 1932-1947. Rakéta, Bp. 1990.
4. Zsolt Béla: Zsilinszky Endre. Újság, 1933. július 9.
5. Bajcsy-Zsilinszky ellen több sajtópert indult. 1929-ben a budapesti bíróság sajtóvétség miatt két heti fogházra ítélte. A fogházbüntetést nem kellett letöltenie, mert a bíróság másodfokon felmentette a sajtóvétség vádjáról. (-i -n): Hungária piacán. Az ő

- igazmondásuk. Előörs, 1929. augusztus 17. Nagy port kavart Szabó Dezső és Bajcsy-Zsilinszky vitája. Bajcsy-Zsilinszky nagy tisztelettel volt Szabó Dezső iránt, aki ezt nem különösebben méltányolta, s ezért alaptalanul személyeskedő támadást indított ellene. Az állandó pénzhányban szenvedő írónak az Előörs rendszeres megjelenést biztosított. Az írásokért Szabó Dezső nagy honoráriumot kapott, pontosabban a lap közvetítésével jutott el a pénz Vass József népjóléti minisztertől Szabó Dezsőhöz. Szabó Dezső 1928 végén azzal vádolta meg Bajcsy-Zsilinszkyt, hogy a kiadóhivataltól nem kapta meg a neki kiutalt honoráriumot. Bajcsy-Zsilinszky Vassra való tekintettel nem mondta el Szabó Dezsőnek, hogy a kormány pénzéből az *Előörs*nek folyósított támogatást csak az író nevére vehették fel. Szabó Dezső, miután Bajcsy-Zsilinszky fizetett neki, egy ideig elállt az ügy nyilvánosságra hozatalától. 1934-ben teljesen váratlanul egy debreceni előadásán ismét felelevenítette az esetet. Az előadás után Bajcsy-Zsilinszky sajtópert indított Szabó Dezső ellen. A per részletei nem ismeretesek. Az esetről beszámol Talpassy Tibor: A holtak visszajárnak. 14-17. old. Újabb az esetet ismerteti, de a perről adatokat nem közöl Varga Gábor: Szabó Dezső és Debrecen. Debreceni Szemle, 2006. 3. sz. 309-316. old.
6. Domokos József szerint Zsilinszky első párbajára 1913-ban őszén került sor. Az Árva megyei, rózsahegy-i törvényszék emiatt négy napi fogházra ítélte. 1925-ben a budapesti járásbíróóság 100 pengő bírságra ítélte párviadal vétsége miatt. Két per egy kötetben. Magvető, Bp. 1978. 189. old. Legismertebb párviadalra a Nemzeti Hadsereg és a kormányzó védelmében Szilágyi Lajos nemzetgyűlési képviselővel került sor. Az arcán kapott vágást élete végéig viselte. Lásd Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 67. old. Említést érdemel a Konkoly-Thege Kálmán ny. huszár ezredessel és a Bleyer Jakabbal vívott párbaja. A második világháború alatt, az 1942. évi költségvetési vitában elmondott híres parlamenti beszéde miatt súlyos inzultusok érték a szélsőjobboldal részéről. Bajcsy-Zsilinszky ezektől a képviselőktől lovagias elégtételt kért, a kihívottak azonban bocsánatkéréssel kitértek a párbaj elől. Lásd: Tilkovszky Loránt: Ellenzéki törvényhozók memorandum-akciója 1942/43 telén.
  7. Zsolt Béla: Zsilinszky Endre. Újság, 1933. július 9.
  8. Uo.
  9. Nagy Vince: Októbertől októberig. História – Európa, Bp. 1991. 227-229. old. Id. hely 228. old.
  10. Féja Géza: Áchim L. András, a „parasztkirály”. Válasz, 1937. 2. sz. A kérdésre vonatkozóan lásd még: Németh Imre: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi írói front. In: Kortársak... 221-236. old. A dolgozat nem tekinti feladatának az Áchim-ügy körülményeinek bemutatását, sem a gyilkosság kapcsán kibontakozott viták áttekintését,

ezért csak utal a kortársak véleményére. Ignótus Pál szerint mély árnyékot vet Bajcsy-Zsilinszky politikai pályájának alakulására az Áchim gyilkosság. Ignótus Pál: Népiség. Új Látóhatár, 1959. január-február és március-április. Közli: Bozóky András: Egy „ingerlékeny urbánus”. Századvég 322-346. old. Vámbéry Rusztem a Jászi Oszkárhoz írt 1936. március 4-i levelében Bajcsy-Zsilinszkyt tisztességes és naiv gyilkosnak nevezi, utalva az Áchim gyilkosságban való részvételére. Lásd L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. Akadémia, Bp. 1980. 52. old. Domokos József egyértelműen Zsilinszkyt tekinti Áchim gyilkosának. Lásd: Két per egy kötetben.

11. Bajcsy-Zsilinszky az 1929-es időközi választásokon csekély különbséggel maradt alul a kormánypárti jelölttel, Konkoly-Thege Kálmánnal szemben, s amikor a visszaélések miatt közigazgatási bírósághoz akart fordulni és ehhez a kerületben aláírásokat gyűjtött, a csendőrök bilincsbbe verték. Bajcsy-Zsilinszkyt másnap engedték szabadon Kozma György főszolgabíró utasítására. A „Bálint-affér”-t bemutatja Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre a tarpai képviselő. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1969. 4. sz. 31-40. old. Az esemény korabeli visszhangjára lásd: Szabó Pál: Himnusz és puskatus. Előőrs, 1929. augusztus 3. A Népszava azt hangsúlyozza, hogy „olyan fajvédők kezére is ráraják a csendőri bilincset, akik valamikor nagyon lelkesedtek az ilyen és ehhez hasonló atrocitásokért”. Már a fajvédők kezére is ráraják a bilincset. Népszava, 1929. július 2.
12. Németh László: Nemzeti radikalizmus. a. In: Sorskérdések. A szöveget gondozta és a jegyzeteket készítette Grezsa Ferenc. Az utószót írta Juhász Gyula. Magvető és Szépirodalmi, Bp. 1989. 74-80. p. Tamási Áron: Esemény Beregben. In: Kortársak... 209-220. p. (Eredetileg Választási társasjáték címmel a Szabadságban jelent meg, 1935. ápr. 5-én.) Szabó Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Szabad Szó, 1939. június 26. Kovács Imre: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Paraszt Újság, 1947. január 12. Szabó Pál az Előőrsben megjelenő írásában lépett fel először Bajcsy-Zsilinszky mellett (Himnusz és puskatus. Előőrs, 1929. augusztus 3. Beregi levél. Előőrs, 1930, augusztus 26.).
13. Szabó Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Szabad Szó, 1939. június 26.
14. Fiala Ferenc: Zavaros évek. Hídő, USA. 1987. Koós Kálmán: Voltunk, vagyunk, leszünk. Hídő, USA. Nyerges András Egy kiirtásra érdemes baloldali c. írásában jól érzékelteti a második világháború alatt Bajcsy-Zsilinszky ellen irányuló támadások légkörét. Élet és Irodalom, 2004. december 10. (50. sz.)
15. Fiala Ferenc: Zavaros évek. 150-151. old. Fiala Ferenc (1904-1988) újságíró, szerkesztő, politikus, építész, 1944. október 15. után Szálasi Ferenc kabinet sajtófőnöke. Véleménye széles nyilvánosságot kapott az emigráns sajtótermékekben.
16. Fiala: Zavaros évek. 150-151. old

17. Rajnis Ferenc cikkei és felszólalásai. www.betiltva.com.
18. Vö. Tilkovszky Loránt: A munkásosztály és a szocializmus helye Bajcsy-Zsilinszky nemzeti felfogásában és politikájában. I. rész. Múltunk, 1990. 4. 33–58. old.
19. Kozma Miklós ellenforradalmi tevékenységét és a Bajcsy-Zsilinszkyhez való kapcsolatát bemutatja Ormos Mária: Kozma 85-91. old.
20. U.ő.: i.m. 262-268. old.
21. U.ő.: i.m. 191-194. old.
22. U.ő.: i.m. 192. old.
23. A történeti irodalomban kibontakozó Bajcsy-Zsilinszky kép szempontjából jelentősebb művek: Lévai Jenő: A hősök hőse. Bajcsy-Zsilinszky Endre, a demokrácia vértanúja. Gábor Áron kiadás, Bp. 1945. Koczás Gyula: Bajcsy-Zsilinszky Endre kultúrpolitikája. Bp. 1946. Dernői Kocsis László: Bajcsy-Zsilinszky. Kossuth, Bp. 1966. Tilkovszky Loránd: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfü Gyulával. Valóság, 1959. 6. sz. Tilkovszky Loránt: Írások tőle és róla. Kossuth, Bp. 1986. Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézetei. Bajcsy-Zsilinszky. Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája. Sebestyén Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális pártja. 1930-1936. Tankönyvkiadó, Bp. 1988.
24. Magyarország története. 1890-1818. VII. k. Főszerk.: Hanák Péter. Akadémiai, Bp. 1978. Magyarország története. 1919-1845. VIII. k. Főszerk.: Ránki György. Akadémiai, Bp. 1976.
25. A teljesség igénye nélkül lásd: Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában (1914-1945). Csokonai, Debrecen, 2006. (2. kiad.) (továbbiakban: Ormos Magyarország a két világháború korában...) Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp. 1999. Magyarország története 1918-1990. Szerk.: Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos. Korona, Bp. é.n. (továbbiakban: Magyarország 1918-1990...) Salamon Konrád: Magyar történelem 1914-1990. Korona, Bp. 1996.
26. Szőke Domonkos: Szellem és politika. Elemzések és elmélkedések a két világháború közötti Magyarország történelméről. Csokonai, Debrecen, 2002.
27. L. Nagy Zsuzsa: Magyarország története, 1918-1945. Történelmi Figyelő Könyvek 3. Debrecen, 1991.
28. A szerteágazó és igen gazdag történeti irodalom bemutatása terjedelmi okok sem teszik lehetővé.
29. Teljesség törekvés nélkül: Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó, és hírlapírók a Horthy-korszak első felében. Napvilág, Bp. 2004. Rákosi Jenő kultusza. In: A magyar újságírás múltja és jelene. Szerk.: Buzinkay G. EFK. Liceum,

- Eger, 2006. 181-188. Gyurgyák János. A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Osiris, Bp. 2001.
30. A magyar szélsőjobboldalra vonatkozóan többek között: Szakács Kálmán, Kaszák Keresztesek. Kossuth, Bp. 1960. Lackó Miklós: Vázlatok a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttéréről Magyarországon az 1930-as években. Történelmi Szemle, 1962. 3-4. sz. Lackó Miklós: Nyilasok és nemzetiszocialisták. 1935-1944. Kossuth, Bp. 1966. Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez: Századok, 1971. 3-4. sz. B. Bernát István: Milotay István. Tájékoztató (MM) 1983. 3. sz. B. Bernát István: A „magyar demokráciá”-tól az „agrárdemokráciá”-ig. Világosság, 1982. június. Jobboldali radikalizmus tegnap és ma. Politikatörténeti füzetek. II. Szerk. Feitl István. Bp. 1993.
  31. A népi mozgalomra: Révai József: Marxizmus és népiesség. In. Marxizmus, népiesség, magyarság. 2. kiad. Szikra, Bp. 1948. 215-336. old. Lackó Miklós: Válságok – választások. Magvető, Bp. 1975. A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon. 1919-1945. Szerk.: Ságvári Ágnes. Kossuth, Bp. 1978. Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. Püski, Bp. 1989. Népiek és urbánusok – egy mítosz vége? Századvég, 1990. 2. sz. 141-307. I. Sebestyén Sándor: A Bartha Miklós Társaság. 1925-1933. Kossuth, Bp. 1981. Salamon Konrád: A harmadik út kísérlete. Eötvös, Bp. 1989. Harmadik út – magyar út – saját út. Hitel, 1990. 23. sz. A Márciusi Front. Bp. 1980. Fricz Tamás: A népi-urbánus vita tegnap és ma. Politikatörténeti füzetek VII. Bp. 1997. Petrik Béla: A népi mozgalom kezdetei. I-II. Magyar Szemle, 2004. április-május és június-július
  32. Koczkás Gyula: Bajcsy-Zsilinszky Endre kultúrpolitikája. Bajcsy-Zsilinszky Endre. Szabad Föld Könyvtár, Bp. 1947. Lévai Jenő: A hősök hőse. Gábor Áron kiadás, Bp. 1946. Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfü Gyulával. Dobi István: Vallomás és történelem. 1-2. k. Kossuth, Bp. 1962. Z. Nagy Ferenc: Ahogy én láttam. Kossuth, Bp. 1965. Andók István: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Napjaink, 1964. 12. sz. Bárdosi Németh József: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életünk, 1964. 3. sz. Simándy Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre munkatársaként... Borsodi Szemle, 1966. 1. sz. Szabó Miklós: Bajcsy-Zsilinszky Endre, az antifasizmus harcosa. Élet és Tudomány, 1964. 52. sz. Talpassy Tibor: Egy útitárs emlékei. Jelenkor, 1964. 9. sz. Vér Andor: Emlékezés Bajcsy-Zsilinszky Endrére és a „Szabadság”-ra. Borsodi Szemle, 1965. 1. sz.
  33. A gyászbeszédeket közli Lévai: A hősök hőse. 89-102. old. (Kiem. az eredetiben. – K.J.) Bajcsy-Zsilinszky újratemetésének politikai visszhangjára és a sajtóra lásd Fisli Éva „A szabadság vértanúja”. Bajcsy-Zsilinszky (újra)temetése, 1945. [www. Atalier-centre.hu](http://www.Atalier-centre.hu).
  34. Szalatnay Rezső: Két portré évfordulóra. Evangélikus Élet, 1955. január 2.

35. Hazádnak rendületlenül. A magyar nép aranykönyve. Szerk.: Békés István. Művelt Nép, Bp. 1955. 326. old. Szabó Pálnak a kötethez írt előszavából vett idézet 7. old.
36. A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. Társadalmi Szemle, 1958. 6. sz. 38-69. old. Az állásfoglaláshoz kapcsolódó vitákra: Történešzvíta a „népi” írókról. Századok, 1958. 5-6. sz. 732-757. Víta a népi írókról. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében 1958. szeptember 8-9-én tartott tudományos ülésszak előadásainak és hozzászólásainak jegyzőkönyvi kivonata Felsőoktatási jegyzetellátó, Bp. 1958. (sokszorosított kiadvány)
37. Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfü Gyulával. Valóság, 1959. 6. sz. 36-46. old. A levél részletei forrásközlemény formájában 1971-ben közölte Tilkovszky. Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról. Részletek Szekfü Gyulához intézett 1942. évi vitáiratóból. Századok. 1971. 5. sz. 966-1001. old. Újraközölve: Tilkovszky: Írások 11-60. old.
38. A teljesség igénye nélkül: Pamlényi Ervin: Vázlat egy életrajzhoz. Magyar Nemzet, 1961. június 4. Varga Rózsa: Bajcsy-Zsilinszky és a népi írók. Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 5. sz. 566-580. old. Pintér István, Rozsnyói Ágnes: Bajcsy-Zsilinszky – dokumentumok. Századok, 1965. 1-2. sz. 172-205. p.
39. A drámairolalomból Illyés Gyula Malom a Sédén és Hernádi Gyula Bajcsy-Zsilinszky Endre c. drámája emelhető ki. A regényirolalomban Timár Máté (Hazai harangszó. Bp. 1979.) és Lőrincz György: Az áruló. www.forrasfolyoirat.hu./9812.l/lorincz.html. idézte fel Bajcsy-Zsilinszky Endre alakját, a filmművészetben Jancsó Miklós Magyar rapszódia (1978) c. alkotása örökítette meg.
40. A memoárokból kisebb bibliográfia állítható össze, ezek felsorolását elhagyva, jelezzük, a legtermékenyebb memoáíró Talpassy Tibor és Féja Géza volt. Mellettük Kállai Gyula (Életem törvénye. Kossuth, Bp. 1980.), Lázár Vilmos nevét lehet megemlíteni. Lásd még Bevezetés 10. sz. jegyzet.
41. Kozma Miklós: Az összeomlás. 120. old.
42. Antal István: Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932-1936. Antal István emlékirata. A kötetet szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, az annotált névmutatót összeállította Gergely Jenő. Palatinus, Bp. 2004.
43. Hory András: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Gondolat, Bp. 1987. 357. 376, 380, 415. old.
44. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Politikai helyzetkép 1928 őszén. Előörs, 1928. november 11.

45. Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronköhidáig. I-II k. Magvető, Bp. 1984. (2. kiad.)
Újtpétery Elemér. Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában.
Magvető, Bp. 1987.
46. Lázár Vilmos: Találkozások Bajcsy-Zsilinszky Endrével. (A visszaemlékezés eredetileg a
Valóság, 1971. 7-8. számában jelent meg.)
47. Vigh Károly, Kertész Dániel, ifj. Kodolányi János írását közli: Valóság, 1971. 1. sz. 92-
99. old. Lázár viszontválasza: Valóság. 1971. 12. sz. Talpassy 1972-ben, az
Irodalomtörténetben szubjektív térre terelte a vitát a Két nagy – két világ c.
visszaemlékezésében.
48. Dernői Kocsis László: Bajcsy-Zsilinszky. Kossuth, Bp. 1966. A mű keletkezési
körülményeire: Vigh: Zsilinszky helye nemzeti történelmünkben. Tiszatáj, 1982. 1. sz.
49. Dernői Kocsis: i. m. 7. old
50. Kállai Gyula: A múltról a jelennek. Beszélgetés a népfrontmozgalomról. Valóság, 1976.
2. sz. 11. old.
51. Pándi Ilona: A haladó magyar értelmiség útja, 1848-1948. Kossuth, Bp. 1977. 109-110.
old.
52. Lásd Bevezetés 16. sz. jegyzet.
53. Vigh Károly: Zsilinszky helye nemzeti történelmünkben. Tiszatáj, 1982. 1. sz.
54. Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky baloldali fordulata. Műhely, 1980. 4. sz. a Bajcsy-
Zsilinszky pályáíve (1886-1976) TIT Történelmi Füzetek, 1977. 2. sz. c. dolgozat
felhasználásával készült.
55. Móricz Zsigmond: Vérig vágó erkölcsi sarkantyú. Nyugat, 1920. október
56. A vitairodalomból kiemelkedik: Márkus László: Politikai gondolkodásunk
hajszálygyökerei. Történelmi Szemle, 1970. 4. sz. Észrevételek Talpassy Tibor „Két nagy –
két világ” c. visszaemlékezéséhez. Történelmi Szemle, 1972. 1-2. sz. 251-255. old.
Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre – újabb megvilágításban. Századok, 1968. 1-
2. sz. 181-190. old. Kortársak és az utókor. Történelmi Szemle, 1970. 4. sz. 574-580. old.
Erki Edit: Emlékezés és szemlélet. Új Írás, 1970. 4. sz. özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné: A
koronatanú megszólal. Új Írás, 1970. 6. sz. Erki Edit. A történelmi igazságért. Új Írás,
1970. 6. sz.
57. A jelzett forrásközlemények mellett lásd Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszky
programtervezete 1943-ból. In: Kiútkeresés 1943. Bp. 1989. 115-123. old. Ellenzéki
törvényhozók memorandum-akciója 1942/43 telén. Harc a magyarországi német
mozgalom külföldről támogatott náci irányzata ellen (1935-1936). In: Somogy megye
múltjából. Levéltári Évkönyv, Kaposvár, 1981. Egy életen túlmutató pályáí. (levelek,

- dokumentumok, 1941-1944.) Népszabadság, 1986. június 7. Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944. évi tanulmánya a kisebbségi kérdésről és Magyarország belső föderalizálásáról. Baranyai Levéltári Füzetek. Pécs, 1986. Bajcsy-Zsilinszky két memoranduma Bárdossy miniszterelnökhöz. Századok, 2001. 3. 649-696. old. Bajcsy-Zsilinszky „Kossuth Párt” programja. Somogy megy múltjából. Levéltári évkönyv. 16. Kaposvár, 1985.
58. Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre – újabb megvilágításban. Századok, 1968. 1-2. sz. 181-190. old. Kortársak és az utókor. Történelmi Szemle, 1970. 4. sz. 574-580. old.
59. Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky könyve Erdélyről. Világosság, 1990. 10. sz. 767-779. old.
60. Tilkovszky Lóránt: A munkásosztály és a szocializmus helye Bajcsy-Zsilinszky nemzeti felfogásában és politikájában. 1-2. rész. Múltunk, 1990. 4. 33–58. old és 5. sz. 35-57. old.
61. Sebestyén Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja. A könyv fogadtatására lásd: Kiss (F) József: Bajcsy-Zsilinszky ellenzéki harcának első szakaszáról. Debreceni Szemle, 1989. 7. sz. 144-149. old. (recenzió)
62. Rajczy Szilárd: Az igazi Bajcsy-Zsilinszky nyomában. Egy történeti rekonstrukció, mint történeti dokumentum. Heti Válasz, 2003. január 17.
63. Vigh Károly: A fajvédelemtől a nemzetvédelemig. Gömbös és Zsilinszky közös politikai útja és szétválásuk története. Valóság, 2002. 6. sz. 61-71. old. A fajvédelemtől a nemzeti radikalizmusig. Valóság, 2004. 9. sz. <http://www.valosagonline.hu>. Ezekben a tanulmányokban a szerzőnél korábban soha nem tapasztalt tárgyi tévedések találhatók. 2002-es tanulmányában írja (2004 szeptemberében szóról-szóra megismétli), hogy „1932-ben alapította meg Zsilinszky a Nemzeti Pártot...”, ami helyesen így hangzana: 1930-ban alapította meg Zsilinszky a Nemzeti Radikális Pártot. A Nemzeti Radikális Párt megalakulására 1930. november 1-én Budapesten, országos zászlóbontására 1931. január 11-én, Tarpán került sor. A másik ilyen megállapítása 2004-ből a következő: „1932 májusában... még Bethlen István volt a miniszterelnök”. Gróf Bethlen István 1921. április 14-től 1931. augusztus 19-ig, lemondásáig volt Magyarország miniszterelnöke. 1932 májusában a kormányzó gróf Károlyi Gyulának adott miniszterelnöki megbízást (1931. augusztus 24. – 1932. szeptember 21.)
64. Bajcsy-Zsilinszky Duna-konföderáció melletti elkötelezettségének, a német veszéllyel szembeni szövetséges keresésének állít emléket Tamási Áron Német veszedelem c. írása. In: Tiszta beszéd. Publicisztikai írások. 1923-1940. Az írásokat összegyűjtötte és az utószót írta: Bernáth Ernő. A jegyzeteket Dávid Gyula állította össze. Kriterion, Bukarest, 1981. 197-200. old. Az írás eredetileg a Brassói Lapokban jelent meg (1933. márc. 5.)

65. Bajcsy-Zsilinszky könyvéből az első részleteket Kiss F. József tette közzé a Lévai Csaba és Pataki Jánosné közreműködésével készült fordításban. Kiss (F) József: Bajcsy-Zsilinszky és az Erdély-kérdés. Rubicon, 1989. 2. sz. U.ö.: Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886. június 6. – 1944. december 24.). Hajdú-Bihari Napló, 1989. december 23.
66. Tilkovszky Loránt: Írások. 237-247. old.
67. A Bajcsy-Zsilinszky kéziratban fennmaradt, s az Országos Széchényi könyvtárban őrzött írásait többek között Tilkovszky Loránt, Vigh Károly, Pintér István tették közzé.
68. A levelet idézi K. Nagy Magda: Válasz c. könyvében (Bp. 1963.)
69. Farkas Kornél: Bajcsy-Zsilinszky Endre belpolitikai nézetei 1928-1932 között. Valóság, 2006. 6. sz. 46-73. old.
70. Ungvári Tamás: A „zsidókérdés” és a jobboldali radikalizmus. Zsilinszky és Milotay. Valóság, 1999. 6. sz. 71-77. old. Milotay István nem a „húszas évek elején vette át az *Új Nemzedék* szerkesztését, mint a szerző írja (74. old.). Milotay 1913-tól, az *Új Nemzedék* indulásától volt a lap szerkesztője. Erre von. többek között lásd: Sándor Tibor: A nemzeti radikalizmus útvesztői. Vázlat az „Új Nemzedék”-kör szellemi és politikai fejlődéséről, 1914-1918. Világosság, 1979, július 425-430. old. 1920-tól a Magyarorságot szerkeszti.
71. u.o.
72. Paiker Lajos a Turáni Társaság ügyvezető alelnökének a szervezet 1914. közgyűlésen elhangzott felszólalását idézi Nagy Károly: Őshazakeresőink nyomában. Magyar könyvklub, Bp. 2003. 300. old.
73. Ungváry Krisztián: Antiszemitizmus és antifaszizmus.
<http://www.romacentrum.hu/aktualis/hirek/2001>
74. Bajcsy-Zsilinszky Endre: A zsidókérdés – magyar szemmel. In: A nagy per. 35-43. old. Id. Ungvári T. id. mű.
75. Nemzeti radikalizmus... 75-77. old.
76. Pándi: i.m. Uo.
77. Löffler Tibor: Jobboldali modernizációs ideológia a húszas évek végén. Reform-konzervativizmus és jobboldali népiség Milotay István politikai szociográfiájában. Valóság, 1995, 8. az. 50-64. old.
78. Csizmadia Ervin: Makkai János. Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között. Post scriptum – életrajzi monográfiák. Új Mandátum, Bp. 2001. 10-11. old.

II. Bajcsy-Zsilinszky politikai, közéleti pályafutásának kezdetei

1. Zsilinszky 1925-ben vette fel a Bajcsy előneve, ezért a dolgozat 1925 előtti pályafutása a során a Zsilinszky Endre nevet használja.
2. Lippay Zoltán: A magyar birtokos középosztály és a közélet. Franklin-Társulat, Bp. 1919. 22. old.
3. Zsilinszky Mihály (1838-1925) a pesti protestáns teológiai akadémián kezdte felsőfokú tanulmányait (Thaly Kálmánnal egy időben a protestáns teológiai akadémia hallgatója). Németország (Halle, Berlin) és svájci tanulmányút után a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett történelem és magyar irodalom szakos köziskolai tanári oklevelet. 1861-től a szarvasi főgimnázium tanára. 1874-ben politikai pályára lép. Gyoma, majd Békéscsaba és Csongrád országgyűlési képviselője 1892-től Zólyom vármegye főispánja. 1895-től a vallás- és közoktatási minisztérium államtitkár. 1905-ben lemondott az államtitkárságról, de 1910-től ismét képviselőiséget vállalt. Zsilinszky Mihály jelentős helytörténeti, valamint vallás- és egyháztörténeti kutatásokat folytatott. Tudományos munkássága alapján 1878-ban Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1899-ben rendes tagjává választotta. Az evangélikus egyháznak is jeles képviselője, előbb a békéscsabai egyházközség, majd a békési, az arad-békési egyházmegye, 1898-tól 1911-ig a bányai egyházkerület felügyelője.
4. Bajcsy-Zsilinszky Szekfű Gyulával folytatott – önéletrajzi vallomásokkal kiegészített - történetpolitikai vitáját közli Tilkovszky: Írások 21. old. (kiem. tőlem – K.J.) A Zsilinszky által említett 2.000 hold a parcellázás során a családnak jutott földterület jelöli. Ezen folytak a gazdálkodási kísérletek.
5. Lippay: i.m. 41. old.
6. „Ha a tanárok majd nem gazdaindividumokká, hanem egy termelő, de *főleg értékesítő szövetkezet jövőendő tagjaivá nevelik a mezőgazdasági akadémiai ifjúságot* akkor majd rövidesen módosíthatni fogják abbéli meggyőződésüket, hogy a tanítás hatalma az étellel szemben limitálva van.” Lippay: i.m. 73. old.
7. Az egyetemi évei alatt kelt leveleiből ugyanez a hangulat árad. A leveleket közli: Borsi József: Bajcsy-Zsilinszky Endre egyetemi éveiről. Történeti Szemle, 1987-88. 1. sz. 40-60. old. (továbbiakban: Borsi: Bajcsy-Zsilinszky egyetemi évei...)
8. A Zsilinszky fivérek kapcsolatának bemutatásával még adós a magyar történetírás. Endre és Gábor viszonyának alakulásáról elsősorban Bajcsy-Zsilinszky munkatársainak – Féja Géának, Talpassy Tibornak - a visszaemlékezései alapján alkothatunk képet.
9. Féja Géza: Szabadcsapat. 77-78. old.

10. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 25. old.
11. Tilkovszky: Írások. 20. old.
12. Féja Géza: Lapszélre. 76. old.
13. Féja: Szabadcsapat. 213. old. Bajcsy-Zsilinszky egyik korai írásában azt hangsúlyozza: „Gyermekekoromtól az akarat volt a bálványom: gyermekorom óta szeretem a cselekvőket”. Egy közigazgatási gyakornok: Optimista megjegyzések. Budapesti Hírlap, 1914. január 25. (továbbiakban: BH.)
14. Sinka István: Fekete bojtár vallomásai. Püski-Csokonai, Bp.-Debrecen, 1989. 27-28. old.
15. Borsi: i.m. 40. old.
16. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 17-18. old.
17. Tilkovszky: Írások. 52. old.
18. Uő.: i.m. 13. old.
19. Uő.: i.m. 20. old.
20. Lásd Zsilinszkynek az egyetemi éveiből származó 1906. február 26-i kolozsvári és 1907. május 31-i heidelbergi keltezésű leveleit. Közli Borsi: i.m. 53-54. és 55-59. old.
21. Szabó Ferenc: Békéscsaba mezőgazdasága az örökváltságtól az első világháborúig. In: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. Kristó Gyula – Székely Lajos. Békéscsaba, 1970. 123-168. old.
22. Uő.: uo.
23. A Ferenc József Tudományegyetemen folyó tudományos kutatások, az oktatás, valamint és oktatói kar rövid bemutatását lásd Bors József: Bajcsy-Zsilinszky egyetemi évei és Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 18-21. old.
24. Szabó Miklós: Az 1901-es egyetemi keresztmozgalom. Történelmi Szemle, 1970. 4. sz.
25. Uő.: uo.
26. Krenner Miklós (1875-1968), aradi tanár, történész, publicista. A Szózat, majd az Előőrs rendszeresen közli írásait. Életpályájára lásd: Krenner Miklós (Spectator): Az erdélyi út (Válogatott írások). Szerk. György Béla. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely 1995.
27. Hory András: Bukaresttől Varsóig és Tilkovszky: Írások. 72-73. old.
28. Pethő Sándor: Kis nép nagy gonddal. Magvető, Bp. 1983.
29. Az európai és a hazai eszmei átrendeződési folyamatot bemutatja Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: Politikai kultúra Magyarországon, 1896-1986. Medvetánc Könyvek. Bp. 1989. 109-176. old. (továbbiakban: Politikai kultúra Magyarországon...) valamint Az újkonzervativizmus és

- jobboldali radikalizmus története (1867-1918). Új Mandátum, Bp. 2003. c. művében (továbbiakban: Az újkonzervativizmus és jobboldali radikalizmus...)
30. Zsilinszky nemzeti társadalom, nemzeti állam és nemzeti állam felfogását lásd IV. fejezetben.
  31. A kül- és belpolitika kapcsolatára lásd Pritz: i.m.
  32. A tisztek, a tiszthelyettesek és a közlegények közötti szorosabb összetartozás-tudat kialakulását jól szemlélteti Erdélyi József. Önéletrajzi írások. Gede Testvérek, Bp. 2001. 202-203., 208-209., old.
  33. Egy szürke katona: Egy katona levele. Budapesti Hírlap (továbbiakban: BH...), 1918. október 20.
  34. Tilkovszky: Írások. 24. old.
  35. Gergely: Gömbös 115. old.
  36. Rákosi Jenő: Emlékezéseim. Franklin-társulat, Bp. I-III. k. é.n. (1926) (továbbiakban: Rákosi: Emlékezéseim...) Hivatkozott hely III. k. 78. o. Ajtay és Csetényi a húszas években tagjai a Zsilinszky szűkebb baráti körének (napkeleti bölcsek asztaltársasága). A társaság nagy hatással volt Zsilinszky politikai és társadalomszemléletének alakulására, aktuálpolitikai kérdésekben kialakított álláspontjára. Lásd: Kortársak. 20-21. old. Ajtay és Csetényi művei Zsilinszkyt Duna konföderációs elképzelésére is hatottak. Figyelemreméltó műveik: Ajtay József: A kibontakozás útja. Gazdasági összeműködés a Dunamedencében. Magyar-osztrák vámszövetség. Genius- Lantos, Bp. 1931. A Dunamedence és Magyarország sorsközössége. Magyar Nemzeti Szövetség kiadása, Bp. 1936. Csetényi József: A magyar kibontakozás. Szerző kiadása. Bp. 1932. Revízió. Nemzeti felemelkedés vagy tartományi életre süllyedés. Szerző kiadása. Bp. é.n. (1929.) A Dunavölgy jövője. Szabadság, 1934. okt. 29.
  37. A *Budapesti Hírlap* 1918-ban folytatásokban közölte Zsirkay Léda című társadalmi regényét. 1919-ben a *Szegedi Új Nemzedék* szerkesztője, 1922-től jobboldali radikális *A Nép* segédszerkesztője. A húszas évek végén a *Magyar Falut* szerkeszti. A fajvédőkhöz közelálló Zsirkay az első és a második nemzetgyűlésben képviselő. Lásd Rákosi Jenő: i.m. 179. old. Parlamenti Almanach az 1922-1927. évi nemzetgyűlésre. www.orszaggyulesikonyvtar.hu.
  38. Parlamenti Almanach az 1922-1927. évi nemzetgyűlésre. www.orszaggyulesikonyvtar.hu
  39. Ulain a kolozsvári és budapesti jogi tanulmányai befejezése után Déván volt ügyvéd. Életútjára lásd: Parlamenti almanach 1922-1927. évi nemzetgyűlésre. www.orszaggyulesikonyvtar.hu

40. Rákosi: Emlékeim. III. k. 22-27. old.
41. Csurdi Sándor – Fenyő István – Márkus László – Mucsi Ferenc: A magyar sajtó története. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 60-62. old.
42. Rákosi: id. mű II. k. 109., 129., 123. old.
43. Az új idők elé. BH, 1917. február 11.
44. A jutalom. BH. 1917. január 12. 1-2. p. Rakovszky javaslatát és a választójog kérdésében kialakult parlamenti álláspontokat bemutatja Salamon Konrád: Nemzeti önpusztítás. 1918-1920. Korona, Bp. 23-25. old. (továbbiakban: Salamon: Nemzeti önpusztítás...) és Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Akadémiai, Bp. 1974. 199-201., 204., 263., 311-312. old.
45. Prohászka javaslatát ismerteti Salamon: i.m. 25. old.
46. Az új idők elé. BH, 1917. február 11.
47. A köztisztviselői kérdéssel behatóan foglalkozik Szabó Miklós. Lásd Középosztály és újkonzervativizmus, valamint A „magyar girondistáktól” az ébredő magyarokig c. tanulmányait. In: Politikai kultúra Magyarországon. 1896-1968. 109-176. és 177-190. old.
48. Akiken segíteni kell. BH. 1917. január 25. A tisztviselőkért. BH. 1917. február 8. Segítségkiáltás. BH. 1917. február 20. A tisztviselők napja. Nagygyűlés a vigadóban. BH, 1917. április 10.
49. Buday Barna: A falu. BH. 1917. július 15. Papírbirtok. BH. 1917. július 21. Buday Barna: Birtokpolitika. BH. 1917. augusztus 10.
50. Radikálisok és szabadkőművesek. BH. 1917. július 17. Vö. Dr. Somogyi István: A szabadkőművesség igazi arca. www.betiltva.com
51. Vádaskodás. BH. 1917. július 18.
52. A veszedelmekről. BH. 1917. június 10.
53. Radikálisok és szabadkőművesek. BH. 1917. július 19. 2-3. p.
54. Szilicei: Világáramlatok – világszervezetek. I-II. BH. 1917. augusztus 22., 23. Csurdi–Fenyő–Márkus–Mucsi: A magyar sajtó története. 101. old. A háborús propagandára lásd: Sipos Balázs: Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”, 1919-1942. Múltunk, 2005. 3-37. old.
55. Szilicei: Világáramlatok – világszervezetek. I-II. BH. 1917. augusztus 22., 23.
56. Az önkéntesi szolgálatot és Áchim gyilkosság körülményeit részletesen bemutatja Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 18-48. old.
57. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 48-55. old.
58. A katonatisztek alkalmazására lásd Kozma Miklós: Az összeomlás. 35. old.

59. Nagy Vince címére. Szózat, 1923. november 10. Az írás válasz Nagy Vincének a Világ 1923. november 9.-i számában megjelent nyilatkozatára. A cikk azon Zsilinszky írások egyike, amelyben röviden beszámol életútjának egyik kényes epizódjáról.
60. Zsilinszky: Sacro egoismo. Szózat, 1924. június 15. A fajvédők olasz orientációjára lásd Pritz: i.m.
61. Fiatalkori írásait bemutatja: Borsi József: Bajcsy-Zsilinszky Endre gimnáziumi tanulóévei Békéscsabán. Békési Élet, 1986. 6. sz.
62. Zsilinszky 1907. június 14.-i keltezésű levelében arról ír, hogy a „zsurnalisztikai szeminárium”-ra Rodinról írt dolgozatot is, a mellyel – írja - „sikerült a német fiúk elé kerülnöm: én olvastam fel a dolgozatomat a szemináriumban elsőnek”. A levelet közzéteszi Borsi: Bajcsy-Zsilinszky Endre egyetemi évei... 59. old.
63. Zsilinszky: Destruktívizmus és konzervatívizmus. BH, 1912. július 17. Zsilinszky valószínűleg a nagybátyja közvetítésével kapott lehetőséget a Budapesti Hírlapban való megjelenésre, ugyan erről sem Zsilinszky, sem Rákosi Jenő nem tesz említést. Lásd még: Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 45-46. old.
64. Egy közigazgatási gyakornok: Optimista megjegyzések. BH, 1914. január 25. Az olvasói levél a BH. 1914. jan. 16.-iki számában jelent meg. Lásd még: Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 47. old.
65. Tisza Istvánnak a nemzetiségi vezetőkkel folytatott tárgyalásait ismerteti Salamon: Nemzeti önpusztítás 22-23. old.
66. Egy közigazgatási gyakornok: Optimista megjegyzések. BH. 1914. január 25.
67. Izé: Írás a nagycenki halottról. Békéscsabai Közlöny, 1905. július 25. lásd: Borsi: Bajcsy-Zsilinszky egyetemi évei.
68. (Zs. E.) Hárszabály, Szózat, 1922. november 17. Az első teljes névvel felvállalt írásai 1919 augusztusától a *Szegedi Új Nemzedék*ben, majd pedig a *Szózat*ban jelennek meg.
69. 1915 tavaszán a hadkötelezettség kiterjesztéséről szóló parlamenti vitában az ellenzék felrúgta a háború kitörésekor létrejött gentleman's agreement-et. Rakovszky István előterjesztette a hősök választójogára vonatkozó javaslatot. Rakovszky aktív választójogot kívánt adni azoknak a 20 éves és annál idősebb férfiaknak, akik harctéri szolgálatot teljesítettek.
70. 1916 nyarán Károlyi Mihály és társai – közöttük gróf Batthyány Tivadar, Hock János, Holló Lajos, Justh Gyula, Lovászi Márton – szakítottak az Apponyi-féle Függetlenségi Párttal és megalakították a Függetlenségi és 48-as Pártot, amely - részben a parlamenten kívüli politikai erőkre támaszkodó – radikális baloldali ellenzéki politikát folytatott.

71. A kormány a vitézségi érem birtokosai közül azokra az írni és olvasni tudó állampolgárookra akarta kiterjeszteni a választójogot, akik legalább 20 korona adót fizetnek, vagy legalább 8 hold szántóföld (azzal azonos értékű földterület) birtokosai. Galántai: Magyarország az első világháborúban. 332. old.
72. A Vázsonyi-féle javaslatot lásd Romsics Ignác: Gróf Bethlen István politikai pályája. 1901-1921. Magvető, Bp. 1987. 144. old.
73. Andrássy Gyula gróf: Diplomácia és világháború. Göncöl-Primusz, Bp. 1990. (reprint) 144-145. old.
74. Karl Person (1857-1956) angol statisztikus demokrácia-felfogását bemutatja Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867-1945 között c. munkája (Helikon, Bp. 2001.) 62-63. old.
75. Z[silinszky] E[ndre]: Az általános választójog. BH. 1917. szeptember 2. A következő évtizedekben Zsilinszky álláspontja a választójog kérdésében gyökeresen megváltozik.
76. Ulain Ferenc: A választójogról. Politikai tanulmány. Bp. 1917. 55-58. old.
77. U.ő: id. mű 62. és 72-74. old. (idézet helye: 74. old.)
78. A kontinensen Németországban került bevezetésre az első népjóléti rendszer az 1880-as évek közepén. Bemutatását lásd: Mary Fulbrook: Németország története. Maecenas, Bp. 1993. 134. old.
79. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 51-52. old. Dunántúli [Rákosi Jenő]: A sors órája. BH. 1918. április 26. Militarizmus: BH. 1918. június 30. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Egyetlen út: a magyar paraszt. 81-89. old.
80. Z[silinszky] E[ndre]: Tábori levél magyar defetistákhoz. BH. 1918. szeptember 17.
81. Uo.
82. A „frontideológia” fogalom Kozma Miklós visszaemlékezésében jelenik meg és kerül részletes kifejtésre. Kozma: Az összeomlás. 74-78. old.
83. Uo.
84. Egy szürke katona: Egy katona levele. BH. 1918. október 20.
85. Uo.
86. A következőket írja Zsilinszky: Én is látom, hogy Nagymagyarország ábrándját el kell temetni. S a magyar nemzeti politika... meg kell, hogy barátkozzék az igényösszeomlás gondolatával is – ha muszály [!].”
87. Uo.
88. A MOVE megalakulására és társadalmi bázisára lásd: Dósáné: A MOVE. 22-31. old.

89. Az ÉME megalakulására és társadalmi bázisára Lásd Zinner Tibor: Adatok a szélsőjobboldali szervezetek megalakulásának körülményeihez. Történelmi Szemle, 1979. 3-4. sz.
90. Zeidler Miklós szerint TEVÉL külpolitikai propagandával foglalkozó civil szerveződés, „1918 novemberében jött létre. A revíziós gondolat. Osiris, Bp. 2001. 91. old. (továbbiakban: Zeidler: A revíziós gondolat...) Lázár György – Lázár Andor, a Gömbös-kormány igazságügyminiszterének fia – szerint a TEVÉL megalakulására „1918 késő őszén” került sor. Lázár György: Emlékezés Lázár Andorra. Confessio, 1994. 4. sz. <http://www.reformatus.hu/confessio/cikk.php?cikk=1994/4/figyelo3.htm> A Budapesti Hírlap tudósítása szerint a TEVÉL 1918. december 2-án felhívást tett közzé, megalakulására később, december közepén került sor. Magyarország területi épségének védelmi ligája. BH. 1918. december. 3. Demonstratív gyűlést szerveznek. BH. 1918. december 6. A Területvédelmi Liga megalakulása. BH. 1918, december 15.
91. Magyarország területi épségének védelmi ligája. BH. 1918. december. 3.
92. A Területvédelmi Liga megalakulása. BH. 1918, december 15. Szegedy Miklós politikai jellemzését lásd Szabó Miklós: Az 1901-es egyetemi keresztmozgalom. Történelmi Szemle, 1970. 4. sz.
93. Lázár György: Emlékezés Lázár Andorra. Confessio, 1994. 4. sz. Az alapítók nevét azért érdemes megörökíteni, mert a TEVÉL alapításában, illetve a propagandaszervet újjászervezésében részvevő személyek körét gyakran összekeverik. Így elmosódik a különbség a középosztály és az arisztokrácia képviselőinek a szervezet megalapításában, valamint a későbbi tevékenységében játszott szerepét illetően. A TEVÉL-t 1919 őszén újjászervezték. A szervezet irányításába ekkor kapcsolódott be az arisztokrácia. Az újjászervezők között található – az eredeti alapítók mellett - gróf Teleki Pál, Raffay Sándor református püspök, Pröhle Vilmos egyetemi tanár, Zsitvay Tibor, Gálócsy Árpád és Altenburger Gyula, Serényi Gusztáv (Budapesti Hírlap közigazgatási rovatvezetője). 1919 ősztől a liga bekapcsolódott a párizsi béketárgyalásokra készülő anyag összeállításába. A trianoni békeszerződés elfogadását követően beolvadt a Magyar Nemzeti Szövetségbe. Kozma Miklós nem sokra értékelte a TEVÉL munkáját. „Istenem magyarázat kell ide! – írja visszaemlékezésében – Bent és kint hiába magyarázzuk ezt a plakátokkal. Ezt csak a határok mentén ólommal és tűzzel lehet magyarázni!” Az összeomlás. 68. old.
94. Dósáné: MOVE 39. old.
95. A kormányválság bemutatására lásd: Salamon: Nemzeti önpusztítás 95-105. old.

96. Lázár György: Emlékezés Lázár Andorra. *Confessio*, 1994. 4. sz. és Zeidler: id. mű 91. old.
97. Szörtsey József védelmében. *Szabadság*, 1936. január 26. Idézi Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézetei 12 old.
98. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 80. old. idézi Kozma igazoló iratát Zsilinszky ellenforradalmi magatartásáról.
99. Kozma: Az összeomlás. 120. old
100. Ulain Ferenc: A csehek számítása. *BH*. 1919. január 30.
101. *Népszava*, 1919. február 2.
102. Dósáné: *MOVE* 33-34. Salamon: Nemzeti önpusztítás 62-63. old.
103. Zs[ilinszky] E[ndre]: Kiáltó szó a pusztában. *BH*. 1919. január 5. (Kiem. az eredetiben – KJ.)
104. Uo.
105. Zs[ilinszky] E[ndre]: A pacifizmus. *BH*. 1919. február 2.
106. A *MOVE* vezetésére újabban lásd Gergely: Gömbös 54-57. old.
107. Idézi Kiss F. József: Magyarország története 1848-1849-től napjainkig. I. k. Debrecen, 2003. 70. old.
108. Láng Boldizsár báró letartóztatása. Ellenforradalom szervezésével gyanúsították. *Budapesti Hírlap*. 1919. január 8. Rövid hír. (Láng Boldizsár ügye). *BH*. 1919. január 9. Tömeges házkutatás Budapesten. *BH*. 1919. február 8. Tömeges házkutatások. *BH*. 1919. február 9. (A dolgozat a *Budapesti Hírlap* tudósításai alapján mutatja be az eseményeket.)
109. A legújabb „összeesküvés”. *BH*. 1919. január 17. Zsíros István alezredes a *MOVE* jogelőd szervezetének – Tényleges Tisztek, Tisztviselők, Rangosztályba nem sorozott Havidíjasok és Továbbszolgáló Altisztek Szövetsége - volt ideiglenes elnöke. 1918. december 11-én, Molnár Dezső altábornagy lemondása után vette át a szervezet irányítását.
110. Magyar Ifjak Nemzeti Pártja. *BH*. 1919. január 26.
111. Magyar irredenta szövetség. *BH*. 1919. február 1. 5. p.
112. A katonatanács határozata az ellenforradalmi törekvések ellen. *Budapesti Hírlap*. 1919. február 8. (Kiem. az eredetiben. – KJ.)
113. Dósáné: *MOVE* 43. old. A Függetlenségi Párt jobbszárnyát alkotó Polgárszövetségben folyó ellenforradalmi szervezkedés szálai a hadügyminisztériumba, Friedrich István honvédelmi államtitkárhoz vezettek. A nyomozás során a *MOVE* vezetőit is kihallgatták, a szervezet helyiségeiben pedig házkutatást tartottak. Ekkor került sor

Kozma és Zsilinszky letartóztatására. A letartóztatásról Kozma nem tesz említést a visszaemlékezésében, Zsilinszky pedig, aki csak érintőlegesen beszél ellenforradalmi tevékenységéről, szintén nem tesz említést az eseményről.

114. Domokos József szerint 1919 áprilisban felvetődött az Áchim gyilkosság ügyében a perújrafelvétel lehetősége. A „Zsilinszky fivéreknek e hír hallatára minden okuk megvolt arra, hogy a fenyegető perújrafelvétel veszélyei elől az ország határain kívül keressenek menedéket.” Domokos az állítását azonban érdemi bizonyítékokkal nem támasztja alá. A letartóztatás a Mátyusföldi akcióval hozható összefüggésbe.
115. Kortársak. 11. old. Kiss Károly: Emlékeim Kiss János altábornagyról. Bp. 1979. 122. old. Vigh Károly szerint Zsilinszky 1919 tavaszán minden „akciót kilátástalannak ítélt, ezért inkább Szegedre igyekezett”. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 55. old.
116. özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné: A koronatanú megszólal... Új Írás, 1972. 6. sz.
117. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 56-57. old.
118. Magyar Országgyűlési Almanach. Ötszáz magyar élet. 1931-1936. 26. old. Az 1939-1944. évi országgyűlésre összeállított almanach nem az ellenforradalmi kormány, hanem a keresztény nemzeti gondolatnak tett szolgálatát emeli ki. Magyar Országgyűlési Almanach. 1939-1944. 122. old. www.orszaggyulesikonyvtar.hu
119. Írásai a következők: Ifj. Zsilinszky Endre: A hadsereg. Szegedi Új Nemzedék, 1919. augusztus 9. Letörni! Szegedi Új Nemzedék, 1919. augusztus 12. Szabadkereskedelem. Szegedi Új Nemzedék, 1919. augusztus 15. Zsilinszky írásait Tidrenczel Sándor bocsátotta rendelkezésemre, segítségét ezúton is köszönöm.
120. ifj. Zsilinszky: Letörni! Szegedi Új Nemzedék, 1919. augusztus 12. (Kiem. az eredetiben – KJ.)
121. ifj. Zsilinszky: Szabadkereskedelem. Szegedi Új Nemzedék, 1919. augusztus 15.
122. u.o.
123. ifj. Zsilinszky: A hadsereg. Szegedi Új Nemzedék, 1919. augusztus 9. (Kiem. az eredetiben – KJ.)

III. „Felépíteni újból Magyarországot!”

1. Püski Levente értékelése szerint az „I. világháború utolsó napjaiban, majd az ezt követő két évben példátlanul gyors és radikális hatalomváltások zajlottak le Magyarországon miközben a politikai államberendezkedés többször is teljesen átalakult”. Horthy-rendszer. (1919-1945): Pannonica, H.n. 2006. 6. old.

2. Az 1919 augusztusa utáni átmeneti idősakra jellemző „káosz és bizonytalanság” bemutatását lásd Ormos Magyarország a két világháború korában. 51-66. old.
3. A megállapodás a Nemzeti Hadsereg bevonulásáról a következőket tartalmazta: „A magyar hadseregnek Budapestre való bevonulása nem fog maga után vonni katonai diktatúrát. A hadsereg alárendeli magát az antant teljhatalmú megbízottjának közreműködésével létrejövő kormánynak.” Idézi: Magyarország 1918-1990. 39. old. A Clerk-misszóra lásd: Ormos: i.m. 60-63. old.
4. Babus Antal: Fülep Lajos az 1918-1919-es forradalmakban. Új forrás, 2002. 7. sz. Bajcsy-Zsilinszkynek a Horthy-rendszer születésében játszott szerepét a korábban feltételezettnél szintén sokkal lényegesebbnek tartja Czettler Antal is, aki Eckhardt Tibor, Gömbös Gyula és Bajcsy-Zsilinszky Endre személyéhez köti az ÉME alapítását, illetve Teleki Pál mellett Bajcsy-Zsilinszkyt is az EX vezetői közé sorolja. Lásd: Czettler Antal: Hatalomátvétel „szalámitaktika” útján. <http://uw.hu/oldal/tartalom/2002/CZETTLER1.doc> Zsilinszky EX tagságáról először Péter Zadravecz tesz említést a naplójában, a „vezető és zajos EX-isták - Eckhardt, Gömbös Prónai, Hír, Héjjas – közé sorolja Zsilinszkyt. Péter Zadravecz naplóbejegyzését idézi Gergely: Gömbös. 80. old.
5. Szózatról lásd: Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 59. old. Gergely: Gömbös. 103-104. old. Az országos csendőrpáncsnokság jelentése szerint a Szózat az ország „legkeresztényibb, nemzeti” lapja. Bethlen István titkos iratai. Szerk.: Szinnai Miklós és Szűcs László. Kossuth, Bp. 1972. 77-78. old. A sajtótörténet nem tárta fel Zsilinszky újságírói, lapszerkesztői és lapkiadói tevékenységét, nem került sor a jobboldali radikális sajtóorgánumok, közöttük a legolvasottabb Szózat bemutatására sem. Nem ismerjük Zsilinszky és a jobboldali sajtó kapcsolatait és arról is hiányosak az ismereteink, hogyan alakultak Zsilinszky és az újságíró-társadalom viszonya a Horthy-korszakban.
6. Magyarország története. 8. k.. 575. old. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 62-63. old. Újabban Ungvári Tamás: A „zsidókérdés” és a jobboldali radikalizmus.
7. Zsilinszky mellett a hazai jobboldali radikalizmus szellemi –eszmei-ideológiai – megalapozását Szabó Dezső Elsodor falu (Bp. 1919.) c. regénye, valamint a Virradatban megjelent cikkei, Bangha Béla Magyarország újjáépítése és a kereszténység (Bp. 1920), Lendvai István Harmadik Magyarország (Bp. 1920.) c., az első világháború második felében, valamint 1919 őszén keletkezett írásaiból készült válogatáskötete, valamint Milotay István az először a Magyarországon közölt, majd Az ismeretlen Magyarország (Bp. 1930.) című kötetében összegyűjtött publicisztikája jelentik. Lendvait bemutatja B. Bernát István: katolicizmus és nacionalizmus. Lendvai István a húszas évekbe. Világosság, 1985. 10. sz. Milotay bemutatására lásd Sipos Péter: i.m. Újabban Löffler: i.m.

8. Zsilinszky: Militarizmus és pacifizmus. In: Védelmi tanfolyam. 3. füzet. H.n. é.n. A tanulmány annak az előadássorozatnak a keretében hangzott el, amelyet Kozma szervezett a tisztikar számára 1920 első felében. „Nagy kár, hogy Kozma az átnevelő kurzus „kiváló” előadóit nem nevezi meg...” jegyzi meg Ormos Mária. Kozma. 66. old.
9. Móricz Zsigmond: Vérig vágó erkölcsi sarkantyú. Nyugat, 1920. október Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 63. old. <http://epa.osz.hu/00000/00022/nyugat.htm>.
10. Zsadányi Henrik: Nemzeti újjászületés és sajtó. Nyugat, 1920. 15-16. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
11. Új könyv a sajtóról. Sz. 1920. jún. 24.
12. Zsilinszkynek a Nemzeti újjászületés és sajtóban kifejtett elképzeléseit röviden összegzi Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 62-63. old. 1918-1919 tagadására leegyszerűsít bemutatását, lásd: Magyarország története. 8. k. 575. old.
13. Kulcsár Kálmán: Modernizáció és jog. Akadémia, Bp. 1989.
14. Nemzeti újjászületés. 83. és. 84. old. A *Kiáltó szó a pusztában* c. írásában veti fel, hogy az ország magára maradt. Önerején kívül segítségre nem számíthat. BH. 1919, január 5.
15. i. m. 117-118. old.
16. A militarizmussal kapcsolatos nézeteinek részletes kifejtésére lásd: Zsilinszky: Militarizmus és pacifizmus. 28-49. old. (idézet helye 34. old.)
17. Nemzeti újjászületés 104-106. old.
18. Joó Tibor: A nemzedék fogalma. Válasz, 1935. január. A tanulmányt részletesen ismerteti Boldizsár Iván: A lebegők. Egyéni és nemzedéki önéletrajz századunk harmincas éveiből. Magvető, Bp. 1989. 612-613. old. Joó Tibor fogalom-meghatározása szinte alig különbözik napjaink szociológiai definíciójától, ami szerint a nemzedék „egy korban élő, hasonló kulturális és társadalmi irányultsággal, viselkedésformákkal rendelkező és kb. azonos korú személyek összessége. Magyar Laorusse Enciklopédia. Főszerk: Ruzsiczky Éva és Szávai János. Akadémiai, Bp. 1994. III. k. 65. old.
19. Szabó Dezső: Séta március tizenötödikén. Virradat, 1921. március 25.
20. Nemzeti újjászületés. 84. old. (Kiem. az eredetiben – KJ.) Fajvédő Kiáltvány. A kiáltványt nagyobb részben Zsilinszky szerkesztette és végső formába öntést szintén az ő munkája. Lásd Szekfűhöz írt levelét. Tilkovszky Lóránt: Írások. 25. old.
21. Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. ÁKV-Maecenas, 1989. (reprint) Zsilinszky Endre: Szekfű Gyula könyve. Sz. 1921. febr. 13.
22. Nemzeti újjászületés. 4. old.

23. Zsilinszky: Destruktívizmus és konzervatívizmus. BH. 1912. július 27. Első írása Széchenyiről 1905-ben jelent meg. Írás a cenki halotról. Békésmegyei Közlöny, 1905. július 25.
24. Zsilinszky: Széchenyi szelleme. Sz.1919. október 8. 1929-ben Zsilinszky úgy ítélte meg, hogy írása nem veszített aktualitásából, ezért is közölte újra az Előőrs (1929. február 9.)
25. Uo.
26. Uo.
27. Nemzeti újjászületés. 5. old.
28. i.m. 37. old.
29. Uo.
30. Nemzeti újjászületés. 17. old.
31. Az irodalom és az újságírás viszonyára lásd Sipos Balázs: Irodalom és újságírás viszonya a 20. század első felében Magyarországon. Médiakutató, 2002, tél.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_04tel/06:irodalom_es_ujzagiras/01.html
32. Nemzeti újjászületés. 18-19. old.
33. A korabeli sajtóviszonyokra lásd: Buzinkay Géza: Kis magyar sajtótörténet.
<http://mek.oszt.hu./03100/03157/03157.htm>.
34. Az újságírás megváltozott feladatáról lásd Sipos: i.m.
35. Nemzeti újjászületés. 21. old.
36. i.m. 22. old.
37. Zsilinszky Endre: Széchenyi szelleme. Sz. 1919. október 8.
38. Budapest a bűnös város gondolat, nemcsak Szekfü Gyula Három nemzedék c. munkájában van jelen, nemcsak Horthynak a Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulása alkalmával mondott beszédéből ismert, hanem a hazai jobboldal más képviselői részéről is elhangzott a vád. Méhely Kálmán –sajtópolémiát kiváltó írásában - a fővárost teszi felelőssé a „mezőgazdaság érdekeinek példátlan elhanyagolásáért”. Lásd: Falu és város. BH. 1919. november 6.
39. Nemzeti újjászületés. 24. old (Kiem. az eredetiben. – KJ.)
40. i.m. 23. old. A bankokrácia kifejezés nem Zsilinszkytól származik. Az 1910-es évek elejétől ismert fogalom. 1912-ben, Radó Sámuel, a hitelélet legfőbb irányítói részéről hevesen támadott, írásában használta először. Radó Sámuel: Bankokrácia. Nyugat, 1912. 18. sz. Krausz Simon: A propos bankokrácia. Nyugat, 1912. 20. sz. és Székely Ferenc: „Bankokrácia” Nyugat, 1912. 22. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
41. Nemzeti újjászületés. 23. old.
42. i.m. 24. old.

43. i.m. 16. old.
44. i.m. 53. old.
45. i.m. 54. old. A probléma részletes kifejtését lásd: Bajcsy-Zsilinszky Endre: Papírforma és valóság. Magyarország, 1927. november 23.
46. A hazai jobboldal más képviselőihez hasonlóan, Zsilinszkyre is nagy hatással volt Werner Sombartnak, a német nemzetgazdaságtan ún. második „történelmi iskolája” tekintélyes képviselőjének a kapitalizmus történelmi kialakulásáról szóló elmélete. Sombart a gazdasági jelenségek tanulmányozásába valamennyi társadalmi körülményt igyekezett bevonni. Sombartnak az 1911-ben megjelent *Die Juden und das Wirtschaftsleben* c. művére támaszkodott.
47. A zsidóság dualizmus kori szerepére lásd Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp. 1999. 45-68. és 72-75. old.
48. Nemzeti újjászületés. 25-26. old.
49. i.m. 26. old.
50. i.m. 29. old.
51. A zsidókérdés legújabb monografikus feldolgozása Gyurgyák János munkája. A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet. Osiris, Bp. 2001. A zsidóság tőkés modernizációban játszott szerepére lásd: Romsics: i.m. 45-68. old. A zsidóság demográfia, földrajzi, foglalkoztatási viszonyainak bemutatásában a dolgozat támaszkodott Ágoston Péter: A zsidók útja. Bp. 1917. c. munkájára, valamint a Horthy-korszakban keletkezett alábbi művekre: Kovács Alajos. A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Kellner E. kvny., Bp. 1922. Bosnyák Zoltán: Magyarország elzsidósodása. Szerző k., Bp. 1937.
52. Nemzeti újjászületés. 29. old.
53. Uo.
54. i.m. 28-29. old.
55. i.m. 28. old. Borsányi György arra mutat rá, hogy a háború végén Galíciában és Bukovinában – a Kelet-Európa zsidók által sűrűbben lakott területeken – heves harcok folytak. A háború elől tömegesen menekültek a zsidók Budapestre. A harcok 1918 elejére elcsendesedtek, de a menekültek, félvén a bizonytalan politikai fejleményektől, nem tértek vissza az otthonaikba. Októbertől márciusig. Kossuth, Bp. 1988. 24-25., 122-125. old.
56. A problémát részletesebben a Frontharcok. 1927. augusztus 31. Túlnépesedés. 1927. november 30. A numerus clausus és a zsidók. 1928. január 24. c. írásaiban fejtette ki.
57. Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. Valóság, 1976. 4. sz. Id. Petrik: i.m.
58. Nemzeti újjászületés. 43-44. old.

59. Uo.
60. Zsilinszky: Budapest sorsa: Magyarország jövője? Szózat, 1919. november 5.
61. Nemzeti újjászületés. 44. old. (Kiem. eredetiben. - KJ.) A tőke ellen? Sz. 1920. február 11.
62. Zsilinszky: Budapest sorsa: Magyarország jövője? Szózat, 1919. november 5.
63. Nemzeti újjászületés. 56-57. old.
64. i.m. 39. old.
65. Zsilinszky: Mégegyszer a liberalizmusról. Szózat, 1921. február 20.
66. Nemzeti újjászületés. 39-40. old.
67. i.m. 24. old.
68. i.m. 25-27. old.
69. i.m. 45-46. old.
70. i.m. 47. old.
71. i.m. 37. old.
72. Zsilinszky: Októberi forradalom. Szózat, 1919. október 21.
73. A propaganda szerepére és korabeli megítélésére lásd Sipos Balázs: az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”, 1919-1942. Múltunk, 2005. 3. sz. 3-37. old.
74. Nemzeti újjászületés... 12-13. old.
75. i.m. 109-110. old.
76. i.m. 110. old.
77. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nyílt levél gróf Bethlen István miniszterelnökhöz. Előőrs, 1929. július 13.
78. Nemzeti újjászületés. 94-95. old.
79. i.m. 68. old. (Kiem. az eredetiben. – KJ.)
80. i.m. 70-71. old. Zsilinszky határozott különbséget tett a zsidó, mint ember, mint lojális magyar állampolgár, és a zsidóság, mint faj között. Az előbbiekkal jó emberi kapcsolatokat alakított ki. A Szózatban több zsidószármazású újságíró dolgozott. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 58. old.
81. Zinner: Az ébredők fénykora 42. old. Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903-1923. Akadémiai, Bp. 1977. 174. old.
82. Budavári László: Nehéz órákban... Hazánk, 1920. augusztus 29. Lásd továbbá Budavári László nagy parlamenti beszéde a magyarországi zsidókérdés intézményes sürgős megoldásáról. Élet Ny., Bp. 1920. és Ifjúság a nemzet jövője. Élet Ny., Bp. 1920. A pártok zsidókérdésben elfoglalt álláspontjára lásd: Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc (szerk.): Magyarországi pártprogramok. 1919-1944. Kossuth, 1991. 13-40., 50-59., 64-66., 85-91., 95-110. (Továbbiakban: Pártprogramok...)

83. Gömbös: A zsidókérdés. Sz. augusztus 10. Gömbös zsidóellenességét bemutatja Gergely: Gömbös. 99-101. old.
84. Nemzeti újjászületés. 72. old.
85. i.m. 74. old.
86. Az 1920. évi XXV. törvény elfogadására lásd: N. Szegvári Katalin: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. Akadémiai, Bp. 1988. A numerus clausus kérdésben a nemzeti közvélemény és a hazai zsidóság heves polémiát folytatott. A vitában keletkezett korabeli kiadványok könyvészeti adatait lásd Kolozsváry-Borcsa Mihály: A zsidókérdés magyarországi irodalma. Gede Testvérek BT. Bp. 2002.
87. Nemzeti újjászületés. 68-69. old.
88. Zsilinszky: Az egyetemi kérdés. Szózat, 1920. március 1. Zsilinszky adatai megközelítő pontosságúak. A történettudomány mai állása szerint az „1930-ban a kereskedelmi és banktisztviselőknek 70-80 %-a, a kereskedőknek mintegy 60 %-a, az ügyvédeknek fel, a magántisztviselőknek, orvosoknak, újságíróknak, szerkesztőknek harmada, a színészeknek negyede, az iparosoknak 11 %-a, a közszolgálati tisztviselőknek 7 %-a, a munkásoknak 5 %-a vallotta magát izraelitának.” Romsics: i.m. 194. old.
89. Bajcsy-Zsilinszky: „Engem kötnek égbeli jegyek”. Szabadság, 1934. március 4.
90. Vö. Ungvári Tamás: A „zsidókérdés és a jobboldali radikalizmus.
91. Bajcsy-Zsilinszky: Az én fajvédelmem. Magyarország, 1938. április 12. A dolgozat tárgyának időbeli korlátai nem teszik lehetővé Zsilinszky zsidókérdésben kialakult nézeteinek áttekintését. Bajcsy-Zsilinszky felfogásában és magatartásában bekövetkezett változás logikus következménye volt, hogy a második világháború alatt nemcsak szavakban lépett fel az üldözöttek védelmében, hanem tevőlegesen is. Közreműködött a művészeti élet, a sajtó és az irodalom zsidó kiválóságainak a mentésében.
92. A korabeli sajtóviszonyokat bemutatja Buzinkay Géza: Kis magyar sajtótörténet. A sajtópolitika és sajtóellenőrzés bemutatásában a dolgozat erre a munkára támaszkodik.
93. Sipos Balázs: A tekintélyi kormányzat, a sajtójogi felelősség és az újságíró-kamara. Az európai példák és az európai mint példa a Horthy-korszakban. <http://zeus.phil-inst.hu/recepicio/htm/7/703.htm>
94. Pártprogramok 14. old.
95. i.m. 42., 47. old.
96. Zinner: Az ébredő magyarok 50., 52. old.
97. Nemzeti újjászületés. 62-65. old. A sajtóról szóló 1914 évi XIV. törvényt lásd: Magyar törvények. 1914. évi törvénycikkek. Bp. 1915. 26-93. old.

98. Az akció dokumentumait közli: Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth, Bp. 1962. 47-52. old. A Az akciónak élénk parlamenti visszhangja volt. Lásd: L. Nagy Zsuzsa. Bethlen liberális ellenzéke. Akadémia, Bp. 1980. 34. old.
99. A sajtó szervezetekre lásd Buzinkay: i.m.
100. Zsilinszky: Sajtófelelősség - sajtószabadság. Sz. 1921. márc. 11.
101. uo.
102. Miklós Andor pályafutását ismerteti Buzinkay: i.m.
103. Zsilinszky a *Népszavával* vitázó, „Válasz *Az Est* rágalmazóinak” című írásra utal, amely a következőket írja: „A *Népszava* megint beleköt *Az Est*be... És *Az Est* a következőképpen védekezik... A háború alatt, ha kicsit szabad is volt a hangunk, folyton békét követeltünk, és hogy a békét segítsük, az antantot is csak akkor támadtuk, ha vezetőitől békeellenes nyilatkozatokat olvastunk.
Üldöztök a hadvezetőséget, a külügyminisztert és az egész diplomáciát.
[...]
Elsők voltunk, akik megtagadtuk az engedelmességet a volt kormányoknak és cenzúra-hatóságaiknak.
A forradalomban nem a bujkálók között voltunk. Az első sorokban álltunk...” Lásd: *Az Est*, 1919. február 28.
104. Zsilinszky: Hazaárulással vádolva. Sz. 1921. márc. 12., 13.
105. Uo.
106. Uo.
107. Nemzeti újjászületés. 55. old
108. Zsilinszky: Szabadság. Sz. 1919. november 15.
109. Militarizmus és pacifizmus. 28. old. (Kiem. az eredetiben. - KJ)
110. i.m. 93. old.
111. Zsilinszky: A nemzeti hadsereg helyzete. Sz. 1920. június 16.
112. Zsilinszky: Hadsereg és nemzeti politika. Szózat. 1919. november 18.
113. Zsilinszky: Hadsereg és nemzeti politika. Szózat. 1919. november 18.
114. Gömbös és Horthy kapcsolatára lásd Gergely: Gömbös. 76-77. old. Kozma felfogására és Horthy kormányzóvá választásában játszott szerepére lásd Ormos: Kozma. I. k. 68. old.
115. Zsilinszky: Hadsereg és nemzeti politika. Szózat. 1919. november 18.
116. Zsilinszky Endre: Horthy vagy senki más! Sz. 1920. febr. 14. 1. l.
117. Zsilinszky felszólalása a nemzetgyűlésben, 1923. december 29-én. Nemzetgyűlési Napló, XIX. k. 444-445. old.

118. Horthy és a fajvédők kapcsolatára lásd Gergely: Gömbös. 130., 142-143. old. Huszár Károly miniszterelnök a nemzetgyűlési beszédében a következőket mondta az eset kapcsán: „A politikai gyilkosságoknak hosszú láncolata van, amelyek 1918. október 31-ike óta történtek Magyarországon, egy megrendítő és szomorú újabb eset történt, amely kötelességemmé teszi, hogy egész erkölcsi felháborodásommal, az egész nemzetgyűlésnek erkölcsi tekintélyével és a magyar kormánynak szavával tiltakozzam az ilyen és hasonló események ellen. (...) Ebben az országban végre meg kell szüntetni az anarchiát. Elég volt a gyilkosságokból és elég volt a vérből. Nem akarok ellen-Szamuelyket látni, és nem fogjuk eltűrni, hogy olyan emberek, akiknek keresztény morálról, tisztességről, becsületről, jogról és törvényről nincs fogalmuk, a keresztény jelszavak ürügye alatt hasonló dolgokat kövessenek el, mint azok, akik az országot hónapok előtt rettegésben tartották.” Id. Kiss: Magyarország története 84. old. A Somogyi és Bacsó gyilkosság körülményeit és a kormányzó választást bemutatja Magyarország 1918-1990. 44-49. old.
119. Zinner: Az ébredők fénykora 62-76. old.
120. Zsilinszky: A tisztikar. 1920. április 21.
121. Zsilinszky: A nemzeti hadsereg helyzete. Szózat. 1920. június 16. MOVE és Tisztikar kapcsolatára lásd: Gergely: Gömbös. 78. old.
122. Uo.
123. Uo. és Gergely: Gömbös. 72-73. old.
124. Zsilinszky Endre a MOVE dísztagja. Sz. 1920. július 10.
125. Zsilinszky: Gömbös - Szilágyi. Sz. 1920. augusztus 18.
126. Zsilinszky: Napfényre a titkos mozgató erőkkel. Sz. 1920. november 30. Lásd még Gergely: Gömbös. 86-87. old.
127. Gergely: Gömbös. 80. old.
128. U.ő.: i.m. 82. old. Gömbös is többször hangot ad annak a véleményének, hogy az új Magyarország „erős kezek vezette kormányzás útján” valósulhat meg. Gömbös: Egy vezérkari tiszt. 49. old.
129. Kozma az öccséhez intézett levelében 1919 decemberében a következőket írja: „Itt csak egy segít, a katonai diktatúra, egyébként proletár anarchia jön. S ha ezt az entente miatt nyíltan megcsinálni nem lehet, úgy meg kell csinálni burkoltan. Ennek módja: egy kézbe a kormány és a hadsereg. – Kormányzó kell és hivatalnok minisztérium...” id. Ormos: Kozma. I. k. 68.
130. Zsilinszky: A házszabály. Sz. 1922. november 17.
131. Zsilinszky: Erős kezét. Sz. 1919. december 12.

132. Uo.
133. Uo.
134. Zsilinszky: Több, mint parlamenti válság. Szózat. 1924. október 26.
135. Gömbös: Egy magyar vezérkari tiszt 47. old.
136. Zsilinszky: Több, mint parlamenti válság. Szózat. 1924. október 26.
137. Zsilinszky: Magyar nagypéntek. 1924. április 18.
138. Nemzeti újjászületés 60. old.
139. Zsilinszky: Militarizmus és pacifizmus. 35-36. old.
140. Zsilinszky: Békét az egész munkássággal! Szózat, 1920. március 7.
141. A magyar szociáldemokrácia válsága. Sz. 1919. október 28.
142. Zsilinszky: Az osztályharc felfüggesztése. Sz. 1919. november 28.
143. Uo.
144. A keresztényszocialista szervezkedés 1919 őszén nagy erővel indult. A szervezkedésnek a keresztény kispolgári, alkalmazotti, tisztviselői réteg és az értelmiség körében volt bázisa. Gergely: A keresztényszocializmus Magyarországon. 17-149. old.
145. Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp. 1939. 506-507. old. A dualizmus kori társadalmi struktúrára, valamint társadalmi és politikai küzdelmekre lásd Romsics: i.m. 45-82. old.
146. Mészáros Károly: Horthy és Teleki. Nesztor k., Bp. 1994. 65. old.
147. Gergely: Gömbös. 82. old.
148. Id. Kerék: id. mű. 166. old.
149. Egyetlen út. 72. old.
150. Zsilinszky: Budapest sorsa: Magyarország jövője? Sz. 1919. november 5.
151. Zsilinszky: Röptében. Sz. 1920. szeptember 5.
152. Zsilinszky: Ébredő falu, ébredő tanya. Sz. 1923. április 15.
153. Gergely: Gömbös. 103. old.
154. Nagy József: A Nagyatádi-féle földreform 1920-1928. Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Eger, 1993. 37. old. (továbbiakban: Nagy: A Nagyatádi-féle földreform...)
155. A törvény szövegét lásd Magyar törvénytár. 1921. évi törvenycikkek. Bp. 1921. 230-272. old.
156. Egyetlen út. 63. old.
157. Gömbös Gyula: 1921 politikája. I-VI. közlemény. Sz. 1921. jan. 1., 6., 9., 19., 23., 29.
158. Zsilinszky: Röptében Sz. 1920. szeptember 5.
159. A törvény végrehajtására Nagy: A Nagyatádi-féle földreform. 81-105. old.

160. A M. kir. Belügyminiszter 67.500/1922. BM. sz. körrendelete. Belügyi Közlöny, 1922. 1061. 1. A rendelet értékelését lásd Nagy: A Nagyatádi-féle földreform. 92. old. A keletkezési körülményekre lásd Bethlen István titkos iratai. 105-112. old.
161. Gergely: Gömbös. 14. old.
162. Gömbös: 1921 politikája. Sz. 1921. jan. 1., 6., 9., 19., 23., 29. Gergely: i.m. 116-17. old.
163. A kisgazdapárt határozata. Sz. 1921. szeptember 16.
164. Zsilinszky: Rendszerváltozás? Sz. 1921. szeptember 18. Az a bizonyos „rendszer”. Sz. 1921, szeptember 25.
165. Zsilinszky: Balra vagy jobbra. Sz. 1921. október 4.
166. Zsilinszky: Ébredő falu, ébredő tanya. Sz. 1923. április 15.
167. Zsilinszky: A főiskolai ifjúság. Sz. 1921. október 27.
168. Zsilinszky: Kell az egységespárt. Sz., 1921. november 23. Egységes párt felé. Sz. 1921. november 18.
169. (Zs. E.) Egy táborba. Sz. 1922. január 26.
170. (Zs. E.) Nemzetgyűlés vagy országgyűlés. Sz. 1922. február 2. Kompromisszum. Sz. 1922. február 12.
171. A derecskei választásokra lásd Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 69-72. old. Az eseményről részletesen beszámolt a Szózat. A derecskei választók küldöttsége Zsilinszky Endrénél. Sz. 1922. május 3. Zsilinszky képviselővé választásáról beszámol a Szózat. A miniszterelnök a Hajdúföldön és Csonka-Biharországban. Sz. 1922. május 9. Hazai hírek a derecskei tüntetésről Zsirkay: Választási mozgalom Csonka-Biharban. Sz. 1922. május 12. Zsilinszky Endre programbeszéde a derecskei kerületben. Sz. 1922. május 16. Zsilinszky Endre körútja a derecskei kerületben. Sz. 1922. május 23. Zsirkay: Választási képek Csonka-Biharban. Sz. 1922. május 24. Zsilinszky Endre választókerületében. Sz. 1922. november 17. Sz. 1922. május 10-én Az Est beszámolt arról, hogy Derecskén a választók egy része Zsilinszky-ellen foglalt állás. A Debreceni Független Újság közölte özv. Áchim Andrásné röpiratát, melyben az ellenjelölt Mezőfi Vilmos mellett mozgósított. Özvegy Áchim Andrásné: Az élő röpirat. Debreceni Független Újság, 1922. május 25. Zs. E.) A mérleg. Sz. 1922. június 17.
172. Zsilinszky: Megnyíló kapuk előtt. Sz. 1922. június 18.
173. Uo.
174. Romsics: Bethlen István konzervativizmusa In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1988. I. k. 1989. 321-328. old. és Magyarország története 220-221. old. Bethlen életútjára: U.ő.: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató intézet, Bp. 1991.

175. Gergely: Gömbös. 16-117. old. Nagy: A Nagyatádi-féle földreform. 106. old.
176. Zsilinszky: Fascizmus – Nyugat-Magyarország. Sz. 1922. július 23. Jobbra is, balra is. Sz. 1922. július 27.
177. Zsilinszky: Új fejezet. Sz. 1922. szeptember 21. Szózat szeptember 22-én közli, hogy Zsilinszky nem írta alá a „fajvédelmi szövetkezés” ívét. Bethlen reakciójára lásd Gergely: Gömbös 132-133. old.
178. Zsilinszky: A birtokreform végrehajtása. Sz. 1922. július 13.
179. Zsilinszky: Fajvédelem. Sz. 1922. október 8. Zsilinszky írását ismerteti Gergely: Gömbös. 134. old.
180. Nagy: A Nagyatádi-féle földreform. 106-110. old.
181. Zsilinszky: Birtokreform-gyorsítás. Sz. 1922. december 2. A Szózat közli a Földreform Szövetségnek a földtörvény végrehajtását akadályozó tényezőket számba vevő írását. Sempronius: A földbirtokreform végrehajtásnak nehézségei. Sz. 1922. december 5. A cikkben felsorolt okok a Földreform Szövetség 21 pontból álló követelésével rokoníthatók. 21 pontos követelést közli Nagy: Nagyatádi-féle földreform. 108-110. old.
182. Nagy: A Nagyatádi-féle földreform. 110-111. old.
183. Zsilinszky: Kell-e birtokreform? Sz. 1923. január 25.
184. Zsilinszky: Nyílt vagy burkolt októbrizmus? Sz. 1923. február 15.
185. Zsilinszky: Hitvallás. Sz. 1922. november 29.
186. Gergely: Gömbös 136-138. old.
187. Zsilinszky: Revíziót. Sz. 1923. márc. 25.
188. Március 15-én az egyetemi ifjúság tüntetett a Szózat és A Nép mellett és az Est-lapok ellen. A rendőrség erőszakos eszközökkel feloszlatta a tüntetést, miközben Zsilinszky üdvözölte a tüntetőket. Az egyetemisták összecsapása másnap az Andrássy úton folytatódott. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 72-73. old.
189. Gergely Jenő megállapításával mélyen egyet lehet és kell érteni: a „Gömbös-féle arányosítás a zsidóktól akarja visszaszerezni a magyaroktól elvett gazdasági és társadalmi pozíciókat. Zsilinszky – teszi hozzá – „általánosabban fogalmaz; mindenkitől, aki nem magyar, tehát ide értette például a jelentős gazdasági és közéleti pozíciókkal rendelkező hazai németeket is.” Gergely: Gömbös
190. Zsilinszky: Revíziót. Sz. 1923. márc. 25.
191. Gömbös Gyula: Középút. Válasz a Nemzeti Újságnak. Sz. 1923. március 21.
192. Eckhardt Tibor: Tanulságok. Sz. 1923. március 28.
193. Ulain Ferenc: Középút és konszolidáció. Sz. 1923. április 7.
194. Zsilinszky: Agrárgondolat – agrárreform. Sz. 1923. április 8.

195. Zsilinszky: Van-e bankokrácia Magyarországon. Sz. 1923. március 27. A bankokrácia Achilles-sarka. Sz. 1923. április 29. Mentsétek meg a középosztályt. Sz. 1923. május 13.
196. Wolff Károly: A magyar Golgothán. Sz. 1923. április 1.
197. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 73. old. idézi Gömbös felszólalását.
198. A kisgazda elképzeléseket ismerteti Nagy: A Nagyatádi-féle földreform. 125. old.
199. Zsilinszky: Mezőgazdasági munkáskérdés. Sz. 1923. ápr. 22.
200. Zsilinszky: A miniszterelnök külföldi útja. Sz. 1923. május 25.
201. Zsilinszky: Ulain Ferenc. Sz. 1923. július 22.
202. Gergely: Gömbös. 145-149. old.
203. Zsilinszky: Ellenzékben. Sz. 1923. augusztus 3.
204. Zsilinszky: A birtokreform kátyúban. Sz. 1924. november 12. Zsilinszky azzal fejezte ki Nagyatádi Szabó István iránti nagyrabecsülését, hogy a koporsóját többek között ő vitte a vállán. A váratlanul elhunyt Szabó István munkásságát Szózat 1924. november 2-án több oldalas összeállításban méltatta. Zsilinszky vezércikkben örökölte meg emlékét.
205. Zsilinszky Endre felszólalása a földreform-novella vitájában. Sz. 1923. december 14. Nagy: A Nagyatádi-féle földreform. 130. és 146-147. old.
206. Zsilinszky: A birtokreform kátyúban. Sz. 1924. november 12.
207. Bajcsy-Zsilinszky: Egyetlen út. 72. old.

IV. Nemzeti radikalizmus – nemzeti demokrácia

1. Zsilinszky vitézzé avatása alkalmával, 1925-ben vette fel a Bajcsy előnevet, s miután a dolgozat a továbbiakban életútjának 1925 utáni időszakával foglalkozik behatóan, indokolt a Bajcsy-Zsilinszky vezetéknév használata.
2. Sipos Balázs: A tekintélyi kormányzat, a sajtójogi felelősség és az újságíró-kamara. Az európai példák és az európai mint példa a Horthy-korszakban. <http://zeus.phil-inst.hu/recepicio/htm/7/703.htm>. 1926-ban már rendszertelenül jelent meg a Szózat. 1926. március 25. és április 22. között szünetelt, április 23. és május 21. között sem jelent meg. Utána is csak június 26-án jelent meg. A lap terjedelme minden alkalommal 2-2 oldal volt. Július 24-én ismét két oldalas rendkívüli szám jelen meg. 1926. szeptember 5.-től Magyar Újság néven jelent meg.
3. Zsilinszky Endre: Két magyar beszélget. Sz.1926. január 1. Ideiglenes mérleg. Sz.1926. január 12. Garanciapaktum. Sz.1926. március 11. Bárd Miklós. Sz.1926. március 14.

4. A derecskei választási eseményeket és a fajvédők választási kudarcát bemutatja Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 83-86. old.
5. Vigh Károly. Bajcsy-Zsilinszky 86. old.
6. Dósáné: A MOVE. 139. old. idézi Bánhidi László értékelését.
7. Kozma Bajcsy-Zsilinszkyhez írt levelét ismerteti Dósáné: id. mű 141. old.
8. Az egység gondolattal foglalkozó írásaik és véleményeik bemutatása meghaladja a dolgozat lehetőségeit.
9. Bajcsy-Zsilinszky nemcsak a MOVE elnökeként, hanem később, az Előörs időszakában is szorosan együttműködött a MOVE elnökségébe beválasztott Petróczy Istvánnal, Szeder Jánossal és Gálócsy Árpáddal. Szeder János és Gálócsy Árpád írásait 1928-1930 között rendszeresen közölte az Előörs, Petróczy pedig egyik szervezője volt a választási kampányainak.
10. (Zs. E.): Cegléd. Sz. 1925. szept. 21. 1. l. (K) (Kiem. tölem. – KJ.) Bajcsy-Zsilinszkyt a ceglédi beszédéért a Népszava szeptember 1-én bírálta. „Zsilinszky Endre, a fajvédő vezér, Erzberger védelmezője” – írja a Népszava. Beszédében azt sugallta, hogy az állam hivatalos „rendfenntartó és közigazgatási szervein kívül vannak, nem hivatalos szervek is, melyek nem a kormány és nemzetgyűlés alá tartoznak, hanem a Kormányzó intésére várnak”
- 10a. Bajcsy-Zsilinszky: Testnevelési politika. Magyarország, 1927. február 25.
11. Uo.
12. Uo.
13. Idézi Dósáné: A MOVE. 140. old.
14. v. Bajcsy-Zsilinszky Endre az „ellen MOVE-ról”. Magyar Újság. 1926. október 19.
- 14.a. Bajcsy-Zsilinszky: Frontharcosok. Magyarország, 1927. augusztus 31.
15. Uo.
16. Bajcsy-Zsilinszky: A magyar frontharcosok. Előörs, 1930. március 29.
17. Uo.
18. Bajcsy-Zsilinszky: Bethlen – Rothermere. Előörs, 1928. december 29.
19. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 83-84. old.
20. Uő. id. mű 89-90. old. idézi Bajcsy-Zsilinszky Kozmához 1927. május 7-én írott levelét.
21. A fajvédők visszalépése az egységpártba. Magyarország, 1928. március 29. Újabb hírek Gömbös Gyula honvédelmi államtitkárságáról. Magyarország, 1928. július 1. A Fajvédő Párt jogutód szervezeteit bemutatja és a Nemzeti Párt programját közli: Magyarországi pártprogramok. 175-194. old. Belép vagy nem lép Héjjas Iván az egységes pártba? Magyarország, 1928. július 13. Ha nyugtalankodik az egységes párt, szankcionálni fogja a

- miniszterelnök szempontjait, az új kinevezések ügyében! Gömbös száz százalékgig alkalmazkodni fog a párt felfogásához. Magyarország, 1928. szeptember. 12. Miért ép most? Magyarország, 1928. július 14. A fajvédők nem tehetnek mást, mint hogy híven követik Bethlen politikáját. Magyarország, 1928. július 15. Miért ép most? Magyarország, 1928. július 14.
22. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nyílt levél Gömbös Gyulához. Előörs, 1928. szeptember 16. Bajcsy-Zsilinszky a Fajvédő Párt helyzetét elemezve, már 1926 tavaszán arról beszél, hogy a párt nem talált kapcsolatot a munkássággal és a keresztényszocialista mozgalommal, így „bizonyos relatív terméketlenségben vagyunk, s... ezen segíteni kell”. A párt annak ellenére szervezetlen, hogy jelentős tömegeket tudhat maga mögött. Olyan kormányrendszer kell, amely a magyar lelket erősíti. Sz. 1926. márc. 13. Bajcsy-Zsilinszky és Gömbös beszéde a Fajvédő Pártban.
23. Magyarország. 1918-1990. 83. old. /Kiem. az eredetiben. – KJ./
24. Zsilinszky: Diktatúra és pizslicsár-diktatúra. Sz., 1923. szeptember 23. Az olasz diktatúra. Sz. 1923. március 11.
25. Bajcsy-Zsilinszky: Nemzeti állam I-IV. Előörs, 1930. augusztus. 23., 30., szeptember 4., 27.
26. Bajcsy-Zsilinszky: Polgári vagy nemzeti demokráciát? Előörs, 1929. augusztus 3.
27. Bajcsy-Zsilinszky: Nyílt levél gróf Bethlen Istvánhoz. Előörs, 1929. július 13.
28. Bajcsy-Zsilinszky: Bethlen basa és a nemzeti ellenzék. Előörs, 1930. november 29.
29. Zsilinszky: Táborba: Sz. 1924. január 1., 3., 4., 5.
30. Bajcsy-Zsilinszky: Az ember és a rendszer. Előörs, 1931. augusztus 23.
31. Zsilinszky: Külpolitika – belpolitika. Sz. 1923. október 14. V.ö.: Pritz: A fajvédők külpolitikai nézetei
32. Bajcsy-Zsilinszky: „Nagy külpolitika”, kis belpolitika. Előörs, 1929. január 22. V.ö.: Fajvédő Kiáltvány.
33. Szabó Dezső az Auróra 1923. évi 6. számában hét pontos programot tett közzé. Ebben az 5. pont foglalkozik a parasztság felemelkedésével. A programot idézi Borbély Zsolt Attila – Szentimrei Krisztina: Szabó Dezső, az ideológus c. előadásában, amely a Szabó Dezső Emléktársaság 2000. június 9-én tartott ülésén hangzott el.
34. Tilkovszky: Írások... 23. old.
35. Tilkovszky: Írások... 24. old.
36. Zsilinszky: A német ellenforradalom. Sz. 1920. márc. 23. Zsilinszky: Berlini levél. Sz. 1920. július 20. Zsilinszky Endre: „Die Regierung der Tat”. Sz. 1920. márc. 16.
37. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 93. old.

38. Tilkovszky: Írások. 27. old.
39. Uő.: i.m. 27-28. old.
40. Uő.: i.m. 32. old.
41. Bajcsy-Zsilinszky: Osztrák-magyar Locarno? Magyarság, 1927. december 7.
42. Uo.
43. Bajcsy-Zsilinszky: Új helyzet – új magyar politika a német impériummal szemben. I-II. Előörs, 1929. február 23. és március 2.
44. Bajcsy-Zsilinszky: Politikai helyzetkép 1928. őszén. Előörs, 1928. november 11. Az új Olaszország és Magyarország. Előörs, 1929. február 16. Demokrácia és szervezettség (Elmélkedés az osztrák Heimwehr fölött). Előörs, 1929. szeptember. 7. A német intő példa. Előörs, 1930. augusztus 30. Hitlerék győzelme. Előörs, 1930. szeptember 20.
45. Szabó Dezsőnek a Bajcsy-Zsilinszky német- és svábellenességének kialakulásában játszott szerepére lásd: Magyarország története VIII. k. 575-576. old. és Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 93-95. old.
46. Bajcsy-Zsilinszky: A német intő példa. Előörs, 1930. augusztus 30.
47. Bajcsy-Zsilinszky: Német világ Magyarországon. H.n. én. Korunk Szava Népkönyvtára 12-13. sz. (továbbiakban Német világ...)
48. Uő.: i.m. 2. old.
49. uo.
50. i.m. 3. old.
51. i.m. 4. old.
52. i.m. 4-5. old.
53. Tilkovszky: Írások 28. old.
54. Német világ 11. old.
55. Uo.
56. i.m. 13-14. old.
57. i.m. 14. old.
58. Lendvai István: A kereszténység a horogkereszt árnyékában. Korunk Szava Népkönyvtára 1. sz. Hn. én.
59. Uzdy Géza: Hogyan üldözik a német katolikusokat. Korunk Szava Népkönyvtára 7. sz. Hn. én.
60. Német világ 11. old.
61. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 89. old.
62. Szabó Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúság soraiban az 1920-as–1930-as évek fordulóján. In: A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1919-1945. Szerk.:

- Ságvári Ágnes. Kossuth, Bp. 1978. 135-146. old. A népi mozgalom kezdeteire újabban lásd: Petrik György: A népi mozgalom kezdetei. I-II. Magyar Szemle, 200. április-május. folyamatot részletesen elemzi Lackó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és szakadásról. In: Válságok – választások. 13-51. old.
63. A Makkai Sándor könyvéről folyó sajtópolémiaira lásd: B. Bernát István: A költő és a püspök. Makkai Sándor Ady-könyvének fogadtatása 1927-ben. Világosság, 1985. 1 sz. 28-33. old.
64. Bajcsy-Zsilinszky: Helyünk és sorsunk Európában. 53-60. old. Idézett helyek: 55., 59., 57. old. /Kiem. az eredetiben. – KJ./
65. Bajcsy-Zsilinszky: A magyar Ady. Magyarság, 1927. június 26.
66. Fenyő Miksa: Polémia Adyról és magamról. Nyugat, 1927. 14. sz. A sajtópolémiát követően Bajcsy-Zsilinszky és Fenyő emberileg is közeledett egymáshoz. Kapcsolatukra lásd: Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 88. old. Fenyő Miksa: Néhány emlék Bajcsy-Zsilinszky Endréről. In: Kortársak. 103- 113. old. U.ő.: Az elsodor ország. (Tények és tanúk) Magvető, Bp. 1986. (második, javított kiadás) Fenyő visszaemlékezésében 1920-1921-re teszi a vitát – tévesen. 487-488. old.
67. Bajcsy-Zsilinszky: A magyar Ady. Magyarság, 1927. június 26. /Kiem. az eredetiben./
68. Szabó Dezső: Ady síremléke. In: Az egész látóhatár. III. k. Magyar Élet, Bp. é. n. 288-273. old.
69. Lackó Miklós: Egy szerep története. In: Szerep és mű. Gondolat, Bp. 1981. 157-247. old.
70. Csanády György: „Patrokles körül”. Híd, 1927. május. Lásd: B. Bernát István: A költő és a püspök. Makkai Sándor Ady-könyvének fogadtatása 1927-ben. Világosság, 1985. 1 sz.
71. A dolgozat nem tekinti feladatának a vita áttekintését, ezért csak jelezzük, Kosztolányi írásával többször is foglalkozott az Előörs. Csaba: Ady és Kosztolányi. Előörs, 1929. július 27. Bajcsy-Zsilinszky: Az írástudók lázadása. Előörs, 1929. augusztus 10. Féja Géza: Adyért. Előörs, 1929. augusztus 3. A „hanyatló” Ady. Előörs, 1929. szeptember 14.
72. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky. 97-99. old. Féja: Szabadcsapat. 214-217. old.
73. Móricz Zsigmond: Új nagyíró küldött a falu. Nyugat, 1930. 3. sz.
74. Féja Géza: A magyar parasztregegy. Előörs, 1931. január 25.
75. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mozaik. 1928 október 28.
76. Szabó Pál: Határszéli falvak a nyomorúság pergőtüzében. Hogyan készülünk a revízióra. Előörs, 1929. március 9. Szabó Pál és az Előörs kapcsolatára lásd Kiss (F.) József: A pályakezdő Szabó Pál írásai Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, az Előörsben. In: Bihari Diéta. IV. Ethnica kiadás, Debrecen, 2003. 99-112. old. (továbbiakban Kiss: A pályakezdő Szabó Pál írásai...)

77. Szabó Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúság soraiban az 1920-as-1930-as évek fordulóján. 135-146. old.
78. Bajcsy-Zsilinszky A magyar harmincévesek. Előörs, 1928. szeptember 30. Hasonló gondolatokat vet fel az Egy el nem mondott márciusi beszéd c. írásában is. Előörs, 1929. március 23.
79. Lásd: Kortársak 98. old.
80. Bajcsy-Zsilinszky: A magyar agrárdemokrácia. Előörs, 1928. december 15.
81. Bajcsy-Zsilinszky: Egyöntetű és cselekvőszellemű ifjúságot. Előörs, 1929. október. 12.
82. Uo. és Bajcsy-Zsilinszky: Szövetkezet. Előörs, 1929. szeptember 17.
83. Bajcsy-Zsilinszky: Ifjú magyarok innen és túl. Előörs, 1929. április 19.
84. Gergely Pál: Az első budapesti Híd folyóirat emléktárából. Irodalomtörténeti Közlemények, 1979. 3. sz.
85. Fábián Dániel: Ifjú szívekben élek. I-II. Előörs, 1936. szeptember 16., 30.
86. Uo.
87. Fábián Oswald Spenglernek A nyugat alkonya c. történetfilozófiai munkájára utal, amely a világtörténelem morfológiájának körvonalait vázolja fel. A könyv magyarul az Európa Könyvkiadó (Bp.) gondozásában jelent meg, 1994-ben.
88. Fábián Dániel: Ifjú szívekben élek. I-II. Előörs, 1936. szeptember 16., 30.
89. Uo.
90. Uo.
91. Bajcsy-Zsilinszky: Előörs. Előörs, 1928. március 15. Kiss József: „Felépíteni újból Magyarországot!” Bajcsy-Zsilinszky „Előörs” korszakáról. Alföld, 1986. 6. sz.
92. Uo.
93. Bajcsy-Zsilinszky: A magyar agrárdemokrácia. Előörs, 1928. december 15.
94. Bajcsy-Zsilinszky számára a végső cél továbbra a revízió: „Az elmúlt emberöltő Magyarországnál szabadabb fejlődést és teljesebb védelmet nyújtson majd a *történelmi határokig kiegészülő új Hungária...*” Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mozaik. Előörs, 1928. október 28. (Kiem. az eredetiben. – KJ.)
95. Kiss József: „Felépíteni újból Magyarországot!”
96. Okány község minden felnőtt férfi lakosa belépett az SZDP-be. Szabó Pál részletesen beszámolt az esetről az Előörsben. „Okányban megalakult a szocialista pártszervezet - írja. - A kormányzat irtózatossá rövidlátása és nemtörődömsége... olyan parasztmozgalmat robbantott ki, amely ha ezen az úton haladna tovább, akkor a magyarság, mint nemzet, örökre elveszne.” Szabó Pál: Ős-Biharban. Előörs, 1929. október 26.
97. Bajcsy-Zsilinszky: Agrárdemokrácia vagy szociáldemokrácia. Előörs, 1930. augusztus 9.

98. Az elvi ellentét Szabó Pál írásaiból és a szervezkedésről szóló tudósításokból is kitűnt. Szabó Pál: Hegymegi Kiss Pál beszámolójának margójára. Előörs, 1930. június 7. A bihari kisgazdapárt gyűlésére. Előörs, 1930. június 28. A parasztság történetének első fejezetéből. Előörs, 1930. július 5. Én is voltam Derecskén. Előörs, 1930. július 14. A mi utunk. Előörs, 1930. október 4. Békés. Előörs, 1930. október 18. A téma történeti feldolgozására lásd Vida István: Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán levélváltása 1930 decemberében. Kritika, 1983. 1. sz. Vida István: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Bihar megyei Független Kisgazdapárt megalakítása. 1930. Békési Élet, 1986. 3. sz.
99. Bajcsy-Zsilinszky: Nyílt levél Gömbös Gyulához. Előörs, 1928. szeptember 16.
100. Lásd többek között: A magyar agrárdemokrácia. Előörs, 1928. december 15. Hevenyészett politikai programvázlat. Előörs, 1929. március 9. A vármegye. Előörs, 1929. március 30. Nemzeti radikalizmus. Előörs, 1929. május 25. A mi demokráciánk, Előörs, 1929. július 27. Polgári vagy nemzeti demokráciát? Előörs, 1929. augusztus 3. Új mezőgazdasági politikát. Előörs, 1929. november. 30. Szabadság – önkormányzat. 1-2. Előörs, 1920. január 11., 18. Nemzeti állam I-IV. Előörs, 1930. augusztus. 23., 30., szeptember 4., 27.
101. A Kozma és Bajcsy-Zsilinszky levélváltást idézik és értékelik. Ormos: Kozma I. k. 190-194. old. Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 113-16. old. Sebestyén Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális pártja. 1930-1936. Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 37-38., 43-48. old. Lásd még I. fejezet.
102. Bajcsy-Zsilinszky. Nemzeti radikalizmus. 6. old.
103. i.m. 10. old.
104. lásd 100. sz. jegyzet
105. Bajcsy-Zsilinszky: Egyetlen út: a magyar paraszt. Kelet Népe kiadás, Bp. 1939.
106. Bajcsy-Zsilinszky: Nemzeti radikalizmus. Előörs, 1929. május 25.
107. Bajcsy-Zsilinszky: »Európai kulturáramlatok«. Magyarság, 1927. december 29.
108. Fajvédő Kiáltvány. 3-4. old.
109. Nemzeti radikalizmus 115-127. old.
110. i.m. 118- 120. old.
111. i.m. 122. old.
112. i.m. 124-125. old.
113. Bajcsy-Zsilinszky: Neonacionalizmus. Magyarság, 1928. január 4.
114. A Klebelsberg alatt épült tihanyi Halbiológiai Kutatóállomást nevezi Bajcsy-Zsilinszky Csíborpatkoló Állomásnak.
115. Nemzeti radikalizmus. Előörs, 1929. május 25.

116. Uo.
117. Bajcsy-Zsilinszky: Nemzeti állam I-IV. Előörs, 1930. augusztus. 23., 30., szeptember 4., 27.
118. Uo.
119. Nemzeti radikalizmus. 18-19. old.
120. i.m. 19-20. old.
121. i.m. 21-22. old.
122. Bajcsy-Zsilinszky: Nemzeti állam. I-IV. Előörs, 1930. augusztus 23., 30., szeptember 4., 27.
123. Uo.
124. Uo.
125. Nemzeti radikalizmus. 21-24. old.
126. i.m. 24-25. old.
127. Bajcsy-Zsilinszky: A vármegye. Előörs, 1929. március 30. Szabadság-önkormányzat. 1-2. rész. Előörs, 1930 január 1., 18.
128. i.m. 25-26. old.
129. Bajcsy-Zsilinszky: Nemzeti állam. Előörs, 1930. augusztus 23.
130. Uo.
131. Uo.
132. Nemzeti radikalizmus. 30. old.
133. i.m. 30-31. old.
134. i.m. 33. old
135. i.m. 36-38. old.
136. i.m. 38-41. old.
137. i.m. 41. old.
138. i.m. 42. old.
139. i.m. 43. old.
140. i.m. 43-44. old.
141. Dernői Kocsis László: Bajcsy-Zsilinszky 56. old.
142. Bajcsy-Zsilinszky: A mi demokráciánk, Előörs, 1929. július 27.
143. Nemzeti radikalizmus... 30. old.
144. Bajcsy-Zsilinszky: Nyílt levél gróf Bethlen Istvánhoz, Előörs, 1929. július 13.
Történeti értékelésére Lásd: Sebestyén Sándor: Bajcsy-Zsilinszky demokrácia felfogására.
Elmélet és Politika. 1982. 1. sz. 67-73. old.
145. Bajcsy-Zsilinszky: A mi demokráciánk. Előörs, 1929. augusztus 27.

146. Uo.
147. Uo.
148. Bajcsy-Zsilinszky: Polgári demokráciát vagy nemzeti demokráciát? Előörs, 1929. augusztus 3.
149. Uo. (Kiem. az eredetiben – KJ.)
150. A falusi parasztembernek a politikáról és politikusról alkotott véleménye többek között Szabó Pál Politika c. regényében (Misztófalusi, Bp. 1944.) jelenik meg.
151. Bajcsy-Zsilinszky: A mi demokráciánk. Előörs, 1929. augusztus 27.
152. Uo.
153. Makkai János: Germánia új utakon (Atheneum, Bp. 1932.) című munkájában gyakran használja a fascizmus és hitlerizmus fogalmakat.
154. A Független Nagyatádi (Kisgazda, Földműves és Kisiparos) Párt programját közli Pártprogramok 202-213. old. Lásd még Sebestyén: Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja 22-24. old. és Vigh: Bajcsy-Zsilinszky 106. old.
155. A Nemzeti Agrárpárt programját közli: Pártprogramok 206-208. old
156. A Nemzeti Szabadságpárt programját közli Pártprogramok 175-194. old.
157. A nemzeti ellenzék kecskeméti zászlóbontása. Előörs, 1930. augusztus 16.
158. Bajcsy-Zsilinszky: Amiről kevés szó esett Derecskén. Előörs, 1930. július 5.
159. Uo. /Kiem. az eredetiben. – KJ./
160. A Független Kisgazdapárt programjait közli Pártprogramok. 213-222. old.
161. Bajcsy-Zsilinszky: Nyergelni! Előörs, 1930. november 1. Ezt írja többek között: „... a kétségbeesés és hisztérikus fejvesztettség, a bamba gépiességgel unos-untig ismételtetett »optimizmus«, a vásári gyalogprófétaság és minden út- és utcakeresztezés felől régi betyármódra gyámoltalan utasokra és járókelőkre leselkedő fantasztikus pártalakulások bábeli hangzavarában: én is szót emelek.”
162. A levélváltást közli Vida István: Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán levélváltása 1930 decemberében. Kritika, 1983. 1. sz.
163. Tisztázzuk a belpolitikai helyzetet! Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre beszéde a Nemzeti Radikális Párt december 12-iki értekezletén. Előörs, 1930. december 14.
164. –a. –a.: Biharban. Előörs, 1931. január 3.
165. Bajcsy-Zsilinszky: A „független” kisgazdamozgalom vége. Előörs, 1931. május 31.
166. Tisztázzuk a belpolitikai helyzetet! Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre beszéde a Nemzeti Radikális Párt december 12-iki értekezletén. Előörs, 1930. december 14.
167. –a. –a.: Biharban. Előörs, 1931. január 3. A Függetlenségi Kisgazdapárt politikai arculatának elvesztéséért Tildyt és Nagy Ferencet okolja. „, Sylvester-nyomda politikai

kisstréberei mindig annyiféle irányban orientálódnak, hogy csak a jó Isten tudja: hol fognak kikötni?”

168. Bajcsy-Zsilinszky: A „független” kisérdamozgalom vége. Előörs, 1931. máj 31.
169. A korabeli agrárprogramok összehasonlítására lásd Tóth Gábor: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években. Akadémiai, Bp. 1982. 73-77. old.
170. Bajcsy-Zsilinszky: Hevenyészlet politikai programvázlat. Előörs, 1929. március 9.
171. Nemzeti radikalizmus. 48-51. old.
172. Bajcsy-Zsilinszky: Nemzeti állam I-IV. Előörs, 1930. augusztus. 23., 30., szeptember 4., 27.
173. Nemzeti radikalizmus. 51. old.
174. i.m. 51-52. old.
175. i.m. 23. old.
176. Egyetlen út. 22-23. old. A lelkiakat azonosságáról így ír:„... az ősi magyar nemesség és a mai magyar parasztság lelkiakata: egy és ugyanaz. A szatmár-beregi-tiszaaháti-magyar nemesember testi és lelki alakában el nem választható ugyanennek a földnek a parasztságtól...” i.m. 310. old.
177. i.m. 37-41. old
178. Matolcsy Mátyás az új földreform munkaterve. Bp. 1935. 79. old.
179. Nemzeti radikalizmus. 53-55. old.
180. i.m. 56-57. old.
181. i.m. 67-68. old.
182. Egyetlen út. 55-56. old.
183. „Az 1920-as földreform és birtokelaprózódás következteében az 1- és 5 hold alatti törpegazdaságok száma 1920 és 1930 között 34, az 5 és 10 hold közöttieké 18, 10 és 20 hold közöttieké 11 %-kal... növekedett. Romsics: Magyarország története... 195. old.
184. Nemzeti radikalizmus. 57-58. old.
185. i.m. 58. old.
186. i.m. 58-61. old.
187. i.m. 60-62. old
188. i.m. 62-63. old.
189. i.m. 63-65. old.
190. i.m. 67-69. old.
191. i.m. 70-72. old.
192. i.m. 73-75. old.
193. i.m. 75-77. old.